

*Historisk
Tidskrift
för
Finland*

3 • 1998 årg. 83

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Professor Max Engman

Redaktionssekreterare:

Fil.mag. Derek Fewster, fil.mag. Henrika Tandefelt

Ekonom: Fil.lic. Minna Sarantola-Weiss

REDAKTIONSRÅD

Eljas Orrman (ordförande) • Max Engman • Nils Erik Forsgård
Tom Gullberg • Lauri Karvonen • Matti Klinge • Rainer Knapas
Henrik Knif • Henrik Meinander • Minna Sarantola-Weiss
John Strömberg • Anna-Maria Åström • Ann-Catrin Östman

CAFE
Kafka

Svenska Teatern
tfn 171 380
050-501 2543

Snabba bokleveranser
Förmånligt

Även från utlandet

Gott kaffe medan ni väntar

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår nya adress: HTE, Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet. Telefon däremot oförändrad 09/191 22 836, liksom fax 09/191 23 217.

För att täcka bankernas stigande och betungande provisioner är redaktionen tvungen att fr.o.m. 1998 införa en avgift på Mk 25,- för varje inkommande utlandsbetalning. Den tillkommande utlandsavgiften skall betalas samtidigt med den egentliga prenumerationen som en summa.

Äldre historia i blickpunkten

Idén om föreliggande nummer av *Historisk Tidskrift för Finland* har sina rötter i ett antal sammanträffanden under en studieresa till Monte Cassino 1997 och den fjärde internationella medeltidskongressen i Leeds samma år. På detta typiska sätt utgör detta nummer om äldre, främst medeltida historia i Östersjöområdet, återigen ett bevis på betydelsen av internationella evenemang inom historieverenskapen: de inre avstånden mellan Helsingfors, Åbo, Tammerfors och Reval är längre än avstånden från dessa städer till Villa Lante i Rom eller till International Medieval Institute i Leeds.

Resultatet är att en bredare bild av pågående forskning – på vitt skilda orter och i synnerhet på doktorandnivå – nu kan presenteras. Flera av uppsatserna utgör sidospår och förstudier till kommande avhandlingar och ger mersmak, i synnerhet då det gäller utnyttjandet och utgivandet av påträffade tidigare okända handlingar. Uppsatserna av Kirsi Salonen, Christian Krötzl och Tapio Salminen behandlar uttryckligen ett antal för Reinhold Hausen och andra källpublicerande medievalister okända primärkällor, som forskare haft tillgång till först under de senaste årtiondena. Det handlar om ett digert material. De medeltida breven Tapio Salminen presenterar är på intet sätt de enda som han funnit i Revals stadsarkiv; penitentiariatets arkiv som Kirsi Salonen och Christian Krötzl diskuterar innehåller närmare 38 000 "nya" suppliker från den romerska kyrkans område, varav 122 från Åbo stift. Själva underlaget för den moderna forskningen, det uråldriga källmaterialet, befinner sig alltså i kraftig gungning, alla dessa år efter slutförandet av den i tiden banbrytande *Finlands medeltidsurkunder*. Det är inte att förundra sig över det finska Riksarkivets planer på att utge ett *Diplomatarium Fennicum* inom de närmaste åren: behovet är trängande.

Även bland de granskade verken kan man se hur forskarna – delvis tack vare nutidens allmänna intresse för medeltiden – har kunnat återuppväcka det äldre materialet med nya källutgåvor, utställningar, kataloger, översättningar och specialstudier. Bland uppsatserna utgör Mika Kallioinens sammanfattning av pestilentiens härjningar i det medeltida Finland och Marko Lamberts studie av den ogifta moderns livsvillkor i det senmedeltida Stockholm exempel på nytolkningar av väl undersökta frågor. T i m o

Salmi n e n granskar åter aspekter av klockinsamlingen i Finland under 1500-talet, medan J u h a n K r e e m studerar politiska ritualer under officiella besök och överlämnandet av gåvor i det senmedeltida Reval. Samtliga uppsatser bygger på en minutiös genomgång av källmaterialet, med ett nära förhållande till det vardagsnära i problemen.

Nya källor tillkommer inte *per se*, men dolda och okända handlingar återstår givetvis att upptäcka, liksom kända handlingar kan ge ny insyn i både gamla och nya frågor. För Finlands del, d.v.s. gällande det medeltida Åbo stift, återstår en hel del att göra för att avnationalisera den mytiska medeltidsbild främst mellankrigstida, men även senare forskare, har manat fram för att tillfredsställa det självständiga Finlands – eller dess regioners – ideologiska behov. P e r O l o f S j ö s t r a n d s uppsats om det åländska skattesystemet utgör ett exempel på hur ett gammalt problem kan få en ansiktslyftning om den tidigare forskningen även ställs i relation till forskarnas latent politiska strävanden. Myten om en värdenneutral medeltidsforskning kring Östersjön behöver överlag en närmare granskning. Det idéhistoriska greppet ställer, liksom det förändrade källäget, den äldre historien i ett nytt utgångsläge; goda och aktuella forskningsresultat är givetvis inte enbart knutna till förekomsten av tidigare förbisedda källor eller en omstrukturering av välkänt material.

Till evighetsproblemen som kunde förtjäna en behandling med ett liknande idéhistoriskt medvetande hör till exempel kristendomens spridning och den tidigmedeltida etniciteten i Finland. Den seglivade bilden av en krigisk och hednisk finsk "fornstat" före korstågen, som ännu upprätthålls i synnerhet på arkeologiskt håll, torde likaså kunna vederläggas som en konstruktion avsedd för det vita Finlands behov. Förhållandet mellan finskt och svenskt under den äldre historien verkar förövrigt fortfarande vara en öm punkt i respektive länders historieskrivning: alltför ofta har man påträffat de nuvarande gränserna återgivna som något omedvetet uråldrigt och självklart – eller alternativt har forskningen försökt befästa eller dra nya skiljelinjer enligt moderna regionalpolitiska behov.

Det äldre källmaterialet möjliggör fundamentala omtolkningar av både stort och litet, i synnerhet om den ideologiska barlasten från 1800-talets skandinavism och 1900-talets finska radikalnationalism kunde lämnas därhän. Uppgiften är inte enkel, om man till exempel begrundar att tiden fram till 1809 numera är uttraderad ur skolans historieböcker i Finland. Vem lyssnar på en insiktsfylld forskare när man på det populära planet ofta saknar en beredskap att ifrågasätta den mytomspunna och politiserade äldre historien.

Det är kanske symptomatiskt att det centrala evenemanget under sommarens "medeltidskarneval" i Helsingfors var en teatralisk tortyrkammare, med avrättningar varannan timme. Även finsk och estnisk ungdom vill idag leka militanta vikingar på "historiska" sommarläger. Invid Fölisön i Helsingfors avser man att år 2000 öppna en rekonstruktion av en tusenårig by under devisen "Otamme esihistorian omaksemme" (Nu återtar vi förhistorien); programmet är inympat i kulturhuvudstadsprojekten i Helsingfors. Förhistorien, medeltiden och nya tiden erbjuder fortfarande hett stoff för gamla föreställningar om *wie es eigentlich gewesen*.

De akademiker, som i detta nummer presenterar sin forskning, utgör en märkbar del av den nya historikergeneration som återigen aktualiserar, fastän med olika metoder, den äldre historien. Genom att lyfta fram nya källor, ifrågasätta gamla sanningar, skingra fördomar och undvika förväntade ideologiska resultat, kan forskarna på ett värdefullt sätt bidra till en mera nyanserad bild av Östersjöregionens historia före de moderna nationalstaternas uppkomst.

Derek Fewster

Om Ålands äldsta skattesystem

PER OLOF SJÖSTRAND

Denna uppsats behandlar det äldsta skattesystemet på Åland.¹ I hopp om att genom detta kasta något nytt ljus över Ålands äldre medeltid, ämnar jag inleda med några grundlinjer i diskussionen om Ålands omtvistade skede c:a 950–1300.² I kontroverserna om bosättningshistorien och kyrkornas ålder bryts och polariseras en rad såväl vetenskapligt som samtidspolitiskt styrda paradigmer och perspektiv mot varandra.

Med arkeologen Ilse Tarsala kan man peka på Ålands karaktär som såväl geografiskt fristående som politiskt självstyrt ölandskap på gränsen mellan två nationer. Detta är inte endast intressant p.g.a. vad det inneburit i fysisk mening, utan också mentalt och ideologiskt. Såväl ålänningarna själva som omvärldens syn på Åland har påverkats av denna speciella karaktär.³

¹ Grunden till den moderna forskningen i detta ämne har lagts av Väinö Voionmaa, *Suomalaisia keskiajan tutkimuksia* (Porvoo 1912). Avsnittet om Åland (s. 89–139) finns också publicerat på svenska under titeln 'Studier i Ålands medeltidshistoria', *SMYA-FFT XXVII* (Helsingfors 1916). I hänvisningarna nedan refereras till den förra. Jag anknuter i texten till senare forskare som har behandlat ämnet. I den historiografiska rättvisans namn, bör också nämnas Sune Ambrosiani, 'Bevilling och skatt på Åland före Gustav Vasa', *Budkavlen* 1948. Detta arbetes uppfattningar om skattesystemets kronologiska och sociala ramar gör dock att det saknar relevans i detta sammanhang.

² För det senaste i denna problematik, se Eljas Orrman, 'Bebyggelsekontinuitet eller diskontinuitet', s. 385–387, 'Om territoriella organisationsprinciper i Sveariket vid övergången från förhistorisk tid till medeltid', s. 524–526, 529, 'Kulturgeografisk tolkning av Ålands bebyggelseutveckling under senare järnålder och medeltid', *HTF* 3/1994. Åsa Ringbom & Christina Remmer, *Ålands kyrkor. Volym I. Hammarland och Eckerö* (Marichamn 1995), s. 9–17, 265–268. Ronnie Carlsson, 'Ålands kyrkor – en kritisk recension', *META* 2/1997. Markus Hiekkänen, 'Några ord om 14C-datering av murbruk samt om bosättningskontinuitet på Åland', *META* 3/1997.

³ Ilse Tarsala, 'Öar i strömmen – Den yngre järnåldern på Åland', *Aktuell arkeologi* VI, red. C. Fredengren & I. Tarsala, Stockholm Archaeological Reports 35 (Stockholm 1998), s. 109–114.

Forskarna under det tidigare 1900-talet, som t.ex. Väinö Voionmaa, Juhani Rinne med fler, såg på den äldre åländska medeltiden som en rik och dynamisk period. Tanken på ett tidigt kristnande och kyrkobyggande var inte främmande för dem. Att det skulle ha förekommit något slags avbrott i denna kontinuitet är de helt obekanta med.⁴ Det skedde en omvärdering under decennierna efter andra världskriget, då man inom den historiska och arkeologiska forskningen började betrakta Åland som någonting isolerat och avsides. Man började tillämpa ett centrum/periferi-synsätt. Kyrkorna blir i denna historieskrivning betydligt yngre och övergången från järnåldern till medeltiden blir problematisk. Tanken om en avfolkning lanseras.⁵

Med bundenheten till den nationella ramen hamnar Åland ur såväl svenskt som finskt perspektiv i en yttersta utkantsposition. Landskapet reduceras blott till en primitiv och retarderad mottagare av kulturella inflytanden, ett utskott, en sista förlängning på kulturterritoriet. Det vikingatida åländska gravskicket gör Åland till en uppländsk randbygd. Då sedan fyndbilden mellan perioderna ”järnåldern” och ”medeltiden” inte riktigt passar in i det gängse fastländska mönstret tolkas detta som att den svenska kulturkretsen krympt och att den finska utvidgats i motsvarande mån. Den svenska befolkningen har lämnat öarna, och en gles finsk befolkning har flyttat in i stället. Ett halvtannat århundrade senare har den svenska kulturkretsen vidgats på nytt under nya förutsättningar och sträckt sig även långt öster om Åland. Den senare svenska befolkningen på Åland blir således en del av samma österutträngande befolkningsström som gav upphov till de finlandssvenska bygderna. På detta sätt fogas Åland lämpligt in i det finska nationalstatliga sche-

⁴ K. K. Meinander, 'En färd till Ålands kyrkor', *Kalender utgiven av Svenska folkskolans vänner* 1903. Voionmaa, s. 89–90, 100. Juhani Rinne, 'Keskiaikaiset kirkkomme', *Oma maa I* (Porvoo 1920), s. 452–455 o. *Pyhä Henrik. Piispa ja marttyyri* (Helsinki 1932), s. 109–120. Kustavi Grotenfelt, 'Erik den helige och hans korståg till Finland', *HTF* 1920, s. 118. K. A. Bomansson & Reinhold Hausen, 'Ahvenanmaa', *Oma maa II* (Porvoo 1928), s. 1068–1069. Eirik Hornborg, *Finlands hävder I* (Helsingfors 1929), s. 170–171. A. M. Tallgren, 'Finland vid slutet av hednatiden', *Fornvännen* 1932, s. 96, 101–103. K. B. Wiklund, 'Den svenska befolkningens ålder i Finland. Några filologiska reflexioner', *Fornvännen* 1933, s. 94.

⁵ Iikka Kronqvist, *Die mittelalterliche Kirchenarchitektur in Finnland. Jälkeenjääneitä tutkielmia*, *SMYA–FFT XLVIII:1* (Helsingfors 1948), s. 27–30. Helmer Salmo, 'Deutsche Münze in vorgeschichtlichen Funden Finnlands', *SMYA–FFT XLVII* (Helsingfors 1948), s. 421–424.

mat. Utgående från synen på Åland som en periferi är tidig kristendom och tidigt kyrkobyggnande på Åland naturligtvis uteslutet.⁶

Från lokalt håll har det medeltida åländska skattesystemet behandlats ingående av Erik Bertell (1911–96).⁷ Hans stora förtjänst ligger i att ha klarlagt länsmandömenas och skattelagens territoriella omfattning för tiden före Gustav Vasas förvaltningsreform 1540. Däremot är behandlingen av den utveckling som lett fram till den organisation som framträder i 1530-talets skattematerial föga vederhäftig eller konsekvent. Bertell ansluter sig till Matts Dreijer (1901–98), enligt vilken det vikinga- och tidigmedeltida Åland utgjort ett eget kunga- och jarlavälde av högst central betydelse i norra Östersjörummet med intima kopplingar till Danmark och kontinenten fram till mitten av 1200-talet, varigenom det åländska skattesystemet framstår som en unik skapelse av en ”dansk-åländsk” centralmakt med djupa rötter i vikingatiden.⁸

I detta synsätt framgår en uttalad ideologisk strävan att skapa en egen uråldrig åländsk statshistoria som förebådar den nuvarande autonomin. Med självstyrelseidén har man fått det mentala stoffet för att invertera de fastländska synsätten och placera Åland i centrum för en större krets där inflytandena möts och där det skandinaviska tar överhanden under den yngre järnålderns lopp. I början av vikingatiden nås Åland av den kontinentala handelsmässiga och kyrkliga expansionen mot nordöst längs vägen till Österns kulturer. Källskrifternas ikon Birka var Åland och utgående från detta centrum-perspektiv har Åland kristnats tidigt och följaktligen råder det en obruten bosättningskontinuitet; de åländska kyrkorna är egentligen mycket gamla. Åland slår tillbaka mot sin undanskymda roll i det fastlandsbaserade centrum/periferitänkandet genom att placera sig själv i centrum i en egen centrum/periferimodell. Man ser rätt klart mönstret att de öst-västliga linjerna förnekas för

⁶ Tarsala, s. 109–114.

⁷ Erik Bertell, 'Länsmandömena – medeltida lokala ringslag på Åland', *Åländsk odling* 1980, *Skattedistrikt och förvaltningsområden på Åland under tidigt 1500-tal* (Mariehamn 1983) o. *Medeltida skattesystem på Åland* (Mariehamn 1993).

⁸ Eljas Orrman, 'Ålands administrativa indelning i slutet av medeltiden', *HTF* 1/1984. Per Olof Sjöstrand, *Havets krigsmän och brödernas Kökar*, opubl. avh. pro gradu i Nordisk historia vid Åbo Akademi (Åbo & Uppsala 1993), s. 151 & passim därefter, 'Till kritik av "Ålandsskolan" och den åländska Birketeorin', *HTF* 2/1995, s. 286–287, *Hur Finland vanns för Sverige. En historia för nationalstater* (Uppsala 1996), s. 91–94 o. *Fornmakt, myt och historia. Om "Ålandsskolan" och Ålands historia c:a 800–1350* (Mariehamn 1998, i skrivande stund under publicering). Lena Törnblom i *Nya Åland* 7.9.1993.

Ålands del till förmån för en betoning av syd-nordliga linjer i Östersjön. Helt utomstående makter och krafter i förhållande till de länder Åland är beläget emellan tillskrivs en viktig roll i den åländska samhällsutvecklingen.⁹

Som Tarsala konstaterar, är såväl de inre som yttre centrum/periferi- respektive fastland/ö-abstraktioner som har tillämpats på Ålands vikingatid och tidiga medeltid missvisande, då båda frånser den enskilda situationen. I båda fallen leder det inte bara till bristfälliga tolkningar, utan till helt orimliga tolkningar. Hon förespråkar istället en prioritering av det åländska materialets egna sammansättning framom inflytandenas omfattning.¹⁰

Motsättningen mellan fastland och ö framstår också som rätt irrelevant mot bakgrunden av vattenvägarnas dominans samt av att hela Norden bestod av spridda lokalsamhällen av varierande storlek, samtliga med mer eller mindre utvecklade särdrag. I samband med religionsutövning och krig har enskilda familjer uppnått inflytande över flera sådana lokalsamhällen, vilket givit upphov till större politiska enheter. Dessa enheter var länge instabila med snabba skiften i lojaliteter och styrkeförhållanden. Lokalsamhällena stod ofta i öppen konflikt med varandra och erkände under långa tider konkurrerande kungar, så ännu på 1100-talet. Att söka forma in dessa skeenden i begrepp som "svenskt", "danskt" och "finskt" är i så måtto tämligen otypligt och anakronistiskt.¹¹

⁹ Sjöstrand, *Fornmakt*, passim. *Hur Finland vanns*, s. 93. Tarsala, s. 109–114.

¹⁰ Tarsala, s. 114–115.

¹¹ Tore Nyberg, *Åland mellan öst och väst. Synpunkter på Ålandsprojektets probleminriktning, framförallt dess andra huvudpunkt: Kontaktvägar och kulturinflytande* (opublicerat manuskript som ansluter till anförande vid symposium i Mariehamn 19.4.1982), s. 1–3. Åke Hyenstrand, 'Riksbildningsfrågorna i belysning av arkeologiskt material', *Medeltidens födelse. Symposier på Krappertups borg* (Lund 1989) o. *Lejonet, draken och korset* (Lund 1996), s. 21–36, 119–152. Johan Callmer, 'Territory and Dominion in the Late Iron Age in Southern Scandinavia', *Regions and Reflections in Honour of Märta Strömberg*, red. K. Jennbert m.fl. (Lund 1991). 'Från herravälde till statlighet i Skandinavien ca. 0–1100 e.Kr.', *META* 1993. Per H. Rahmqvist, 'Perspektiv på regional variation och samhälle i Nordens folkvandringstid', *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid*, red. C. Fabek & J. Ringved (Århus 1991). Birgit & Peter Sawyer, *Medieval Scandinavia. From Conversion to Reformation circa 800–1500* (Minneapolis 1993), s. 38–39. Thomas Lindkvist, 'Kungamakt, kristnande och statsbildning', *Sveriges kristnande. Gamla källor och nya perspektiv*, red. B. Nilsson (Uppsala 1996), s. 222–223 o. 'Den politiska kulturen i Östersjöområdet under yngre järnålder och vikingatid', "... Gick Grendel att söka det höga huset...". *Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder*, red. J. Callmer & E. Rosengren (Hallands länsmuseum 1997), s. 20–23. Tarsala, s. 114.

Ålands medeltida skattesystem

Stående skatter, alltså fasta politiska och utomekonomiska vertikala resursöverföringar, utgår från en social differentiering och allokering av olika samhällsfunktioner och etablerandet av en överordnad statlighet. Det är först mot det senare 1200-talet man i det svensk-finska källmaterialet kan iakttä en statlighet baserad på en utomekonomisk omfördelningsprincip. Ett viktigt moment i denna utveckling är också monetariseringen, d.v.s. uppkomsten av en enhetlig statskontrollerad valuta i form av myntad metall i samhällsekonomin. I det svensk-finska fallet sker detta på 1200–1300-talen, och Åland har varit knutet till monetariseringen i det ”svenska” området från första början. En regionalt varierad statsmakt med centralorter, rudimentär administration, nedtecknade lagar, myntslagning, skatter, ansatser till våldskontroll över ett territorium o.s.v. har etablerat sig i det område som idag grovt taget utgör Sverige och Finland under senare 1200-talet och tidigare 1300-talet. De äldsta beståndsdelarna i det åländska skattesystemet är följaktligen heller inte äldre än 1200-talet och är att söka inom ramarna för samma statsbildning som Åland allt sedan dess kom att utgöra en del av, emedan detta system utgör en konkret manifestation av tillblivelsen av denna stat. Det åländska systemet är uppbyggt på en variant av ett ”svenskt” mått- och monetärsystem med kuran-ta svenska mynt och det uppvisar likaledes principiellt samma terminologi som i öster och väster. Regionala skillnader i skattesystemens utformning utgör ingen indikator på olika äldre statstillhörigheter, utan visar endast att framväxten av resursöverföringarna och härmed själva statliggörandet, med allt vad det innebär, haft olika förutsättningar.¹²

¹² Det grundläggande arbetet för svenskt vidkommande om medeltida administration, skatter och statsmakt är fortfarande Erik Lönnroth, *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige* (Göteborg 1940). För finskt vidkommande har redan Voionmaas förtjänster nämnts. På ett djupare teoretiskt plan, se Thomas Lindkvist, 'Skatter och stat i den tidiga medeltidens Sverige', *Medeltidens födelse. Symposier på Krappertups borg* (Lund 1989) o. *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt* (Uppsala 1990). 'Kungamak, kristnande'. 'Den politiska kulturen'. Sjöstrand, *Havets*, bl.a. s. 151, 178–179. Se även allmänt relaterat till andra fenomen, som borgbyggandet Christian Lovén, *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige* (Stockholm 1996), s. 55–56. Harald Gustafsson, *Nordens historia. En europeisk region under 1200 år* (Lund 1997), s. 44. Om monetariseringen, se Henrik Klackenberg, *Moneta nostra. Monetarisering i medeltidens Sverige* (Stockholm 1992). Kenneth Jonsson, 'Från utländsk metall till inhemskt mynt' o. Kjell Holmberg, 'När kungens mynt blev allmogens mynt. En översikt över mynt, myntning och myntens roll i det svenska samhället under 1200-talet', båda i *Myntningen i Sverige 995–1995*, Numismatiska meddelanden XL, Svenska numismatiska föreningen (Stockholm 1995).

Från medeltiden finns endast en handfull diplom som kastar ljus över de administrativa förhållandena på Åland. En översiktlig bild framträder först i kronans årliga räkenskaper från och med 1537. År 1540 genomdrev Gustav Vasa en stor förvaltningsreform, som ändrade förhållandena, varför man i första hand är hänvisad till räkenskaperna från åren 1537–39 för att söka utrona äldre förhållanden. Åland var då indelat i 53 skattedistrikt, som bär beteckningarna marklag, nötslag, täckja eller bol. Benämningarna utesluter inte varandra, utan själva ryggraden utgjordes av nötslagen, vilka tillsammans kunde bilda marklag. Täckjorna hittas främst i skärgården som skattelag av mera obestämd storlek, medan bolen återfinns endast i Brändö. Skatterna utgjordes efter olika enheter: markskatten, fullgården, röken och mantalet. Fullgården och röken motsvarade ett fullsuttet hemman vid respektive enhets tillkomst, men antalet skatteenheter har vid nya hemmans tillkomst inte utökats, utan kvarstått oförändrade, medan mantalet stod för det faktiska antalet hemman. Nötslagen bestod i regel av 8 fullgårdar.¹³ Enligt Bertell härstammar fullgården från vikingatiden och röken från 1100-talet. Mera adekvat är dock att fullgården, som utgick i matvaror, hör till det senare 1200-talet och har emanerat ur gästningsskyldighet, medan röken, som stod för byggnadsmaterial, hör samman med Kastelholms framväxt under det senare 1300-talet.¹⁴

Systemet som helhet har två separata äldsta skikt. Det ena består av kollektiva skeppslösningar, alltså skatter som emanerat ur en gemensam plikt att hålla sig med örlogsskepp. Åland var delat i tre bygdelagsenheter, tredingar, vilka utgjorde 80 mk var ledungslama. Begreppen ledung (av leið, nyare sv. o. da. led = riktning, väg, följe + gangr = gång == ”väggång”, ”följesgång”, ”här-färd”) och ledungslama (av fsv. lamia = förlama, överksamgöra), känns igen från de svenska landskapslagarna från slutet av 1200- och början av 1300-talet. Ledung avser det kungen tillbudsstående uppbudet av manskap och

¹³ Ragna Ahlbäck, 'En åländsk skatteundervisning från år 1539', *HTF* 1952, s. 55, 66–71. Bertell, 'Länsmansdömena', s. 12 o. *Skattedistrikt och förvaltningsområden*, s. 17–19. *Medeltida skattesystem*, s. 22–31. Eljas Orrman, 'Skatteenheter och bebyggelseutveckling på Åland under medeltiden', *Åländsk odling* 1981–1982, s. 110–114. Voionmaa var inte bekant med skattereformen 1540 och använder senare räkenskaper, vilket tidvis aningen snedstyr hans resultat.

¹⁴ Voionmaa, s. 121–139. Eljas Orrman, 'Om skatteenheterna rök och krok i Finland under medeltiden', *HTF* 1977, s. 338, 349 o. 'Skatteenheter och bebyggelseutveckling på Åland', s. 111–112. Lena Törnblom, 'Medeltiden', *Finlands historia 1* (Esbo 1993), s. 334.

skepp och ledungslama hör till det härpå baserade avlösningssystemet. Den klumpsumma som åvilat tredingen har sedan finfördelats på markskatterna som stod för 6 penningar var. Från Åland som helhet har också utgått så kallade skeppsörtugar (skeppsvistörtugar?) med 1 öre per mantal, alltså av varje faktiskt bondehemman. Denna skatt har sannolikt sitt ursprung i en klumpsumma om 40 mk. Då skeppen löses i samtliga svenska lagar med 40 mk styck, har de åländska tredingarna tydligen stått för två skepp var (2×40 mk), medan ett skepp varit gemensamt för hela Åland: summa sju skepp ($3 \times 2 = 6 + 1 = 7$).¹⁵

Bertell har härlett ledungsskatterna från heden tid, men man kan inte förutsätta att den organisation som framträder i skatteledungen kan överföras direkt på ett motsvarande konkret krigsmaskineri. Här emellan finns ett kontinuitetsbrott. Enligt en äldre "ateoretisk" uppfattning, företrädd framförallt av Gerhard Hafström, kunde den svenska ledungsorganisationen, såsom den framträder i landskapslagarna i slutet av 1200- och början av 1300-talet med skeppsuppbåd, som på territoriell grund fördelades på landets jordbrukare, föras tillbaka till tiden före tideräkningens början.¹⁶ Med en ökad insikt om statlighet och organisatoriska förutsättningar, framstår detta som orimligt. Av allt att döma är den organisation som beskrivs i lagarna knappast äldre än lagarna själva och ett resultat av en politiskt-administrativt utbyggd kungamakt, som förmått göra sjöfarande tvångsmässigt och utnyttja detta övertag till att uppbära ersättning för utebliven sjö-tjänstgöring, vilket kunnat vidareutvecklas till ett territoriellt administrerat skattesystem. Det marina krigsmaskineri som utgjort grunden för skattesystemet utgör ett decentraliserat statslöst samhälles redskap för yttre tillägnelse, d.v.s. kontroll av sjöleder och krigisk plundring av andra samhällen. Genom distribution av det inhöstade har maktstrukturer byggts upp och uppgått i en central statsmakt, som börjat tillägna sig tillgångar ur det egna samhället i stället. Som i Svealand, bör detta på Åland ha skett någon gång efter mitten av 1200-talet.¹⁷

¹⁵ Sjöstrand, *Havets*, s. 168–187. *Fornmakt*, s. 146–153.

¹⁶ Gerhard Hafström, *Ledung och marklandsindelning* (Uppsala 1949).

¹⁷ Carl Göran Andræ, *Kyrka och frälsa i Sverige under äldre medeltid* (Uppsala 1960), s. 64–84. Erik Lönnroth, *Scandinavians. Selected Historical Essays* (Göteborg 1977), s. 13–14, 59. Lindkvist, *Plundring*, s. 33–68, 'När och hur blev Finland svenskt? Om svenska behov av korståg mot Finland', *FT* 10/1992, s. 566 o. 'Den politiska kulturen', s. 23–24. Else Roesdahl, *The Vikings* (Harmondsworth 1992), s. 67, 140–146, 254. Jer-

Det andra äldsta skiktet består av individuella skatter, emanerade ur gästning. Varje bondehushåll har ålagts att utgöra en fixerad mängd matvaror och denna enhet, liktydig med ett skatteutgörande hemman, har senare benämnts fullgård. Utgående från vad som är känt från det övriga riket, har fullgårdarna i början av 1300-talet sammanförts i nötslag, vanligen om 8 fullgårdar, för att kollektivt utgöra nyare skattepålagor.¹⁸ Enligt Bertell är emellertid dessa nötslag hamnor, beståndsdelar i en ledungsorganisation, ett uppslag som går tillbaka till Gerhard Hafström.¹⁹ Hamnan (betyder egentligen "årtullband") omtalas i de svealändska lagarna som en enhet under hundaret för att förse skeppen med manskap och proviant.²⁰ Bertells teori-bygge utgår från de 8 fullgårdarna/bondehemmanen, som han ser som en parallell till de svealändska hamnorna, som bestod av 8 kamerala bönder.

ker Rosén, 'Samhället vid 1100-talets början', 'Kungamakt och riksenhet', *Den svenska historien 2. Från Birger Jarl till Kalmarunionen* (Stockholm 1992), s. 23–24, 32–35. Sjöstrand, *Havets*, s. 27–28, 168–167, 174 o. 'Den svenska tidigmedeltida statsbildningsprocessen och den östra rikshalvan', *HTF* 3/1994, s. 540–541, 552. Niels Lund, 'If the Vikings knew a Leding – What Was it Like?', *Developments Around the Baltic and the Northern Sea in the Viking Age. The Twelfth Viking Congress*, ed. by B. Ambrosiani & H. Clarke, Birka Studies 3 (Stockholm 1994) o. *Lið, leding og landeværn. Hær og samfund i Danmark i eldre middelalder* (Roskilde 1996). Se även recensioner av sistnämnda verk, av Jørn Sandnes i (Norsk) *Historisk tidskrift* 3/1997, samt av Thomas Lindkvist i (Svensk) *Historisk tidskrift* 2/1998. Niels Lund, 'The Danish Empire and the End of the Viking Age', *The Oxford Illustrated History of the Vikings*, ed. P. Sawyer (Oxford 1997), s. 169–171. Thomas Wallerström, *Norrbottnen, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi*. I (Stockholm 1995), s. 157, 301. Gustafsson, s. 44.

¹⁸ Voionmaa, s. 252–266. Andræ, *Kyrka och frälse*, s. 117–118, 198–202, 243–244. Orrman, 'Medeltida skatteenheter i södra Finlands svenskbygder', *HTF* 1979, s. 219–231, 'Skatteenheter och bebyggelseutveckling på Åland', s. 111–112 o. 'Den svenska bebyggelsens historia', *Finska skären. Studier i åboländsk kulturhistoria utgivna av konstsamfundet till dess 50-års jubileum redigerade av Kurt Zilliacus* (Helsingfors 1990), s. 206. Thomas Lindkvist, 'Medeltida bönder och skatter. En inledande problemställning', (Svensk) *Historisk tidskrift* 1982, s. 429–430. *Plundring*, s. 20.

¹⁹ Gerhard Hafström, 'Nötslag', *KLNM* XII (1967), sp. 485–486. Voionmaa, s. 119, tänkte sig att marklagen (enligt 1540-talets räkenskaper) vore hamnor. I och för sig kunde det vara så att, som Voionmaa noterat, båtsmännen på 1540-talet uttogs marklagsvis, men det rör ju sig om helt andra senare system.

²⁰ Lönnroth, *Statsmakten och statsfinans*, s. 92, 129. C. I. Ståhle, 'De medeltida ledungsskatterna i Svealandskapen', (Svensk) *Historisk tidskrift* 1941, s. 213–214. Lindkvist, *Plundring*, s. 19–22. Mats G. Larsson, *Svijsod. Resor till Sveriges ursprung* (Stockholm 1998), s. 138–141.

Därtill menar han att de åländska nötslagens utlagor är lika de svealändska hamnornas.²¹

Bertells resonemang framstår här minst sagt som ologiskt och orimligt. Han har försökt fastställa att Åland har utgjort en egen stat med kopplingar till Danmark genom att rekonstruera en åländsk skatteledning med hjälp av de svealändska landskapslagarna. Desutom var mynt, penningräkning, spannmålsmått, skatteterminologi och systemets inneboende politiska/utomekonomiska tvång desamma öster som väster om Åland.²² De åländska nötslagen heter heller inte hamnor, utan just nötslag, ett begrepp som också förekommer i det övriga svenska riket för att beteckna i början av 1300-talet sammansatta gårdesskattelag, ofta med just 8 bönder. Begreppet fullgård är likaledes oförenligt med skatteledning, utan implicerar en mantalsbaserad gästningsskatt. Nötslagens utlagor är också i stort identiska med de som gårdesskattelagsindelningen i det övriga riket baserade sig på.²³

Förutom dessa inkonsekvenser innehåller Bertells jämförelser mellan de åländska nötslagens och de svealändska hamnornas utlagor högst förbryllande elementärmatematiska lapsusar. Enligt den åländska skatteundervisningen 1539 utgick av var fullgård 1 spann mjöl, 1 spann malt, 1/2 pund fläsk, 1/2 pund gäddor och 1/2 pund smör samt 2 öre "margeldz penningar" och 2 öre "höö penningar". Vanligen bildade 8 fullgårdar ett nötslag, som utgjorde 1 ko, 2 får, 1 gås och 2 harar.²⁴ Jämför man vad var "bonde" hade att utgöra i Johan Büres utdrag ur Erik av Pommerns jordebok av år 1413 med vad fullgården hade att utgöra enligt skatteundervisningen av år 1539,²⁵ får man fram följande:

²¹ Bertell, *Skattedistrikt och förvaltningsområden*, s. 76–77, 117–118, 176 o. *Medeltida skattesystem*, s. 17–18, 30, 75, 81, 90, 108–123, 129–136, 235, 249.

²² Jfr Sjöstrand, *Havets*, s. 179. Se fr.a. Bertell, *Medeltida skattesystem*, s. 133–134, där han utger sig via uträkningar av skattesarter kunna visa att Åland inte hört till ett vikingatida "Sveavälde". Bertell har emellertid inte frågat sig hur det kommer sig att såväl mynt, penningräkning, skatteterminologi, mått o.s.v. är de samma på ömse sidor om Ålands hav.

²³ Voionmaa, s. 252–266. Andræ, *Kyrka och frälse*, s. 117–118, 198–202, 243–244. Orman, 'Medeltida skattenheter i södra Finlands svensksbygder', s. 219–231. 'Skatteenheter och bebyggelseutveckling på Åland', s. 111–112. 'Den svenska bebyggelsens historia', s. 206. Lindkvist, 'Medeltida bönder', s. 429–430. *Plundring*, s. 20.

²⁴ Ahlbäck, s. 57.

²⁵ Utdraget ur Erik av Pommerns jordebok år 1413; *Bidrag till Finlands historia (BFH)* I, utg. R. Hausen (Helsingfors 1881), s. 306. *Ålands medeltidsurkunder (ÅMU)* II, red. J. Sundwall (Helsingfors 1954), n:o 119. Voionmaa, s. 121. Ahlbäck, s. 55–61.

Jämförelse mellan jordeboken 1413 och skatteundervisningen 1539

Varje bonde utgör år 1413		Varje fullgård utgör år 1539	
råg	2 spann	mjöl	1 spann
malt	2 spann	malt	1 spann
korn	2 spann		
fläsk	1/2 (lis)pund	fläsk	1/2 (lis)pund
fisk	1 (lis)pund	gäddor	1/2 (lis)pund
smör	1 (lis)pund	smör	1/2 (lis)pund
lamm	1/2 st.		
penningskatt	nn mk	markagäld	2 öre + höpenningar 2 öre
Per 8 bönder år 1413		Av ett nötslag år 1539	
1 ko		1 ko	
2 får		2 får	
1 gås		1 gås	
		3 harar	

Bonden år 1413 och fullgården år 1539 är i stort sett identiska enheter. År 1413 var "bönderna" (= fullgårdarna) 526, medan räkenskaperna år 1539 räknar med endast 460 1/2 fullgårdar, och därtill är skattemängderna halverade.²⁶ Denna minskning bör bero på den skattesänkning som meddelades Österlanden år 1436 efter Engelbrektsupproret.²⁷ Bertell förnekar emellertid

²⁶ Voionmaa, s. 121–134. Bertell, *Medeltida skattesystem*, s. 117–118. Som Voionmaa, s. 127 n. 3, noterat, bör måttet "te" vid råg, korn och malt i Bures utdrag stå för tön som bar 6 spann. Jfr dock Ahlbäck, s. 67, som pekar på att det i Bures utdrag ingår en uppgift som lyder "3 spen i tn på åland" (*BFH I*, s. 313), varigenom hon räknar med hälften mindre skattesatser för råg, korn och malt. Notisen i Bures utdrag, som ju talar om "tn", icke "te", bör avse tunna, som det gick 2 på tönen, och som bar 2 pund. Angående kornet år 1413 som saknas senare, föreslår Voionmaa, s. 128 n. 2, att det i början av nya tiden eventuellt motsvaras av de separat redovisade hestelöpskornen som erlades efter mantal. Jfr dock Bertell, *Medeltida skattesystem*, s. 126, 156–159, som menar att de sistnämnda är en helt annan skatt. Det 1413 omtalade lammet som saknas senare, kan enligt Ahlbäck, s. 68, eventuellt ha rört sig om ett s.k. påskalamm.

²⁷ Voionmaa, s. 30–40. Eljas Orrman, 'Om skatteenheterna rök och krok i Finland', s. 345–349. 'Medeltida skatteenheter i södra Finlands svensksbygder', s. 224–225. 'Skatteenheter och bebyggelseutveckling på Åland', s. 112. Lena Törnblom, *Kastelholm, en nyckel till Sverige. Ett slottsläns politiska och militära betydelse åren 1470–1523* (Helsingfors 1996), s. 41. *REA* n:o 459 / *FMU* III n:o 2177 (Stockholm 24.6.1436). *REA* n:o 460 / *FMU* III n:o 2178 (Stockholm 24.6.1436).

Ålands tillhörighet till Österlanden, varför skattesänkningen år 1436 enligt honom inte kan ha berört Åland. Icke desto mindre har han blivit tvungen att söka förklara varför en liknande sänkning som den i Österlanden även företagits på Åland.²⁸

Bertell har vidare jämfört Upplandslagens första skeppsvist med vad 8 åländska bönder utgjorde år 1413 och menar sig ha funnit en rätt stor likhet. På Åland skulle det, enligt honom, dock inte funnits någon motsvarighet till den uppländska andra skeppsvisten.²⁹ I Uppland utgick två vister av hamnan, den första med 8 pund och 8 spann och den andra med 6 pund och 6 spann, tillsammans alltså 14 pund och 14 spann. I Västmanland gällde det samma, med den smärre skillnaden att den andra visten utgick med 5 pund och 5 spann, sålunda tillsammans 13 pund och 13 spann. Utgående från en jämförelse med Södermannalagen, stod synbarligen punden för 2 delar fläsk och 1 del smör och spannarne för korn.³⁰ En tabellarisk jämförelse mellan de uppländska och västmanländska hamneutlagorna respektive det åländska nötslagets utlagor ser ut som följer:

Jämförelse mellan hamneutlagor och det åländska nötslagets utlagor

Uppländsk hamna	Västmanländsk hamna	Av 8 åländska bönder år 1413
Korn 14 spann	Korn 13 spann	Råg 16 spann
Fläsk 9 1/3 pund	Fläsk 8 2/3 pund	Malt 16 spann
Smör 4 2/3 pund	Smör 4 1/3 pund	Korn 16 spann
		Fläsk 4 pund
		Fisk 8 pund
		Smör 8 pund
		Lamm 4 st.

²⁸ Bertell, *Medeltida skattesystem*, s. 76, 118–119. Jfr Matts Dreijer, *Det åländska folkets historia I:1. Från stenåldern till Gustav Vasa*, (2:a bearbetade uppl. Marichamn 1983), s. 305–310.

²⁹ Bertell, *Medeltida skattesystem*, s. 121–122, 133–134.

³⁰ UL KGB 10:1. VmL KGB 7:1. Sdml KGB 10: add 2. Åke Holmbäck & Elias Wessén, *Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar I–V* (Uppsala 1933–46). Josef Sandström, 'De stående skatterna i Svealand under medeltiden', (Svensk) *Historisk tidskrift* 1913, s. 1–4, 11. Lönnroth, *Statsmakt och statsfinans*, s. 92, 129. Stähle, s. 214–215. Gerhard Hafström, 'Ledung och hundaresindelning', (Svensk) *Historisk tidskrift* 1951, s. 293. 'Skeppsvist', *KLNM XV* (1970), sp. 473. Birger Lundberg, *Territoriell indelning och skatt i Uppland under medeltiden* (Stockholm 1972), s. 97–104.

Som framgår, föreligger knappast någon nämnvärd likhet mellan utlagorna. Därtill utgjorde hamnan ett schablonkollektiv, där bönderna gemensamt stod för skatteutlagen. I det åländska nötslaget vilade däremot fullgårdsskatterna på antalet fullgårdar, inte på nötslaget som ett kollektiv. De åländska nötslagen kan alltså svårligen vara hamnor med anor från vikingatiden och höra samman med skatteledning. De åländska fullgårdarna är på 1200-talet tillkomna mantalsenheter för utgörandet av gästningsskatter och nötslagen är på 1300-talet av fullgårdar sammansatta gårdesskattelag.

Enligt Bertell är också markagälden om 2 öre per fullgård identisk med den svealändska (sic!) ättargälden (betyder troligen "återgåld"), som han anger vara emanerad ur ledung.³¹ Det sistnämnda kan vara riktigt.³² Däremot stämmer knappast terminologin ättargäld – markagäld. I Svealand synes ättargälden ha utgått med en örtug per bonde.³³ Den åländska markagälden var däremot 2 öre per fullgård, alltså 6 gånger mera än vad den svealändska bonden hade att erlægga i ättargäld. Därtill är den åländska utgörelseenheten fullgård emanerad ur gästning. Under senmedeltiden var olika markskatter så vanliga att själva termen "markagield" eller "margeld" blev en allmän beteckning för en penningsskatt och framträder som sådan på en rad håll i riket i början av nya tiden.³⁴ Den åländska markagälden och den svealändska ättargälden kan alltså knappast vara direkt identiska med varandra.

Även höpenningarna om 2 öre per fullgård har Bertell sammanställt med ledungsskatterna i Uppland (sic!).³⁵ Då höpenningarna vilade på fullgårdarna

Ledungen i Svealand baserade sig på en kollektiv grund med större uppbördsdistrikt, hundaren, och deras underavdelningar hamnorna. I Uppland utgick fyra skeppsvister. De två första, de s.k. naturaskeppsvisterna, utgick av hamnan och utgjorde lösen för skeppsprovianten. De två följande visterna, den tredje och fjärde, de s.k. penningskeppsvisterna, utgick av hundaret. I Uppland löste hundaret fyra skepp om 40 mk. Tre av skeppen skulle lösas med den tredje skeppsvisten och skulle fördelas på marklanden. Det fjärde och sista skeppet skulle lösas av den fjärde skeppsvisten och skulle fördelas på mantalet. I Västmanland gällde samma sak som ovan för hamnorna. Även det västmanländska hundaret hade att utgöra två skeppsvister, men här löstes blott två skepp, så att i tredje skeppsvist löstes ett skepp och likaledes i fjärde skeppsvist ett skepp. Västmannalagen säger inget om hur dessa utlagor skulle fördelas på hundaret.

³¹ Bertell, *Medeltida skattesystem*, s. 17–18, 23, 117–119, 128–136, 249–251.

³² Stefan Söderlind, *Leding, härad, gård och by. En studie i medeltida svensk kame-ralistik och drätsel* (Bromma 1989), s. 15–16, 38–44. Jfr dock t.ex. Lundberg, s. 99, samt Lindkvist, *Plundring*, s. 23, vilka vidhåller skattens okända ursprung.

³³ Söderlind, s. 42.

³⁴ Voionmaa, s. 28, 129. Lindkvist, 'Medeltida bönder', s. 430.

³⁵ Bertell, *Medeltida skattesystem*, s. 17, 23, 117, 119, 131–132, 159, 249, 251.

emanerade ur gästning, kan i varje fall sambandet med skatteledning uteslutas. Av namnet att döma, var de åländska höpenningarna blott en ersättning för en ursprunglig höskatt.³⁶

Den åländska skatteledungen

På 1530-talet var Åland indelat i 8 pastorat och 17 länsmansdömen, så att varje kyrksocken hade två länsmansdömen, med undantag av Sunds kyrksocken, som hade tre. *E l j a s O r r m a n* har genom en rätt avancerad hypotetisk räknemetod kommit fram till att de åländska länsmansdömena ursprungligen skulle ha varit jämnstora och bestått av 40 fullsuttna gårdar, och att socknarna följaktligen har bestått av 80 fullsuttna gårdar. Denna organisation har *Orrman* relaterat till en yngre häradsindelning med 40 bebyggelseenheter på södra Öland, och en motsvarande hundaresindelning med 40 bebyggelseenheter i Södermanland. Eventuellt kunde dessa distrikt om 40 eller 80 bebyggelseenheter höra samman med en ledungsorganisation, kanske i samband med hundaresindelning, men *Orrman* lämnar tills vidare frågan öppen. Däremot ser det ut som om den kyrkliga indelningen på Åland har skapats i anslutning till en redan existerande kameral och judiciell indelning, ty annars är det svårt att förklara den närmast totala överensstämmelsen.³⁷

Det sistnämnda förutsätter dock att man bortser ifrån tredingsindelningen.³⁸ Frågan är emellertid om inte detta slags försök att genom vidlyftigt generaliserande medeltalsberäkningar simulera överregionala storleksfixerade ursprungssystem överlag är anakronistiskt. Det utgår ifrån ett överhetsperspektiv, där alla initiativ tillskrivs en postulerad "centralmakt", som i en tid bortom historiens ljus behärskats av en formidabel regleringsiver, som dock sedermera kommit på skam, varvid systemet har luckrats upp. Detta har knappast någon verklighetsförankring i det medeltida samhället.³⁹

³⁶ Jfr *Voionmaa*, s. 129.

³⁷ *Orrman*, 'Skatteenheter och bebyggelseutveckling på Åland', s. 114–115 o. 'Om territoriella organisationsprinciper', s. 519–529.

³⁸ Jfr *Bertell*, *Skattedistrikt och förvaltningsområden*, s. 24, 61, 117, 136–141, 154–156, 169, 176–179 o. *Medeltida skattesystem*, s. 26–28. *Ringbom & Remmer*, s. 23 n. 9. Tredingsindelningen är av allt att döma äldre än sockenindelningen, ty socknarnas och tredingarnas gränser korsar ställvis varandra på ett sätt som pekar på att socknarna är sekundära i förhållande till tredingarna.

³⁹ Jfr *Sigurd Rahmqvist*, *Sätessgård och gods. De medeltida frälsegodsens framväxt mot*

Åländska skatter har dock emanerat ur skeppslösen, då begreppet ledungslama förekommer i handlingarna.⁴⁰ Ledungslaman vilade på markskatterna, vilka stod för 3 penningar och 1 markpund smör. På 1300-talet i Svealand var 1 markpund smör värt 3 penningar. Den åländska markskatten stod således tydligen för en total ränta av 6 penningar, av vilka 3 utgjordes i reda penningar och 3 i smör.⁴¹ Markskatternas antal framgår inte direkt ur de äldsta skatteböckerna, men kan omvänt räknas fram ur ledungslame- respektive smörsummorna. Som Bertell och andra varit inne på, blir markskatternas antal olika efter ledungslamepenningarna respektive smöret, framförallt ute i skärgården, där smörmarkskatternas antal tenderar vara flerfaldigt större.⁴² Förmodligen har den tämligen obetydliga penningskatten förblivit oförändrad, medan däremot smörmarkskatternas antal har utökats i samband med att nya tillgångar tagits i bruk och lagts under skatten.⁴³

Tar man den totala ledungslamepenningssumman och fördubblar den, för att täcka delen som utgjordes i smör, och relaterar detta till tredingarna, framgår det att var treding har utgjort en likartad summa: Finström 70,75 mk, Sund/Saltvik 76,56 mk, samt Jomala 74,56 mk.⁴⁴ Genom avrundningar nedåt av beloppen till större jämna tal i de enskilda skattelagen, har totalsummorna blivit något lägre. Siffrorna ligger strax under eller snuddar på 80 mk. I de svealändska lagarna löses skeppen av hundaret, eller där hundarena var

bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria (Uppsala 1996), s. 51, som riktar skarp kritik mot denna forskningstradition i allmänhet. Se även Bertell, *Medeltida skattesystem*, s. 76–81, som direkt ifrågasätter Orrmans medeltalsberäkningar för Ålands vidkommande. På bertellskt vis sker detta dock inte helt på vederhäftig eller saklig grund, vilket endast kan beklagas.

⁴⁰ Jfr Voionmaa, s. 113–114. Hornborg, s. 139, 141. Seppo Suvanto, 'Keski-aika', *Suomen historia 2* (Espoo 1985), s. 93. Jouko Vahtola, 'Varhaishistoria (noin 1000–1150): Suomi nousee historian kuvastimeen', *Suomen historian pikkujätttiläin*, (Helsinki, Porvoo, Jyväskylä 1987), s. 45. Orrman, 'Om territoriella organisationsprinciper', s. 526.

⁴¹ Voionmaa, s. 113–114. Gerhard Hafström, 'Leidang, Sverige', *KLNM X* (1965), sp. 457. Bertell, *Medeltida skattesystem*, s. 124.

⁴² Ahlbäck, s. 66. Bertell, *Skattedistrikt och förvaltningsområden*, s. 19 o. *Medeltida skattesystem*, s. 18, 95–107.

⁴³ Sjöstrand, *Havets*, s. 182. Som Ahlbäck, s. 66 n. 2, noterat utgör Kökär ett anmärkningsvärt undantag med en så hög ledungslama som 8 1/2 mk. Detta torde dock komma sig av ett speciellt skattetekniskt undantag, troligen beroende på Kökärs näringsförhållanden, så att markskatterna om 6 penningar inte delats i 3 i smör och 3 i penningar, utan i 5 i penningar och 1 i smör; Sjöstrand, *Havets*, s. 181–187.

⁴⁴ Framräknat efter Bertell, *Medeltida skattesystem*, s. 99 tab. 16.

tredingsindelade, med 40 mk styck.⁴⁵ De åländska tredingarna har således tydligen stått för en lösen om två skepp var (2 x 40 mk).

Bertell har också genom räknexempel relaterat den totala ledungslamesumman år 1539 till tredingarna, men genom att enbart räkna in de gamla järnåldersbygderna, ett irrelevant och anakronistiskt grepp, som dock genom utsvävande och modifierande hypoteser lett även honom till slutsatsen två skepp á 40 mk per treding. Därigenom skulle den åländska ledungslaman enligt honom motsvara Upplandslagens tredje skeppsvist.⁴⁶ Detta kan emellertid svårligen stämma, eftersom det uppländska hundaret räknade med 4 skepp och den tredje skeppsvisten skulle utgöras för 3 av dem, d.v.s. 120 mk (3 x 40 mk).⁴⁷ De åländska siffrorna tyder däremot på 2 skepp av tredingen, vilket motsvarar det västmanländska tvåskeppshundaret.⁴⁸

På Åland utgick också så kallade skeppsörtugar med 1 örtug per mantal, d.v.s. av varje faktiskt bondehemman. Enligt vissa forskare skulle skatten utgöra ersättning för transporter av skattemedel till det svenska fastlandet. Som Bertell emellertid påpekat, sköttes dessa transporter bevisligen sedan länge av tredingarna, och då ingen transport företogs utgick härför så kallad förselvd-mal.⁴⁹ Skeppsörtug torde, som Bertell anført, vara en språklig kontraktion av skeppsvistörtug.⁵⁰ I varje fall ingår otvetydigt "skepp", vilket skvallrar om att det bör röra sig om någon typ av skeppslösen.

Enligt Bertell motsvarade skeppsörtugarna Upplandslagens fjärde skeppsvist, som löste hundarets fjärde och sista skepp om 40 mk.⁵¹ Principen om fördelning på mantalet stämmer i sig överens med Upplandslagens stipulationer.⁵² 40 mk fördelat med 1 örtug per mantal, förutsätter ett åländskt mantal

⁴⁵ UL KGB 10:1. Vml KGB 7:1. I alla svenska områden där skeppslösen erlades, löstes skeppen med 40 mk styck. Jfr Sandström, s. 2. Hornborg, s. 139.

⁴⁶ Bertell, *Medeltida skattesystem*, 125–126.

⁴⁷ UL KGB 10:1.

⁴⁸ Vml KGB 7:1. Jfr Sjöstrand, *Havets*, s. 173. Det ursprungliga i Uppland har också varit två skepp per hundare. Av det uppländska hundarets fyra skepp, är två senare kameral fiktion. Lönnroth, *Statsmakt och statsfinans*, s. 129. Stråhle, s. 207–208. Lindkvist, *Plundring*, s. 18.

⁴⁹ Bertell, *Skattedistrikt och förvaltningsområden*, s. 163–164 o. *Medeltida skattesystem*, s. 126. Så även Ahlbäck, s. 57.

⁵⁰ Bertell, *Medeltida skattesystem*, s. 126–127. Begreppet "skeppsvist" återfinns i 1500-talets svealändska räkenskaper ihopdraget som "skiepesta", "skepesta"; Lundberg, s. 97.

⁵¹ Bertell, *Medeltida skattesystem*, s. 127.

⁵² UL KGB 10:1.

om 960, vilket också var fallet i slutet av 1300-talet.⁵³ Det vore alltså en kollektiv lösen av ett skepp om 40 mk, som finfördelats på det faktiska antalet bondehushåll, med en fixering vid 1 örtug var, och då nya hushåll tillkommit, har också de fått erlägga 1 örtug var.

Emellertid motsvarar den åländska ledungslaman, som ovan påpekats, inte den uppländska tredje skeppsvisten, utan utgör blott en lösen för 2 skepp av tredingen. Därtill vilade inte skeppsörtugarna likt ledungslaman på tredingarna, utan på hela Åland som kollektiv. Jämförelserna med Upplandslagen är i detta hänseende något missvisande. Slutsatsen måste bli att varje åländsk treding har utgjort, likt det västmanländska hundaret, 2 skepp, medan ett sjunde skepp har åvilat hela landskapet.

Då det på Åland inte finns någon hamnelagsinstitution, torde man kunna utgå från att de åländska ledungsskatterna har sitt ursprung i något slags tributlösen för skepp. I detta hänseende återfinns en högst intressant parallell på Gotland. Enligt Gutasagan utkämpade gutarna i heden tid strider med många kungar, men avgick ständigt med segern. Så småningom fann de dock det förenligt med sina intressen att söka anknytning till Sveariket och skickade flera sändebud, men först Avar Stråben från Alva socken lyckades sluta en varaktig fred med sveakungen. Denna köptes med att Gotland erkände sig vara ett till sveakungen tributpliktigt land. Tributen fastslogs till 60 mk silver, varav sveakungen skulle ha 40 mk och jarlen 20. Sagan understryker att gutarna självmant anslöt sig till sveakungen. Omvänt skulle gutarna få handla fritt i sveariket utan tullar och andra avgifter, samtidigt som svearna fritt fick besöka Gotland. Kungen och jarlen skulle skicka sina sändebud till gutatinget (gutnal þing) för att där mottaga sin skatt och dessa sändebud skulle lysa fred över gutarna och ge dem rätt att uppsöka alla städer som lydde under Uppsalakungen. Hägn och hjälp (hegnan oc hielp) skulle sveakungen ge åt gutarna.⁵⁴

Efter att gotlänningarna senare tagit sig en biskop (äsyftar Linköpingsbiskopen) och präster och blivit kristna, förband de sig att följa sveakungen i härfärd med sju snäckor mot hednafolk. Bestämmelserna härom är utförliga.

⁵³ År 1384 sades en åländsk markagäldsuppbörd, som skulle utgå med 12 öre "aff huariom manne", d.v.s. efter bondetal, ha inbringat 1401 mk, vilket då med 12 öre av varje man, ger 934 betalande bönder. *FMU I* no 920. Jfr *Voionmaa*, s. 121–122. *Ortman*, 'Skatteenheter och bebyggelseurveckling på Åland', s. 113. *Bertell*, *Medeltida skattesystem*, s. 18, 128.

⁵⁴ Gutasagan kap. 2. *Gutalag och Gutasaga jämte ordbok*, red. H. Pipping (København 1905–1907).

Kungen skall påbjuda gutarna ledung (laiping) om våren, en månad före lidstämmodagen (lipstemnu dag), vilken alltid skall vara före midsommar. Efter att ledung påbjudits i laga ordning, kunde gutarna själva avgöra, om de ville följa sveakungen med sina snäckor jämte åtta veckors skeppsvist (miþ sinum snieckium oc atta wichna wist) eller om de ville friköpa sig från detta med 40 marker penningar för varje skepp (þa giladin fiauratigi marca penninga firi hueria snieckiu). Dessa skulle då avläggas året efter och det tilläggs att detta heter ledungslama (þet haitir laipings lami). Budkavlen skulle vid sveakungens ledungsbud kalla gutarna till ting. Beslöt tinget att ledung (laipingir) skulle utgå, rustade man för färden under en halv månad, men ledungsmännen (laipings menn) hade skyldighet att vara färdiga sju dygn före lidstämman (lipstemnu) för att därefter invänta tjänlig vind under 14 dygn. Om vindförhållandena inte tillät avfärd under denna tid, kunde man saklöst vända hem. Saklösa kunde de också stanna hemma, om ledungsbudet (laipings buþ) inte infann sig en månad före lidstämmodagen. Tvivlade kungen på att ledungsbudet kommit för sent eller att vinden omöjliggjort färd, ägde kungens sändemän (sendimen kunungs), som skulle uppbära skatten, rätt att av tolv nämndemän (tolf nemda manna), vilka de själva fick utse, kräva ed på att gutarna stannat hemma med laga förfall. Det tilläggs att nämndeeder (nemda aiþir) inte får förekomma på Gotland utom när kungen kräver det.⁵⁵

1285 har kung Magnus Ladulås (r. 1275–90) reglerat gotlänningarnas skeppsskatt i ett brev. I detta förklaras att gutarnas lag och sedvana av gammalt stadgat, att de inte var skyldiga att gå ut i ledung eller erlægga ledungslama om inte utrodd lagligen kungjorts dem genom kungligt brev eller sändebud, och att de i så fall ytterligare hade fritt val att gå ut i utrodd eller erlægga ledungslama. Men mellan gutarna och svenske kungen, representerad av särskilda sändebud, har en ny ordning avtalats, så att gutarna i framtiden skall vara skyldiga att varje år betala ledungslama jämte tribut utan att någon kungörelse eller att något påbud behövde utgå därom. Dessa båda avgifter, tribut och ledungslama (tributum et ledongslame), skall kungen och hans efterträdare genom specialla ombud (certi nuncii) årligen låta uppbära vid midsommar på egen bekostnad. Gutarna skall vara befriade från att gå i utrodd, om inte kungen eller hans efterträdare händelsevis måste föra krigshär mot hedningarna. I så fall skulle gutarna, såsom dittills varit brukligt, gå i utrodd med sju skepp (numero septem liburnarum). Om utrodd (expedicio) lagligen

⁵⁵ Gutasagan kap. 6.

kungjorts, erlades det året ingen ledungslama, såvida inte en så stark fruktan för fientligt anfall bemäktigade sig dem, att de med allt skäl var tvungna att stanna hemma för att försvara sitt eget land.⁵⁶

Gotland var också tredingsindelad och man har menat att var treding utgjort två skepp medan det sjunde åvilat Visby. 1353 förklarade Visbys rådmän att de inte hade med svenske kungens krig att göra, utom då han behövde föra krig mot hedningarna, varvid de skulle bistå honom med en snäcka (vnius nauis dicte snicke).⁵⁷

Sju skepp är ju även vad de åländska skatterna motsvarar. Sannolikt, om än självfaller omöjligt att föra i bevis, är att det finns ett närmare parallellt samband mellan de båda öarna Ålands och Gotlands ledungsskatter.⁵⁸

Väinö Voionmaa pekade också på sin tid på de påfallande likheterna mellan Gotlands och Ålands tredingsinstitutioner och det härtillknutna landsdomarväsendet och menade att man på goda grunder kan hålla den åländska som närmast hämtad från Gotland.⁵⁹

Danska inslag?

Hur är det med de av Dreijer och Bertell tänkta "danska" inslagen då? Den åländska ledungslaman var ursprungligen en klumpsumma som åvilade tredingen som kollektiv. Sedermera har denna klumpsumma finfördelats mellan de enskilda skattedragarna i markskatter, så att var markskatt motsvarade 6 penningar. Markskatten har senare sönderfallit i två delar, så att 3 penningar utgjordes i smör och 3 i reda penningar. Enligt skatteundervisningen av år 1539, skulle i ledungslama "hvar marckskatt åårliga vttgöra en dansk huit

⁵⁶ DS I n:o 815 / ST I n:o 141 (Borgholm, Öland 7.10.1285).

⁵⁷ Sandström, s. 8–9. Sven Tunberg, 'Till Svearikets äldsta historia. Några synpunkter', *Fornvännen* 1920, s. 156. Hornborg, s. 139. Hugo Nilsson Yrwing, *Gotland under äldre medeltid* (Lund 1940), s. 51–68, 338. Nils Ahnlund, *Den svenska utrikespolitikens historia I:1. Tiden före 1560* (Stockholm 1956), s. 16, 24–25. Eric Anthoni, *Finlands medeltida frälse och 1500-talsadel* (Helsingfors 1970), s. 30. Peter Sawyer, *Kings and Vikings. Scandinavia and Europe AD 700–1100* (Routledge 1982), s. 18–19. Thomas Lindkvist, 'Gotland och Sveariket', *Gutar och Vikingar* (Stockholm 1983). Suvanto, s. 55. Jarl Gallén, 'Den svenska kolonisationen av Finland', *Den svenska historien 2. Från Birger Jarl till Kalmarunionen* (Stockholm 1992), s. 84. Brevet år 1353; DS VI n:o 4958 (Visby 10.10.1353).

⁵⁸ Jfr Sjöstrand, *Havets*, s. 176.

⁵⁹ Voionmaa, s. 93–100.

(en dansk hvid)", samt "epter huarie (på varje) 20 marckskatter skulle vtgö-
ras itt (ett) pund smör".⁶⁰

Den åländska markskatten är en parallellföreteelse till det svealändska marklandet som räntefinfordelnings- och ränteberäkningsenhet. Marklandet syftade på den mängd tillgångar, från vilka skulle utgå en ränta av 1 mk silver och då denna mängd tillgångar avhändades, skulle härför tillkomma en principiell ersättning 24 gånger så stor, d.v.s. 24 mk silver. Den åländska markskatten skulle däremot avse själva kapitalvärdet, ursprungligen 24 eller 32 gånger räntevärdet en örtug silver, d.v.s. 1 mark silver. Detta skulle motsvara den västdanska, den av *Kristian Erslev* kallade "guldvärderingens" princip. Den åländska markskattens ränta 6 penningar, är i sin tur 1 örtug enligt penningräkningen så kallade pengar danska. I de åländska källorna framträder från 1320-talet till 1410-talet benämningen bol i betydelsen en lägenhet av en viss storlek. Från och med 1400-talets första decennium går det också att belägga att dessa bol, eller bråkdelar av dem, värderats i markskatter. Det går dock svårigen att fastställa någon given fast mängd markskatter i bolet.⁶¹

Enligt *Bertell* skulle det åländska bolet som avseende en bråkdel av en bys marker med därtill hörande rättigheter och skyldigheter som omfattande bestämda stycken av byns jord "endast" vara känt från Danmark. Detta skulle enligt honom "klart och oomtvistligt ange ett danskt inflytande på Åland i äldre tid, d.v.s. att Åland under tidig medeltid synbarligen var en del av dåtidens danska Östersjövälde".⁶²

Att den åländska markskatten baserats på en penningräkning i pengar danska och uppdelats i en del smör och en del penningar uppmärksammades redan av *Väinö Voionmaa*, vilket fick honom att påpeka att systemet är närmast sydsvenskt. Han frågade sig om det rent av var så att den åländska fiskala ledningsinstitutionen haft ett samband med Danmark. Han betecknade

⁶⁰ Ahlbäck, s. 58.

⁶¹ *Voionmaa*, s. 107–117. Ahlbäck, s. 61–66. *Orrman*, 'Skatteenheter och byggelseutveckling på Åland', s. 110–111. *Dreijer*, s. 314. *Bertell*, *Medeltida skattesystem*, s. 33–35, 84, 89, 96 (n. 185), 105–107, 121, 134, 223, 225, 234, 250. Svealändsk penningräkning, eller s.k. "mark örtug": 192 penningar = 24 örtugar = 8 öre = 1 mark (1 örtug = 8 penningar). Östgötsk penningräkning, eller s.k. "pengar danska": 144 penningar = 24 örtugar = 8 öre = 1 mark (1 örtug = 6 penningar).

⁶² *Bertell*, *Medeltida skattesystem*, s. 82–83. Jf *Dreijer*, s. 232, 314, 332.

dock frågan som obesvarbar.⁶³ Det är denna tråd Dreijer och Bertell har spunnit vidare på.

Det åländska skattesystemet var emellertid, som redan understrukits, helt naturligt baserat på ett svenskt måttssystem. De åländska måtten heter det samma som i öster och väster. Detta gäller också skatteterminologin och det utomekonomiska/politiska tvång systemet vilade på. Systemet var likaledes helt naturligt baserat på en svensk monetär ekonomi med kuranta svenska mynt. Så kallade pengar danska var blott en östgötsk penningräkningsvariant och har inget att göra med Danmark i politisk mening. Namnet kommer av att denna östgötska penningräkningsvariant under senmedeltiden råkade sammanfalla med värdet på det kuranta danska myntet, varigenom också en rad danska mynttermer, såsom hvid, upptagits i terminologin.⁶⁴

Det är överlag viktigt angående medeltida penningekonomi att skilja på konkreta mynt respektive penningräkning. De konkreta mynten, penningarna, kunde räknas om till större enheter enligt olika räknssystem. Så var t.ex. 48 penningar enligt den svealändska penningräkningen "mark örtug" 6 örtugar, och enligt det östgötska "pengar danska" 8 örtugar. Att denna sistnämnda penningräkning påträffas på Åland i det äldsta skatteskitet, är i och för sig rätt intressant. Olika penningräkningar hör samman med de faktiska storlekarna på spannmålsmått i respektive region.⁶⁵

På Åland använde man sig på 1500-talet av samma mått som i Stockholm, men det synes som om att man fram till början av 1400-talet har haft något mindre mått. Av talförhållandena att döma har de varit av samma snitt som i Östergötland, något som tyder på äldre kontakter med denna region.⁶⁶ Ur en av biskop Magnus Tavast förmedlad överenskommelse mellan prästerskapet och allmogen på Åland år 1423, framgår det att man höll på att övergå till ett nytt större pundmått, som stod i förhållandet 7:9 till det gamla.⁶⁷ Skillnaden är ungefär den samma som mellan svealändsk och östgötsk penningräkning, 3:4.

Det framgår även av arkeologen Henrik Klackenbergs studier av

⁶³ Voionmaa, s. 114.

⁶⁴ Carl Göran Andræ, 'Några tankar kring sädesmått, mynträkning och riksenande i Sverige', *Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück 5/4 1985* (Stockholm 1985), s. 37. Detta är även Voionmaa, s. 114, helt på det klara med. Jfr även Ahlbäck, s. 65.

⁶⁵ Voionmaa, s. 104. Andræ, 'Några tankar', s. 33–38.

⁶⁶ Sjöstrand, 'Den svenska tidigmedeltida', s. 553–554.

⁶⁷ FMU II n:o 1735 / ÅMU II n:o 132 (år 1423). Kauko Pirinen, *Kymmenysverotus Suomessa ennen kirkkoreduktiota* (Helsinki 1962), s. 92–93.

monetariseringen i det medeltida Sverige att Åland (och delvis Egentliga Finland) under 1200-talet har ingått i samma monetära region som Östergötland–Småland–Öland–Gotland, alltså det medeltida Linköpingsstiftets områden. Området har dominerats av gotländska mynt c:a 1200–1250. Götaländska brakteater var c:a 1250–1300 mest förekommande på Åland, men på det finska fastlandet hade man en mera blandad myntmassa, och därefter, som i hela riket, gällde svealändska mynt.⁶⁸

De olika monetära och ekonomiska systemen i det tidigmedeltida svenska riket sammanfaller rumsligt påfallande väl med stiftsindelningen, så att Linköpingsstiftet bildade ett område, Skarastiftet ett annat och stiftet vid Mälaren med områdena norr härom ett tredje.⁶⁹ Utgående från detta skulle en åländsk och finsk koppling till Linköpingsstiftet ligga mycket nära till hands, något som också det historiska materialet stöder.⁷⁰

Angående teorin att Åland mer eller mindre har avfolkats i slutet av 900-talet för att åter befolkas något århundrade senare, har man också som stöd för detta anfört att Åland, då det framträder i de skriftliga källorna på 1300-talet, hänförs till Åbo stift och den östra rikshalvan, "Österlanden". Hade det funnits en bebyggelsemässig kontinuitet från vikingatid till medeltid, skulle landskapet som en utlöpare av Mälardalens bebyggelse inte ha blivit "överfört" till det östliga territorium som först under tidig medeltid blev införlivat med det svenska riket.⁷¹

⁶⁸ Klacken berg, s. 158–192.

⁶⁹ Klacken berg, s. 179–192. Jonsson, s. 50–51. Holmberg, s. 64–66.

⁷⁰ Sjöstrand, *Havets*, s. 33–46 o. 'Den svenska tidigmedeltida', s. 551, 553–554, 557–567. Lindkvist, 'Kungamakt, kristnande', s. 228–229. Det är samtidigt rätt anmärkningsvärt att svealändska mynt knappast alls når Åland under 1100–1200-talen – vilket nog också är ägnat att kasta ett visst ljus över förhållandet mellan Åland och Uppland under den berörda perioden. Avsaknaden av runstenar på Åland kan också knytas till detta. Runstenarna i Uppland ingår av allt att döma i ett speciellt maktpolitiskt och missionshistoriskt sammanhang som anknyter till den i slutet av 900-talet grundade kungliga staden Sigtuna. Det äldsta Sigtuna är inte något internt svealändskt centrum, utan ett externt brohuvud i utkanten av en söderifrån härstammande kungamakts sfär. Se härom Torun Zachrisson, *Gård, gräns, gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidig medeltid i Uppland och Gästrikland* (Stockholm 1998), bl.a. s. 126–129. Eadem, 'Nyckeln till de uppländska runstenarna finns i Sigruna', *Populär arkeologi* 2/1998. De sammanhang som de uppländska runstenarna ingår i kan mycket väl ha saknats på Åland och den missionshistoriska samt socio-ekonomiska utvecklingen på Åland har varit annorlunda.

⁷¹ Så fr.a. Orrman, 'Den svenska bebyggelsens historia', s. 212 o. 'Kulturgeografisk tolkning', s. 681.

Vid sidan av sättet att betrakta Åland som en utsträckning av de kringliggande landområdenas territorium, bygger detta på en svealändsk syn på det svenska rikets framväxt som en kontinuerlig process av territoriell riksbildning allt sedan äldre järnåldern med landskapen kring Mälaren som utgångspunkt. Frågan är om man kan uppfatta det svenska rikets tillblivelse på detta vis. Klart står att problemet relaterar sig till definitioner och begrepp. Tidigast under 1100–1200-talen framskymtar ett Sverige som en kristen stat med centralorter, territoriell indelning, marknadsinriktad handel, statsreligion runt ett organiserat ärkebiskopsdöme, ett institutionaliserat kungaväsende med definierade regala rätter, stående skatteväsende och ett skattebefriat frälse. Det är ett resultat av regionalt varierande såväl yttre som inre förutsättningar, utan direkt linjär kontinuitet bakåt till äldre herraväldstyper, såsom ett eventuellt apokryfiskt vikingatida "Sveavälde/-rike" kring Mälaren. Det förefaller som om förutsättningarna för den kristna statsbildningen har varit gynnsammast i Götalanden. Sverige som medeltida kristen stat utgår av allt att döma inte från Svealand, utan så att säga "avknoppas" söderifrån, från kontinenten och Danmark med Götalanden som brohuvud. Mälardalen införlivas med denna framväxande struktur i mera reell mening först mot senare 1200-talet.⁷²

Till denna bild passar också att det östgötska Linköpingsstiftet, som före det senare 1200-talet framstår som det bäst organiserade och mest kungamaktsanknutna bland de svenska stiftet, har stått för den kyrkliga expansionen österöver, vilket också explicit stöds av såväl skriftligt material, mått- och monetärsystem som konkreta myntfynd på Åland och i Sydvästfinland. Om Åland och sydvästra Finland i äldsta tid har haft en koppling till Linköpingsstiftet, och inte till Sigtuna-Uppsala, kan Åland vid etablerandet av ett eget finskt stift, som en avknopningsprocess ur ett linköpingskt missionsområ-

⁷² Thomas Lindkvist & Kurt Ågren, *Sveriges medeltid* (Stockholm 1985), s. 91–108. Åke Hyenstrand, *Sverige 989. Makt och herravälde I* (Stockholm 1989). *Lejonet, draken*, s. 12–20, 74–168. Lindkvist, 'Skatter och stat'. *Plundring. 'Kungamakt, kristnande'*, s. 222–225, 228–233, 236–237, 239. Peter Sawyer, *När Sverige blev Sverige* (Alingsås 1991). Klackenbergs, s. 179–195. Sjöstrand, *Havets*, s. 18–25 o. 'Den svenska tidig-medeltida', s. 539–544, 567–568. Birgit & Peter Sawyer, *Medieval Scandinavia*, s. 58–60. Jörgen Weibull, *Swedish History in Outline* (AB Wiken 1993), s. 17–18. Majja Hagerman, *Spåren av kungens män. Om när Sverige blev ett kristet rike i skiftet mellan vikingatid och medeltid* (Stockholm 1996), s. 109–161, 281–416. Jan Arvid Hellström, *Vägar till Sveriges kristnande* (Stockholm 1996), s. 238–266.

de, ha kommit att följa med och senare också i världsligt hänseende att räknas till Åbo fögderi och "Österlanden", inte till fögderier och lagsagor i väster.⁷³

Ålands kyrkliga beskattning uppvisar också, allt sedan den dyker upp i källorna på 1300-talet, samma drag som de övriga svenska rätterna i Finland, med undantag av prästetiondets uppbörd som snarare var ett västligt system. Ålands tillhörighet till det finska stiftet bör alltså gå tillbaka till tiden för stiftets organiserande, för de tionderättsliga avtalen bör för Ålands del ha slutits samtidigt som i stiftets övriga områden under senare delen av 1200-talet. Efter att den kyrkliga organisationen har stadgat sig, har det varit mycket svårt att få till stånd större förändringar i stiftsgränserna.⁷⁴

I Upplandslagen (1296) fastställs bland annat Rodens eller Roslagens ledningsbestämmelser, men här finns inga som helst tecken på eller antydningar om att Åland någonsin räknats dit. Man kan också utgående från samhällsstrukturella aspekter fråga sig om Upplandslagen, den verkliga "stormannalagen" bland de svenska landskapslagarna,⁷⁵ varit särdeles lämplig att användas på Åland?

För att återgå till de antagna danska inslagen, är den danska hviden som konkret mynt överhuvudtaget inte äldre än 1300-talet. Den användes helt allmänt i Sverige under senmedeltiden som penningräkneenhet. 3 svenska penningar var en dansk hvid, vilket alltså var den åländska markskattens räntebelopp i penningar.⁷⁶

Att den åländska markskatten och det svealändska marklandet syftade på olika saker, räntan respektive kapitalvärdet, vittnar knappast heller om några åländska politiska kontakter med Danmark. Det synes överlag sökt att leta

⁷³ Sjöstrand, *Havets*, s. 33–46 o. 'Den svenska tidigmedeltida', s. 551, 553–554, 557–567. Lindkvist, 'Kungamak, kristnande', s. 228–229.

⁷⁴ Pirinen, *Kymmenysverotus Suomessa*, s. 91–96. *Suomen kirkon historia* 1 (Porvoo 1991), s. 77. C. J. Gardberg, *Åbo stads historia. Från mitten av 1100-talet till år 1366* (Åbo 1973), s. 227. Suvanto, s. 90. Orman, 'Den svenska bebyggelsens historia', s. 206. Lindkvist, 'Kungamak, kristnande', s. 227, 230–231.

⁷⁵ Elsa Sjöholm, *Sveriges medeltidslagar. Europeisk rätts tradition i politisk omvandling* (Lund 1988), s. 244–254.

⁷⁶ Gerhard Hafström, 'Leidang, Sverige', *KLNM X* (1965), sp. 457 o. 'Utrodnen och skatteledungen på Åland', *Festskrift tillägnad Matts Dreijer på hans 80-årsdag 31.1.1981* (Mariehamn 1984), s. 115. Nils Ludvig Rasmusson, 'Hvid', *KLNM VII* (1962) o. 'Mark', *KLNM XI* (1966). Lars Lagerqvist & Ernst Nathorst-Böös, *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar* (Stockholm 1984), s. 9. Andræ, 'Några tankar', s. 37.

efter paralleller till det åländska skattesystemet i västra Danmark. Dessa varierande principer påträffas på en rad andra håll, där marklands-/markskatteartade räntefinfordelningssystem förekom. Emellertid säger Bertell själv, förbryllande nog, annorstädes om den åländska markskatten, att förleden mark avsåg den smörmängd markskatten stod för, 1 markpund smör. Syftningen skulle alltså gälla räntan.⁷⁷ I så fall har Bertell själv med sina inkongruenser raserat sitt resonemang. Oavsett detta var pundet svenskt och markskatten som en integrerad del av systemet inte äldre än 1200-talet och baserad på en monetär ekonomi med kuranta svealändska mynt.

Det åländska bolet, i sin tur, bör vara vad man år 1413 kallat för bonde och senare fullgård.⁷⁸ Det är en mansus- eller hemmansenhet, möjligen ursprungligen uppkommen som fördelningsgrund av rättigheter och skyldigheter inom ramen för bybildningsprocessen och introducerandet av en intern tillägnande statsmakt. Bol i samma mening påträffas även i svenskbygderna i Egentliga Finland.⁷⁹

Själva termen bol förekommer förvisso inte i betydelsen bebyggelseenhet i Mellansverige, däremot nog samma idéer och grundmått. De mellansvenska gårdarna var i allmänhet mindre än de danska, varför man här använde sig av mindre underenheter till bolet. Bolet finns direkt belagt från Öland. Om di-

⁷⁷ Bertell, *Medeltida skattesystem*, s. 96. Begreppet markskatt kunde mycket riktigt tyda just på att det syftar på den mark smör i skatt enheten hade att prestera.

⁷⁸ H a f s t r ö m, 'Nötslag', *KLNM* XII (1967), sp. 485–486. O r r m a n, 'Skatteenheter och bebyggelseutveckling på Åland', s. 110–112 o. 'Om territoriella organisationsprinciper', s. 524.

⁷⁹ V o i o n m a a, s. 34, 114–117, 186–190. G u n v o r K e r k k o n e n, 'Bol, Finland', *KLNM* II (1957). O r r m a n, 'Medeltida skatteenheter i södra Finlands svenskbygder', s. 217–232. 'Skatteenheter och bebyggelseutveckling på Åland', s. 111–112, 'Den medeltida bebyggelseutvecklingen i Finland i ljuset av medeltidens skatteenheter', *HTF* 1983, s. 284–293, *Bebyggelsen i Pargas. S:t Mariens och Vemo socknar i Egentliga Finland under senmedeltiden och 1500-talet* (Helsingfors 1986), s. 34–36 o. 'Den svenska bebyggelsens historia', s. 230–232, 242. I 1500-talets kamerala material är röken den enda skatteenheten i Egentliga Finland vid sidan om fullgårdsmantalet, som i praktiken motsvarar ett bebott hemman. I Erik av Pommerns skattebok år 1413 finner man också bolet och kroken som skatteenheter i Egentliga Finland. Begreppet bol förekommer här även på 1500-talet, med då som skattelag. Det synes som att krokarna och bolen omvandlats till rökar i början av 1400-talet, utan några direkta förändringar i skattetungan. Bolet före Erik av Pommerns skattereformer har varit en enhet i de delar av Egentliga Finland, som togs i besittning av svenska nybyggare, uppenbarligen mot slutet av 1100-talet. Bolets förekomst som bebyggelseenhet i dessa trakter bekräfas också av en direkt källuppgift från 1351: *REA* n:o 137 (Kimito 4.2.1351).

rekta politiska kontakter vittnar bolet knappast, utan snarare om agrar-socio-kulturell utveckling. Bolet är en allmänordisk företeelse, inte direkt någon statshistorisk.⁸⁰

Det bör slutligen också påpekas att termen ledungslama, som den åländska skeppsskatten benämns, även om det otvetydigt är ett svenskt rättsbegrepp, som användes på alla håll i det svenska riket, där ledungsskatter utgick. I Danmark hette däremot motsvarande företeelse *kværsæde*.⁸¹

Kort sammanfattning

De "danska" inslagen i det medeltida åländska skattesystemet måste avskrivas helt och hållet. Att den statliga utvecklingen på Åland från första början varit integrerad i den "svenska" statens framväxt – som Åland kom att utgöra en del av – står höljt utom allt tvivel. Det handlar dock naturligtvis om en egen regional variant, med inslag som pekar mot äldre kontakter med Gotland och Östergötland. Dessa kontakter kan höra samman med att den äldsta kyrkliga organiseringen på Åland (och i sydvästra Finland) har haft ett samband med det östgötska Linköpingsstiftet. Detta kan belysa Ålands missionshistoria som kanske något separat i förhållande till Uppland, vilket också kan ligga bakom avsaknaden av runstenar samt landskapets senare östliga administrativa anknytning. Det äldsta mantalsbaserade gästningsskattesystemet liknar motsvarande dito på fastlandet i öster och torde ha sitt ursprung i kyrklig gästning som kronan sedan tagit över och breddat. Kronan för sin del har i ett äldsta skede förmått införa någon form av tributskatt som har utvecklats till ett skeppslösensystem. Det sistnämnda mönstret synes ha en parallell på Gotland. Här har knappast framförts några slutgiltiga lösningar på problematiken kring Ålands 900–1200-tal, men erbjuds en rad "alternativa" tolkningsmodeller som förhoppningsvis är ägnade att ge nya infallsvinklar i diskussionen.

⁸⁰ Voionmaa, s. 115. David Hannerberg, *Svenskt agrarsambälle under 1200 år. Gård, åker, skörd och boskap* (Stockholm 1971), s. 55. Lönnroth, *Scandinavians*, s. 59.

⁸¹ Hafström, 'Leidang, Sverige', *KLNM X* (1965), sp. 457 o. 'Utrodde och skatteledungen', s. 114–115.

Pestepidemierna och bosättningsexpansionen i det medeltida Finland

MIKA KALLIOINEN

I Europas historia har pest förekommit som tre stora epidemiserier, pandemier, under antiken, tidig medeltid (541–767) och senmedeltid fr.o.m. år 1347. I synnerhet digerdöden som härjade i mitten av 1300-talet och de därpå följande epidemierna åstadkom omfattande förödelse i olika delar av världsdelen. Även om forskarnas siffror varierar kan man utgå från att mellan en tredjedel och t.o.m. hälften av Europas befolkning dog under åren 1347–1351.¹

Vid sidan av befolkningskatastrofen hade pestepidemierna även andra följder. Kyrkans auktoritet ifrågasattes på ett nytt sätt. Prästerskapets ställning försvagades samtidigt som människorna i desperation tog sin tillflykt till nya helgon. Också det faktum att markpriset sjönk medan det blev allt dyrare att anställa arbetskraft, rubbade det rådande sociala systemet. Såväl prästerskapets som den jordägande adelns inflytande i samhället minskade. Döden följdes dessutom av allmän oro och ökande brottslighet, vilket på olika håll i

¹ J. -N. Biraben & J. Le Goff, 'La Peste dans le Haut Moyen Age', *Annales ESC* 24 (1969), s. 1484, 1491–1508, Eino Jurikkala, *Kuolemällä on aina syynsä. Maaailman väestöhistorian ääriiviivoja* (Porvoo 1987), s. 32–48, Colin McEvedy & Richard Jones, *Atlas of World Population History* (Harmondsworth 1978), s. 25, J. C. Russell, 'Population in Europe 500–1500', Carlo M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe. The Middle Ages* (London – Glasgow 1972), s. 54–56. Den dödlighet som Digerdöden förorsakade är grovt uppskattad eftersom exakta uppgifter saknas i synnerhet beträffande dödligheten på landsbygden. Detta är en väsentlig brist eftersom huvuddelen av befolkningen levde just på landsbygden. Det har också sagts att Europa skulle ha legat närmast öde om en tredjedel av befolkningen verkligen hade avlidit. Jfr. Yves Renouard, 'The Black Death as a Major Event in World History', William M. Bowsky (ed.), *The Black Death. A Turning Point in History?* (New York 1971), s. 27.

Europa tog sig uttryck bl.a. i öppen revolt från de lägre befolkningsskiktens sida.²

Pestepidemier har alltid väckt uppmärksamhet såväl i samtiden som bland historiker. Trots att källorna är få har pesten blivit föremål för intensiv forskningsverksamhet också i Norden. I synnerhet i Norge har man dryftat farsotens befolkningsmässiga följder, även om själva epidemierna och deras spridningsmekanismer inte har väckt så stort intresse till dags dato. Ole Jørgen Benedictow, som har behandlat ämnet ingående i sin doktorsavhandling, konstaterar att "plague is probably much underrated both as an explanatory factor and as a historical reality".³

Ur nordiskt perspektiv är Finland ett problematiskt område. Också Benedictow har antagit att pest inte alls eller synnerligen sällan förekom i Finland.⁴ Det är dock känt att pest förekom såväl i Finland som i Sverige under ett flertal år, men dessa epidemier har undersökts endast i förbigående och i synnerhet deras befolkningshistoriska betydelse har förblivit oklar. Eftersom bebyggelseexpansionen i Finland fortgick så gott som kontinuerligt fram till 1500-talet, kan man konstatera att pesten har kunnat spela endast en marginell roll som demografisk variabel.

I denna artikel är avsikten att granska pestens betydelse genom att sammanställa den information vi har om omnämnanden av pest i Finland. Syftet är att på basis av uppgifterna försöka besvara frågan om epidemierna fick några samhällliga eller befolkningsmässiga konsekvenser i Finland. Påverkade pesten bebyggelseutvecklingen eller var Finland med sin expanderande bosättning verkligen ett undantag i det medeltida Europa? På grund av pestens omfattande geografiska spridning är det klart att granskningen inte enbart kan gälla Finland, utan synvinkeln måste ovillkorligen vidgas. Endast genom en internationell jämförelse kan Finlands eventuella särställning placeras i sitt rätta sammanhang.

² Robert S. Gottfried, *The Black Death. Natural and Human Disaster in Medieval Europe* (New York 1985), s. 87–103, Renouard, s. 32–33, Philip Ziegler, *The Black Death* (New York 1971), s. 249–251, 259–279.

³ Ole Jørgen Benedictow, *Plague in the Late Medieval Nordic Countries* (Oslo 1992), s. 34, 204.

⁴ Benedictow, *Plague in the Late Medieval Nordic Countries* s. 112.

Pestepidemierna under medeltiden: Finland och Nordeuropa

Om pesten användes överallt den enhetliga benämningen "pestilentia", "pest" m.m. Det är betecknande att den stora epidemin i mitten av 1300-talet erhållit ett eget namn i de nordiska annalerna, d.v.s. "Stora döden" eller "Allmänna döden" (lat. Magna, Maxima el. Generalis mortalitas). Däremot har benämningen "Digerdöden" (fi. Musta surma, nor. Store manndauen, eng. Black Death) tillkommit först senare.⁵ Pestepidemierna är nästan alltid lätta att påvisa i källorna. Symptomen är så klara att människorna i de områden som drabbades utan tvivel kunde skilja pesten från andra sjukdomar. En färgstark beskrivning av symptomen på böldpest förekommer t.ex. i Boccaccios *Decamerone*. De benämningar som påträffas i källorna avser med stor sannolikhet pest i ordets moderna medicinska betydelse.⁶

Även om pesten hemsökte t.ex. Reval så tidigt som 1315–1316, känner man inte med säkerhet till någon pestförekomst i Finland under 1300-talet.⁷ En synnerligen intressant fråga är huruvida Digerdöden nådde ända fram till Finland kring år 1350. En allmänt accepterad teori är att Digerdöden nådde Norden via norra Jylland, dit den kom med ett skepp från England i slutet av år 1348. Från Danmark har farsoten kanske redan samma år spritt sig till Norge och ända till hansastäderna i Nordtyskland. Den egentliga epidemin utbröt i Danmark och södra Norge år 1349, men i hansaområdet först följande år.⁸

Digerdöden nådde också Sverige, vilket påvisas av omnämmanden i åtminstone fem svenska annaler för år 1350. Enligt Vadstena klostrets annaler "grasserade stora döden i Svea rike vid denna tid" (Eo tempore viguit in regno Swecie magna mortalitas). Enligt en annan uppgift ödelade pesten Uppland till den grad att knappt en sjättedel av befolkningen återstod (Generalis

⁵ McEvedy & Jones, s. 24, Vilhelm Möller-Christensen, 'Pest', *KLNM* XIII (Helsingfors 1968), s. 240.

⁶ Lars Walløe, 'Pest og folketall 1350–1750', (Norsk) *HT* 61 (1982), s. 19, John Walter & Roger Schofield, 'Famine, disease and crisis mortality in early modern society', *Famine, disease and the social order in early modern society* (Cambridge 1989), s. 62. Se även Boccaccio, *Decamerone*, inledningskapitlet.

⁷ Paul Johansen & Heinz von zur Mühlen, *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval* (Köln 1973), s. 275.

⁸ Benedictow, *Plague in the Late Medieval Nordic Countries*, s. 73–75, Philippe Dollinger, *The German Hansa* (Stanford 1971), s. 59, Erik Ulsig, 'Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrade', (Dansk) *HT* 91 (1991), s. 33–37.

mortalitas totam Uplandiam devastavit, ita quod sexta pars hominum vix remansit).⁹ På basis av uppgifter som bevarats i skattelängder från norra Uppland har Sverige eventuellt drabbats t.o.m. lika hårt av pesten som Norge eller England. Detta antyder även bevarade uppgifter från åren 1333–1353 om den s.k. Peterspenningen, som erlades per hemman. Trots att man bör förhålla sig med en viss tvekan till dessa uppgifter, är det ett faktum att intäkterna av denna skatt minskade med hälften i Uppsala och Skara stift efter år 1350. I Linköpings, Strängnäs och Västerås stift sjönk intäkterna till cirka två tredjedelar.¹⁰

Som känt finns det inga uppgifter om att Digerdöden skulle ha spritt sig till Finland. Ändå har J a l m a r i J a a k k o l a ansett att Finland drabbades hårt av pesten. ”Trots alla fromhetsövningar och försiktighetsåtgärder krävde pesten åren 1349–50 sin fruktansvärda tribut såväl i Sverige som i vårt land”, skriver Jaakkola. Nyare forskning har dock utgått från att Finland uppenbarligen undgick Digerdöden,¹¹ även om avsaknaden av källuppgifter innebär att denna hypotes inte utan vidare kan bekräftas. Antagandet stöds dock av det korståg som företogs under konung Magnus Erikssons ledning via Finland mot Nevan hösten 1350, alltså vid den tidpunkt då det är mest sannolikt att pesten bröt ut, och ännu följande vår belägrade ryssarna Viborg. Det skulle knappast ha varit möjligt att genomföra ett fälttåg, ifall en epidemi samtidigt hade grasserat i området.¹² Det faktum att man genom olika källor känner till drygt tjugo finnar som har verkat aktivt i landet både före och efter år 1350 kan inte tillmätas lika stor beviskraft.

Hypotesen att Finland skulle ha besparats från Digerdöden har motiverats med att området var relativt isolerat, bl.a. på grund av ett ringa antal handelsförbindelser med utlandet.¹³ Förklaringen är dock inte övertygande. De finnska borgarna hade regelbundna kontakter med Stockholm, och handelsförbindelserna till de viktigaste hansacentrumen såsom Reval och Lybeck var

⁹ *Scriptores rerum svecicarum medii aevi* I, ed. Ericus Michael Fant (Upsaliae 1818), s. 29, 34, 58, 66, 100. (*Scriptores*).

¹⁰ Benedictow, *The Medieval Demographic System of the Nordic Countries* (Oslo 1993), s. 172–173, Oskar Montelius, *Sveriges historia* I (Stockholm 1888), s. 459.

¹¹ Jalmary Jaakkola, *Suomen sydänkeskiaika. Suomen historia* IV (Porvoo 1944), s. 112. Jfr Carl Fredrik Meinander, 'Om svenskarnes inflytningar till Finland' *HTF* 68 (1983), s. 243.

¹² Jfr Seppo Suvanto, 'Keskiäika', *Suomen historia* 2 (Espoo 1985), s. 103–105.

¹³ Benedictow, *The medieval Demographic System of the Nordic Countries*, s. 173.

Finländare som nämns i källorna på båda sidor om år 1350:

Biskop	Hemming	1338–66
Biskop	Henricus Hartmanni	1340–t.–1367
Biskop	Johannes Westfal	c. 1307–1385
Kanik	Vinandus Vinandi	1344–79
Kanik	Laurentius Arnberni	1346–53
Kanik	Konradus Konradi	1347–55
Skolmästare	Henricus Tempil	1325–53
Fogde på Åland	Sigurd Magnusson	1330–58
Fogde i Nyland	Ragvald Gisslasson	1340–53
Borgare i Åbo	Detmar Lüdenscheid	1336–55
Borgare i Åbo	Konrad Paris	1336–55
Borgare i Åbo	Herman Klouare	1338–53
I Åbo	Konrad målare	1336–55
I Åbo	Inge Remala	1346–53
Bonde i Virmo	Bengt Galne	1346–85
Bonde i Virmo	Inge Lempainen	1346–80
Bonde i Kumo	Håkan Ripsa	1337–57
Bonde i Kumo	Jakob Ripsa	1344–57
Bonde i Masku	Ingevald	1346–53
I Tavastland	Anders Munck	1348–57
Bonde på Åland	Nils Gutasson	1330–67
Bonde på Åland	Nils Magnusson	1330–58

Källor: *Finlands medeltidsurkunder* I, utg. genom R. Hausen (Helsingfors 1910), *Registrum ecclesiae Aboensis eller Åbo domkyrkas svartbok med tillägg ur Skoklosters Codex Aboensis*, utg. genom Reinh. Hausen (Helsingfors 1890) (REA), Eero Martinoli, *Turun tuomiokapitulin matrikkeli* (Turku 1976), s. 6–45.

intensiva, vilket innebär att det otvivelaktigt skulle ha funnits kanaler för en spridning av pesten åtminstone till hamnstäderna.¹⁴ Till det besynnerliga med Digerdöden hör att t.o.m. vissa alldeles centrala områden i Europa inte drabbades av pesten i någon större utsträckning. Den epidemi som nådde Milano var t.ex. mycket lindrig, trots att norra Italien i övrigt drabbades hårt. Av städerna besparades även Nürnberg och Liège i huvudsak, liksom också

¹⁴ Till de finska städerna flyttade fortgående tyska handelsmän, vilket redan i sig vittnar om intensiva handelsförbindelser. Se t.ex. Rolf Dencker, 'Finnlands Städte und hansisches Bürgertum (bis 1471)', *Hansische Geschichtsblätter* 77 (Köln – Graz 1959), s. 49–59.

delar av Polen och Ryssland. Till och med vissa tätt bebyggda trakter i Flandern förblev orörda. Till Island nådde pesten först år 1402, varvid två tredjedelar av öns befolkning dog.¹⁵ Finland skulle således inte ha varit den enda avkrok i Europa som Digerdöden gjorde en lov runt. Frågan måste förbli obesvarad, men man kan dock förundra sig över hur Finland kunde besparas då praktiskt taget hela Östersjöområdet inklusive de nordiska länderna, Livland och Ryssland hade nåtts av epidemin.

Efter Digerdödens härjningar blev pesten ett relativt konstant gissel i Europa och Östersjöområdet. År 1379 skrev stormästaren för Livland till påven att pesten åstadkommit så stor förödelse i Livland att knappt var tionde människa överlevt.¹⁶ I början av följande århundrade härjade en omfattande pestepidemi i hela området kring Östersjön. I Livland nådde pesten sin kulmen år 1420, i Sverige kan pestfall noteras under åren 1420–1422 och till Karelen samt Novgorod nådde den år 1424.¹⁷ Vid denna tid förefaller farsoten således ha spritt sig även till Finland. Någon gång mellan åren 1412 och 1439 dog Olof Olofsson – uppenbarligen en ålänning – i pest och det mest sannolika är att det var fråga om epidemin i början av 1420-talet.¹⁸

I Riga grasserade sjukdomen åter åren 1464–1465 och den spred sig också till Norden. I Stockholm avled en finsk piga i pest år 1475.¹⁹ Bortsett från Digerdöden på 1300-talet tycks de kanske svåraste medeltida pestepidemierna i Finland och Sverige ha förekommit vid tiden kring sekelskiftet 1500. Enligt den krönika som nedtecknats av franciskanerbröderna i Stockholm dog 18 000 människor enbart i denna stad under oktober månad 1495, d.v.s. en fjärdedel av stadens befolkning. Sturekrönikan talar för sin del om 7 000 offer. Även om de siffror som förekommer i krönikorna är starkt överdrivna, härjade pesten enligt tillgängliga uppgifter i hela Sverige, vilket innebär att också dödligheten har kunnat vara stor.²⁰ Vid denna tidpunkt spreds pesten

¹⁵ Gottfried, s. 49, 57, 68, 75, Möller-Christensen, s. 240, Ziegler, s. 116.

¹⁶ *Liv-, Esth- und Churländisches Urkundenbuch* III (Dorpat 1857), n. 1140. (LEC).

¹⁷ LECV (Dorpat 1857), n. 2508, 2515, *Scriptores*, s. 136, *Finlands medeltidsurkunder I–VIII*, utg. genom Reinhold Hausen (Helsingfors 1910–1935), n. 1764. (FMU).

¹⁸ REA, n. 482. Tidsbestämningen baserar sig på brevets datering (1439) – då Olof redan var död – samt på det faktum att han överlämnat sitt hemman till biskop Magnus Tavast, som tillträdde år 1412.

¹⁹ LECXII (Riga – Moskau 1910), n. 292, 296, 322, *Stockholms stads tänkeböcker* I (Stockholm 1917), s. 8. (SST).

²⁰ *Scriptores*, s. 68, 189, 202.

med säkerhet även till den östra rikshalvan. I Nådendal härjade enligt generalkonfessorn vid Nådendals kloster år 1495 "en mycket svår pest (pestilencia), så att omkring femtio människor dog i vår borgargård. Kvar i livet blev endast en ung flicka och två gamla kvinnor, och några piltar tillfrisknade". Däremot dog ingen av klostersystrarna eller bröderna i pest, trots att fem av internerna senare avled – alla dock "av naturlig sjukdom".²¹

En ny epidemi drabbade Stockholm redan år 1500, en annan fyra år senare då den även spreds till Reval, Riga och Finland.²² I Åbo var epidemin uppenbarligen mycket svår, eftersom alla invånare enligt stadens slottshövitsman flytt från staden så att "then är plat ödhe". Ännu i mars 1505 uppträdde pest åtminstone i Viborg. Den skräck som farsoten åstadkom kan belysas av att Rysslands sändebud inte vågade sig över gränsen till Finland just p.g.a. epidemin.²³

Pesten försvann inte från Finland, utan åstadkom ny förödelse i slutet av år 1508. Bönderna vägrade t.ex. att komma till Åbo p.g.a. pesten. Situationen förvärrades ytterligare av att det samtidigt rådde hungersnöd i Egentliga Finland. För invånarna i Nådendals kloster var denna epidemi kännbart värre än den som hade drabbat trakten tretton år tidigare. Enligt Vadstena klostrets annaler dog 35 systrar och bröder i Nådendal, vilket kan ha inneburit upp till hälften av klostrets invånare. Från Vadstena sände man därför sex systrar och två bröder till Nådendal för att ersätta dem som avlidit.²⁴

Det var eventuellt fråga om samma epidemi ännu år 1510 då pest förekom i Reval.²⁵ I Finland eller åtminstone i Viborgs län uppträdde sjukdomen igen år 1517 då ryska sändebud ånyo vägrade färdas längre än till den finska gränsen. Alldeles i slutet av medeltiden finns några få omnämmanden om pest. I Stockholm grasserade en epidemi åtminstone i början av 1520-talet, i Åbo igen år 1530.²⁶

Som tidigare har framgått har pestepidemierna i regel varit synnerligen in-

²¹ FMU, n. 4705, Birgit Klockars, *I nådens dal. Klosterfolk och andra c. 1440–1590* (Helsingfors 1979), s. 123.

²² FMU, n. 5053, LEC II Abt. 2 (Riga – Moskau 1905), n. 669, 804, II Abt. 3 (Riga – Moskau 1914), n. 24.

²³ FMU, n. 5071, 5106, 5109.

²⁴ FMU, n. 5347, 5354, *Scriptores*, s. 209–210. Enligt en uppgift hade Nådendals kloster sammanlagt 70 invånare år 1487. Klockars, s. 112.

²⁵ FMU, n. 5477, LEC II Abt. 3., n. 773, 856.

²⁶ FMU, n. 5916, 6548, SST 5 (Stockholm 1933), s. 299.

ternationella. Redan på 1300-talet hade sjöfarten och andra kommunikationer utvecklats så långt att sjukdomen kunde spridas till så gott som varje trakt i Europa. Epidemierna tog sig långsamt fram genom Europa och i ett område förekom de vanligen i cykler om några år.²⁷ Tabell 1 visar epidemiernas konformitet i Finland och tillhörande närområden.

Lars Walløe har konstaterat att man blir tvungen att kompensera bristerna i det nordiska källmaterialet med uppgifter från annat håll.²⁸ Forskningen i pestepidemier är i detta avseende verkligen internationell, eftersom man blir tvungen att jämföra bevarade uppgifter från vidsträckta områden för att förstå hur epidemierna sprits. Det faktum att epidemier förekom allmänt i ett relativt begränsat område kring Östersjön, gör att man frågar sig huruvida merparten av epidemierna i själva verket uppträtt nästan samtidigt i hela området och sålunda även i Finland. Det är ingen omöjlig tanke, i synnerhet om man beaktar den livliga och regelbundna sjöfarten mellan kusterna. I vilket fall som helst är i synnerhet de medeltida källorna från Finland så få och ofullständiga att man med säkerhet kan säga att uppgifter om alla pestepidemier inte på långt när har bevarats. Pesten har således kunnat hemsöka Finland oftare än vad man hittills har trott.

Spridningsmekanismer

På den svarta råttan (*Rattus rattus*) parasiterar loppan *Xenopsylla cheopsis*, som i sin tur bär på den pestframkallande mikroben *Yersinia pestis*. Från råttan kan loppan spridas till människan. Speciellt under stora epidemier har det varit vanligt att den lokala råttpopulationen nästan hunnit dö ut innan lopporna lämnat de sista individerna och snabbt och i stora mängder flyttat över till människor. Den relativt långsamma spridningen av epidemierna tyder på detta, eftersom sjukdomar som sprids via droppsmitta, såsom influensa och smittkoppor, skulle ha drabbat befolkningen mycket snabbare.

Den vanligaste formen av pest är böldpest. Efter de svarta bölder som denna pest förorsakar har Digerdöden erhållit bl.a. sitt finska namn *Musta Surma* [Svarta döden]. I vissa fall kan den sjukdomsalstrande bakterien dock spridas till patientens lungor, vilket leder till att sjukdomen, som då förvand-

²⁷ Benedictow, *Plague in the Late Medieval Nordic Countries*, s. 194, McEvedy & Jones, s. 24, William McNeill, *Plagues and Peoples* (Bungay 1979), s. 158, Russell, s. 55, Walløe, s. 28.

²⁸ Walløe, s. 17–18.

Tabell 1. Pestepidemier i Finland, Sverige, Norge, Danmark, Reval och Pskov under medeltiden.

1315-16	Reval
1349-51	Sverige, Norge, Danmark, Reval, Pskov
1359-60	Norge, Sverige
1360-63	Pskov
1370-71	Norge
1379	Norge
1386	Pskov
1391	Norge?
1412-13	Sverige, Danmark
1417	Pskov
1419-22	Finland?, Sverige, Norge, Reval, Pskov
1425-27	Sverige, Pskov
1439-40	Sverige
1442-43	Pskov
1444-45	Norge, Reval
1447-48	Norge
1450-51	Sverige
1452	Norge
1455	Sverige
1459	Norge
1460	Danmark
1464-67	Sverige, Danmark, Reval, Pskov
1474-75	Sverige, Reval
1478	Pskov
1482-84	Sverige, Danmark, Reval
1487	Pskov
1495	Finland, Sverige
1500	Sverige, Norge
1503-05	Finland, Sverige, Reval
1506	Pskov
1508-11	Finland, Sverige
1510	Reval
1515	Reval
1517	Finland
1520-23	Sverige, Norge, Reval, Pskov
1530	Finland, Norge

Uppgifterna rörande de olika områdena baserar sig förutom på de tidigare i texten nämnda källhänvisningarna även på följande källor. Sverige: uppgifter i Vadstena annaler, *Scriptores*, s. 143-210, Lars-Arne Norborg, 'Pest (Sverige)', *KLNM XIII* (Helsingfors 1968), s. 246, Walløe, s. 22. Norge: Möller-Christensen, s. 240, Walløe, s. 24-25. Danmark: Walløe, s. 22-23. Reval: Johansen - von zur Mühlen, s. 133-134, 275. Pskov: Walløe, s. 20.

lats till lungpest, kan överföras från människa till människa som droppsmitta. Endast i 10–25% av böldpestfallen övergår sjukdomen dock i lungpest. Den väsentligaste skillnaden mellan dessa två sjukdomsformer är att lungpesten är betydligt mer smittsam och dödlig. Man känner inte med säkerhet till någon enda människa som skulle ha överlevt sjukdomen utan dagens moderna medicinering. Böldpesten är däremot inte lika ödesdiger, eftersom i medeltal ungefär en femtedel av de insjuknade tillfrisknar utan medicinering. I kända historiska fall av pestepidemier har böldpestens dödlighetsprocent varierat mellan 50 och 90.²⁹

En synnerligen väsentlig fråga är huruvida de personer som insjuknade i pest – men klarade sig – blev immuna mot sjukdomen. Ifall det är så att pest eller någon annan epidemi leder till bestående immunitet hos befolkningen, är förutsättningen för en ny epidemi att en ny generation utan motståndskraft har fötts. I stora populationer (minst 0,5–1 miljon människor) uppträder epidemiska sjukdomar vanligen i cykler om fem–tio år, då detta är den tidsrymd som krävs för att en tillräckligt stor befolkning utan immunitet skall hinna utvecklas. I en stor befolkningsgrupp kan sjukdomen uppträda kontinuerligt, d.v.s. bli endemisk, vilket likaså är en förutsättning för regelbundna cykler. I mindre populationer kan sjukdomarna däremot inte bli endemiska, vilket leder till att också epidemierna förekommer mer oregelbundet. Det faktum att det kan vara långt mellan epidemierna innebär att även den vuxna delen av befolkningen kan smittas.

Enligt nutida uppfattning ger pesten dock inte ens i bästa fall mer än en övergående immunitet, vilket naturligtvis gör sjukdomen mycket allvarlig. Då en ny epidemi uppträtt har hela befolkningen varit i farozonen och sjukdoms- och dödlighetssiffrorna har varje gång kunnat vara dramatiska. Avsaknaden av motståndskraft har också inneburit att pest har kunnat förekomma med hur korta intervaller som helst. Utbrottet av en ny epidemi har inte krävt att en ny, tillräckligt stor generation utan motståndskraft har vuxit upp.³⁰

Också tabell 1 stöder antagandet om bristen på immunitet. Ur tabellen framgår att pest tidvis förekommit synnerligen ofta i Östersjöområdet. Pes-

²⁹ Benedictow, *Plague in the Late Medieval Nordic Countries*, s. 21–26, 80, Biraben & Le Goff, s. 1485–1488, Gottfried, s. 6–8, Walløe, s. 10–17.

³⁰ Benedictow, *The Medieval Demographic System of the Nordic Countries*, s. 175–176, Benedictow, *Plague in the Late Medieval Nordic Countries*, s. 121–122, 128–145, 155, Gottfried, s. 4.

ten plågade dock inte människorna året om, utan i norra Europa utbröt epidemierna nästan alltid under sensommaren eller hösten. Detta beror på att den på råtta parasiterande loppan är aktivast i 15–20 graders värme.³¹ Som exempel kan nämnas att alla de personer i Vadstena kloster som dog i samband med pestepidemin år 1495 avled under september månad. Enligt franciskanerbrödernas krönika drabbades Stockholm av den största förödelsen under en så kort tidsperiod som 14–15 oktober.³²

Som Eino Jutikkala har konstaterat hindrar vinter och köld nödvändigtvis inte sjukdomen från att sprida sig. Inomhus förblev temperaturen tillräckligt hög, och dessutom utbröt lungpest vanligen just vid kallt väder då sjukdomen kunde spridas från en människa till en annan oberoende av temperaturen. Till exempel i Riga härjade pesten under hösten 1464 och ännu följande vinter. Ryssarna vågade sig inte över gränsen till Finland p.g.a. den pestepidemi som grasserade i mars 1505. I februari 1510 klagade rådet i Reval över att ingen anlände till staden p.g.a. pesten.³³ I dessa fall överlevde sjukdomen uppenbarligen inomhus eller så hade den omvandlats till lungpest.

En allmän uppfattning är att dödligheten till följd av pest har varit högst i tätt befolkade samhällen. Kloster och städer har ansetts vara mest utsatta medan man har sagt att den glest befolkade landsbygden kommit lindrigare undan. Trängsel har otvivelaktigt ökat smittorisken. Till exempel i Reval, som fyllts av människor på flykt undan kriget, utbröt år 1482 en epidemi som skördade 50–60 liv per dag.³⁴ Man bör dock beakta att uppgifterna om pestepidemier under medeltiden och de dödlighetssiffror de gav upphov till nästan enbart gäller städer och i synnerhet kloster. Tidigare har redan hänvisats till bl.a. Vadstena klostrets annaler, som är den mest täckande källan i fråga om epidemier som har grasserat i Sverige.

Benedictow har helt motiverat ställt frågan hur det är möjligt att pesten har

³¹ Biraben & Le Goff, s. 1488, Gottfried, s. 9, Ulsig, s. 38–41.

³² *Scriptores*, s. 68, 202.

³³ *FMU*, n. 5106, 5109, *LEC XII*, n. 292, 296, 322, *LEC II Abt. 3*, n. 773, Jutikkala, 44.

³⁴ Johansen & von zur Mühlen, s. 49. Se även Benedictow, 'Morbidity in Historical Plague Epidemics', *Population Studies* 41 (1987), s. 417, Carlo M. Cipolla, *Before the Industrial Revolution. European Society and Economy, 1000–1700* (Second Edition, London 1989), s. 160, Jutikkala, s. 47, N. J. G. Pounds, *An Economic History of Medieval Europe* (Harlow 1974), s. 137–138, 151, Renouard, s. 27.

kunnat förorsaka så stor förödelse i det medeltida Europa som påståtts vara fallet, eftersom största delen av befolkningen levde på den relativt glest befolkade landsbygden. Tvärtemot vad man trott ser det dock ut som om pesten i alla fall i början av nya tiden skulle ha drabbat den europeiska landsbygden mycket hårdare än städerna. Endast i de största städerna nådde antalet insjuknade samma nivå som på landsbygden.³⁵

Det överraskande resultatet förklaras av rättans beteende. Råttorna är sociala djur som försvarar sina revir. På landsbygden omfattade en gård vanligen åtminstone en råttpopulation. I de tätt bebodda städerna (eller klostren) kunde reviret för en råttpopulation däremot bestå av t.o.m. flera hushåll, vilket innebar att det i städerna i normala förhållanden fanns färre råttor per invånare och därigenom också färre smittospridande loppor. Sannolikheten att bli smittad av sjukdomen har på motsvarande sätt varit lägre. Denna förklaringsmodell känns övertygande, eftersom den förklarar varför pesten kunde leda till större förödelse på den glest befolkade landsbygden än i städerna. Detta är en nödvändig förutsättning för att pesten skall ha kunnat åstadkomma hög mortalitet också på den nordiska landsbygden, som har varit synnerligen glest bebodd.³⁶

Modellen förklarar dock inte hur pesten spreds mellan glest bebodda trakter eller från en gård och by till en annan. För att sjukdomen skall kunna avancera inom befolkningen krävs rörlighet både i fråga om människor och råttor samt i sista hand lopporna. Den smittospridande loppan kan också leva i spannmål, och spannmålstransporterna har därför varit ett vanligt sätt att sprida smitta såväl mellan som inom olika områden, och t.o.m. lokalt. Loppor kan också överföras via klädesplagg utan att man lägger märke till dem. Därmed befämjades spridningen t.ex. av den gamla sedvänjan att ta avsked av döende. Återanvändningen av klädesplagg och sängkläder efter att någon avlidit verkade också smittospridande. Det är självklart att pesten har kunnat avancera snabbare ju tätare kontakter människorna har haft med varandra. Transporterna av spannmål, salt och andra handelsvaror eller säsongarbetarnas vandringar mellan centrala och avlägsna bygder har i detta avseende säkert hört till de vanligaste spridningsmekanismerna.³⁷

³⁵ Benedictow, 'Morbidity in Historical Plague Epidemics', s. 417–421.

³⁶ Benedictow, *Plague in the Late Medieval Nordic Countries*, s. 177–180.

³⁷ Benedictow, 'Den store manndauen og dødsregistret fra Sigdal', (Norsk)HT 65 (1986), s. 3–13, Benedictow, *Plague in the Late Medieval Nordic Countries*, s. 180–192.

Det har också påståtts att spannmålsimporten åtminstone inte kunde sprida smitta i Norge eftersom landet var så gott som självförsörjande beträffande livsmedel. Produktionen var synnerligen lokal och det fanns därför inte något nämnvärt behov av spannmålstransporter ens mellan de olika områdena i landet.³⁸ Det kan dock framhållas att kontakter mellan olika områden har förekommit i Norden lika väl som på annat håll under hela medeltiden till följd av handel, migration, pilgrimsfärder och andra orsaker. Det fanns knappast ett enda område som levde helt isolerat och skyddat från pesten. Sålunda är de konkreta spridningsorsakerna sist och slutligen inte speciellt väsentliga.

Man har diskuterat om pesten hör till de sjukdomar som väljer sina offer på sociala grunder. Det är uppenbart att alla människor inte kommer i kontakt med råttor i samma omfattning. Social ställning, kön, ålder och yrke förefaller att ha varit faktorer som påverkade risken att insjukna. De rika kunde rädsla sig genom att fly från städerna till landsbygden, såsom i Boccaccios *Decamerone*, medan de fattiga inte nödvändigtvis hade råd att lämna sina bostäder. Det är också ett faktum att smederna inte insjuknar lika ofta som andra, eftersom råttorna är rädda för hårt oljud. Av någon anledning klarade sig också de som bodde i stenhus vid huvudgatan bättre undan pesten än personer som bodde i trähus på kvarterens bakgårdar.³⁹

Trots löftet om fattigdom hörde munkarna och nunnorna i klostren inte till de mindre bemedlade i samhället. I allmänhet både åt och klädde de sig väl, levde i rätt hygieniska förhållanden och blev inte tvungna att utföra tungt fysiskt arbete. Man kunde sålunda vänta sig att invånarna i klostren levde mycket längre än den övriga befolkningen. Att pesten dock härjade bland dem liksom också bland prästerskapet är ett faktum, som i deras fall är bättre dokumenterat än för någon annan befolkningsgrupp. I södra Frankrike känner man till kloster där alla avled, i vissa kloster överlevde sju munkar av 150. I Nådendals kloster dog å andra sidan ingen i pest i slutet av 1400-talet, även om en stor del av stadens befolkning omkom. År 1508 dog dock 35 systrar och bröder, vilket som tidigare konstaterats kan ha inneburit t.o.m. hälften av klostrets invånare.

³⁸ Kåre Lunden, 'Kornavl og pest i Norge og i Sigdal 1349-1667', (Norsk)HT 67 (1988), s. 399-412.

³⁹ Jutikkala, s. 46, Benedictow, *Plague in the Late Medieval Nordic Countries*, s. 171-176, Norborg, s. 247. I synnerhet i Norge har frågan om pesten väljer sina offer på sociala grunder väckt debatt. Se Benedictow, 'Walløe, Juhasz og pestens sosiologi', (Norsk)HT 64 (1985), s. 84-93, Walløe, s. 9.

I extremfallen måste man utgå från att sjukdomen förvandlats till lungpest. Om det hade varit fråga om böldpest kunde man ha väntat sig en större procent överlevande, även om alla blivit smittade. Prästerna utsatte sig dock för smitta då de gav döende sista smörjelsen.⁴⁰ Det är också uppenbart att livlig social interaktion har ökat smittorisken såväl i klostren som bland prästerna. Dödligheten under senmedeltiden i det engelska klostret Christ Church antyder dock att större antal dödsfall förekom endast i samband med pest och andra katastrofer. Därmot uppvisar den normala mortaliteten bland munkarna uppenbart lägre siffror än för de lägre samhällsskikten, vilket indikerar att goda levnadsförhållanden i alla fall spelade en viss roll.⁴¹

Det dramatiska och överraskande i pestförekomsterna medförde att människorna upplevde sjukdomen som om den på något sätt var av himmelskt ursprung. Till och med Martin Luther trodde att onda andar var orsaken till pest hos människorna: "de förpestade luften eller smittade de stackars människorna på något annat sätt genom sin andedräkt och sprutade in det dödliga giftet i deras kroppar".⁴² De övernaturliga förklaringarna till trots insåg man dock tidigt att pest var en smittosam sjukdom. Av denna orsak väntade man inte passivt på pestens ankomst, utan alla som kunde försökte rädda sig på enklaste sätt, d.v.s. begav sig till en trakt som upplevdes som säker.

I synnerhet flykten från städerna blev en allmän praxis. Till exempel från Livland finns uppgifter om att befolkningen i Dorpat, Reval och Riga flydde undan pesten år 1420. I Åbo var paniken så stor att staden låg helt öde i början av 1500-talet.⁴³ Frukthan förekom också i motsatt riktning, d.v.s. ingen vågade sig till de städer som drabbats av pest, vilket innebar att de lämnades åt sitt öde. Landsborna vågade t.ex. inte längre företa sina sedvanliga handelsresor till Åbo. Stadens slottshövitsman klagade att "förré en Gudh fögher i winter the foo koma in met stokkar, brädher, näffuer, thyära och annath huad the kunne bythe i peningha". Motsvarande uppgifter finns också från Reval, som blev isolerat då epidemin bröt ut. Som exempel kan nämnas att

⁴⁰ *FMU*, n. 4705, *Scriptores*, s. 209–210, *Jutikkala*, s. 47, *Renouard*, s. 28.

⁴¹ John Hatcher, 'Mortality in the Fifteenth Century: Some New Evidence', *Economic History Review* XXXIX (1986), s. 19–38.

⁴² Cit. Johannes Nohl, *The Black Death. A Chronicle of the Plague* (London 1961), s. 32–33. Jfr även Gottfried, s. 13.

⁴³ *FMU*, n. 5071, *LEC V*, n. 2515.

biskopen på Ösel år 1510 anhöll att ingen från Reval skulle komma till mässan i Merjama.⁴⁴

Med tiden lärde man sig att förhålla sig till pesten på ett lugnare sätt och det gick lättare att hålla ordning då sjukdomen återkom. Under senmedeltiden reagerade i synnerhet städernas råd rutinerat på epidemierna. Man lärde sig att i rask ordning organisera begravningar, avlöna läkare och införa karantän samt utfärda andra föreskrifter, samtidigt som man försäkrade sig om tillgången på livsmedel. Att man strävade efter att upprätthålla hygienien framgår tydligt av en bestämmelse som utfärdades av rådet i Stockholm år 1521. Döda fick enligt denna föreskrift inte begravas i Storkyrkans jord, utan skulle tills pesten upphört föras utanför staden till S:t Örjans, S:t Jakobs och S:ra Maria Magdalena kyrkors jord.⁴⁵

Dylika åtgärder hade säkert åtminstone vissa önskade effekter. Det är dock fråga underkastat om de föreskrivna läkemedlen hjälpte mot pesten. Man försökte dock skydda sig mot sjukdomen genom att inta vissa örter eller genom att bränna örter, vilket ansågs rena den förpestade luften. I Sverige ordinerades t.ex. riksföreståndaren Sten Sture fyra lod "diapendion", "Manus Christi" och "nogle kryder" mot pest. Dessa skulle Sten inta varje morgon innan han förflyttade sig utomhus och i synnerhet före färder till Stockholm, "thij her dör gandska saare".⁴⁶

Bosättningsexpansionen och epidemiernas inverkan

Säkerhetsåtgärderna till trots förorsakade pesten otvivelaktigt stor förödelse också i norra Europa. Vid en bedömning av pestens effekter är mortaliteten naturligtvis en nyckelfråga, som tyvärr inte kan besvaras uttömmande. Många samtida skildringar är helt klart överdrivna. Tidigare har redan konstaterats att 7 000 eller rentav 18 000 människor skulle ha avlidit i Stockholm år 1495 enligt krönikeuppgifterna. Mängden är så stor att den överskrider antalet invånare i staden. Typiska, men minst lika osäkra, är uppgifterna om att knappt en sjättedel av befolkningen överlevde i Uppland år 1350 eller knappt en tiondel i Livland år 1379.⁴⁷

Mer tillförlitlig är med säkerhet den förteckning som rådet i Bremen lät

⁴⁴ *FMU*, n. 5354, *LEC* II abt. 3., n. 773, 856.

⁴⁵ *SST* 5, s. 299. Se även Jutikkala, s. 49–50, McNeill, s. 160, 174.

⁴⁶ *FMU*, n. 5053, *Gottfried*, s. 114, *Nohl*, s. 62–63.

⁴⁷ *LEC* III, n. 1140, *Scriptores*, s. 29.

uppgöra efter Digerdöden. Enligt denna förteckning skördade farsoten 6 966 offer i staden, till vilket ytterligare kommer cirka tusen oidentifierade döda. Även om man inte känner till Bremens invånarantal vid denna tid är det mycket möjligt att två tredjedelar av stadens befolkning avled. Bremen är den enda hansastad där man känner till det ungefärliga antalet offer för Digerdöden. På mycket osäkra grunder har det dock uppskattats att 55–66% av befolkningen i Hamburg skulle ha avlidit år 1350. I Lübeck skulle motsvarande siffra ha varit cirka 35% och i Reval 27%.⁴⁸

Befolkningsmässigt var städerna endast öar i medeltidens agrara samhälle och det viktigaste skulle därför vara att få uppgifter om mortaliteten på landsbygden. Detta har dock visat sig vara synnerligen svårt. Även om en svår epidemi helt tydligt rasade både i Norge, Danmark och Sverige i mitten av 1300-talet kan man inte annat än gissa sig till dödlighetsnivån. Till exempel i Norge sägs Digerdöden ha tagit kål på t.o.m. en tredjedel av befolkningen.⁴⁹

I de nordiska länderna kan man i varje fall skönja tecken på en motsvarande senmedeltida bebyggelsekris som på andra håll i Europa. I synnerhet i Norge var nedgången betydande, eftersom över hälften av bosättningarna från början av 1300-talet låg öde ännu kring år 1520. I Danmark och Sverige var bebyggelsekrisen inte fullt så svår, eftersom antalet ödegårdar endast i få områden överskred 40%. Beträffande befolkningsutvecklingen i hela Norden har Colin McEvedy och Richard Jones framfört en uppskattning om cirka 1,75 miljoner invånare i början av 1300-talet. Hundra år senare skulle befolkningen i Norden ha uppgått till endast 1,25 miljoner medan motsvarande siffra för år 1500 redan skulle ha varit två miljoner. Utvecklingen har förklarats på många sätt, men den viktigaste faktorn har allmänt ansetts vara Digerdöden i mitten av 1300-talet med efterföljande pestepidemier. Den dödlighet som epidemierna ledde till återspeglas i befolkningsciffrorna för många områden under hela senmedeltiden.⁵⁰

⁴⁸ Dollinger, s. 59, Heinrich Reincke, 'Bevölkerungsprobleme der Hansestädte', *Die Stadt des Mittelalters* III (Darmstadt 1973), s. 268–270.

⁴⁹ Benedictow, *Plague in the Late Medieval Nordic Countries*, s. 102, Norborg, s. 246, Ulsig, s. 33–37, Walløe, s. 28–29.

⁵⁰ Wilhelm Abel, *Agricultural Fluctuations in Europe from the Thirteenth to the Twentieth Centuries* (London 1986), s. 80–90, Mark Bailey, 'Demographic decline in late medieval England: some thoughts on recent research', *Economic History Review* XLIX (1996), s. 1–18, Cipolla, s. 150–157, McEvedy & Jones, s. 51, Norborg, s. 247, Eljas Orrman, *Bebyggelsen i Pargas, S:t Märten och Vemo socknar i Egentliga Finland under senmedeltiden och på 1500-talet* (Helsingfors 1986), s. 11–14, Jörn Sandnäs, 'Settlement Deve-

I Finland gick utvecklingen på det hela taget dock i en helt annan riktning. I centralområden som Egentliga Finland ökade antalet hemman ännu i slutet av medeltiden till följd av hemmansklyvningar, även om utvecklingen var långsam. I gränstrakterna och t.ex. i skärgårdsområdena vid sydkusten var tillväxten särskilt snabb och som helhet betraktat ökade antalet hemman i Finland åtminstone fram till 1560- eller 1570-talet. Också avfolkningen var minimal jämfört med de övriga nordiska länderna eller Central- och Västeuropa. Det är uppenbart att Finlands folkmängd måste ha vuxit relativt snabbt under medeltiden, eftersom det inte annars skulle ha funnits incitament eller ens möjligheter till en fortgående nyröjning.⁵¹

Eljas Orrman har konstaterat att vissa fåtaliga uppgifter om ödegårdar i Egentliga Finland i början och slutet av 1400-talet kan vara exempel på en bosättningskris under senmedeltiden. Att också markpriserna sjunker vid denna tidpunkt kan vara ett exempel på samma sak och Orrman ser i pestepidemierna en central orsak till denna utveckling. Förklaringen haltar dock eftersom det inte finns några säkra uppgifter om pestepidemier i Finland från denna tid, även om en sådan kan ha nått Finland på 1420-talet. Däremot var slutet av medeltiden med säkerhet en förödande period då pesten grasserade i Finland ett flertal gånger. Såvida förklaringen om pestens inverkan håller streck skulle man vänta sig en särskilt kraftig nedgång i markpriserna alldeles i slutet av 1400-talet och i synnerhet i början av 1500-talet. Detta är dock inte fallet; i stället kulminerade priserna på 1510- och 1520-talet. Även om man beaktar den samtida snabba försämringen av penningvärdet borde priserna dock relativt sett inte ha stigit lika snabbt. Från slutet av medeltiden finns inte heller några uppgifter om ödegårdar.⁵²

lopments in the Late Middle Ages', *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300–1600* (Uppsala 1981), s. 94, 101–103, 110–113, Walløe, s. 34–37. Benedictow har ansett att befolkningskrisen i grunden förorsakades av strukturella förändringar som hänför sig till moderniseringen, såsom en allt senare äktenskapsålder eller en tilltagande celibatfrekvens, vilket har avspeglat sig på befolkningens fruktsamhet. Se *Plague in the Late Medieval Nordic Countries*, s. 104–115.

⁵¹ Yrjö Kaukiainen, 'Suomen asuttaminen', *Suomen taloushistoria 1. Agraarinen Suomi* (Helsinki 1980), s. 30–43, Orrman, 'The Progress of Settlement in Finland during the late Middle Ages', *SEHR XXIX* (1981), s. 137, 142–143, Orrman, 'Den medeltida bebyggelseutvecklingen i Egentliga Finland i ljuset av medeltidens skatteheter', *HTF 68* (1983), s. 287–294.

⁵² Orrman, *Bebyggelsen i Pargas, S:t Märten och Vemo socknar i Egentliga Finland under senmedeltiden och på 1500-talet*, s. 36–45.

Uppgifterna om hemmanspriser eller ödegårdar är i Finland allmänt taget så fåtaliga att t.o.m. slumpmässiga omnämmanden kan ändra helhetsbilden på ett betydande sätt. Det är sålunda inte möjligt att helt utesluta pestens eventuella inverkan. Om man däremot granskar bebyggelseutvecklingen i Finland som helhet, kan inte sjukdomsepidemier eller t.ex. klimatologiska faktorer ha spelat någon större roll, vilket den kontinuerliga expansionen klart visar.

Den naturligaste förklaringen till den exceptionella utvecklingen i Finland är troligen en liten folkmängd och tillräcklig tillgång på odlingsbar jord. I Finland förekom ingen risk för alltför stor befolkningstillväxt enligt malthusiansk modell, som med tiden skulle ha lett till konkurrens om de minskande odlingsmarkerna och därigenom slutligen till hungersnöd och befolkningskris. Det är helt klart att Finlands befolkning under medeltiden inte växte snabbare än livsmedelsproduktionen. Befolkningsmässigt var Finland ett perifert område med en fortfarande synnerligen extensiv markanvändning. Eftersom nybyggarna i Finland – i motsats till de europeiska centralområdena – alltid hade tillgång till jord, var den malthusianska modellen med sin befolkningsskris inte sannolik.

I t.ex. England var situationen däremot en helt annan, vilket *Michael Postan* har påvisat. Där ledde en alltför snabb befolkningstillväxt redan i början av 1300-talet till brist på odlingsbar jord. Under goda år var livsmedelsproduktionen kanske tillräcklig, men flera på varandra följande dåliga skördar ledde oundvikligen till hungersnöd och ökad mortalitet. I England hade folkmängden minskat redan innan Digerdöden drabbade landet; pestepidemin samt därpå följande epidemier reducerade befolkningen ytterligare.⁵³

I Finland förefaller epidemierna således inte ha påverkat befolkningsutvecklingen åtminstone i ett längre perspektiv. Lokalt kunde följderna av epidemierna däremot säkert vara dramatiska, vilket de bevarade uppgifterna från Åbo och Nådendal visar. Detta till trots har dödligheten inte heller i städerna lämnat några bestående spår. Städerna klarade i allmänhet väl t.o.m. stora befolkningskatastrofer, eftersom flyttningsströmmen från landsbygden

⁵³ *Michael M. Postan*, 'Malthusian Pressure and Population Decline', *William M. Bowsky* (ed.), *The Black Death. A Turning point in History?* (New York 1971), s. 56–59, *Postan*, *The Medieval Economy and Society. An Economic History of Britain in the Middle Ages* (London 1972), s. 37–39. Jfr även *John Hatcher*, 'England in the Aftermath of the Black Death', *Past & Present* 144 (1994), s. 6.

snabbt fyllde det tomma utrymmet efter de avlidna. På landsbygden flyttade folk på motsvarande sätt från dåliga odlingsmarker till kulturbygder som tömts på sin befolkning.⁵⁴

Det har påståtts att hungersnöden knappast var ett överhängande hot efter epidemier, eftersom tillgången på god odlingsjord då hade ökat. I själva verket kunde levnadsstandarden för de människor som överlevt pesten rentav stiga.⁵⁵ Hänvisningar till en helt motsatt utveckling har dock bevarats i mycket större omfattning. I synnerhet när pesten drabbade den vuxna delen av befolkningen blev följderna kännbara, eftersom mängden arbetskraft då minskade. Åkrarna stod oplöjda, skördarna bärgades inte och säden blev omald. Detta återspeglades också i det faktum att markpriset i allmänhet sjönk efter en pestepidemi medan priset på spannmål steg, eftersom det inte fanns tillräckligt med odlare.⁵⁶ Fenomenet är skönjbart också i Finland, där man år 1508 inte kunde erlätta de äskade skatterna till följd av pest och hungersnöd samt därpåföljande fattigdom. Bristen på arbetskraft kan utläsas också ur den begäran om en murare med hjälpkarlar som rådet i Riga ett par år tidigare sände till Reval, eftersom en stor del av hantverkarna i Riga hade dött i pest.⁵⁷

Pesten hade också andra följder än de materiella. Man bör inte glömma den chock som epidemierna förorsakade och den därpå följande kollektiva depressionen. Den psykiska förlamningen var säkert svårast efter Digerdöden. Texten i en lybsk krönika beskriver den panik som då rådde: "Människorna dog ofta av plågor och skräck, eftersom de inte var vana vid den (pesten)". Senare upplevdes pesten uppenbarligen inte som lika överraskande, om man nu kan tala om någon form av avtrubning.⁵⁸

⁵⁴ Abel, s. 88–90, Gottfried, s. 135–136, E.A. Wrigley, *Population and History* (New York 1976), s. 113–115.

⁵⁵ Hatcher, 'England in the Aftermath of the Black Death', s. 33, Walter & Schofield, s. 29.

⁵⁶ Abel, s. 45–46, Benedictow, *The Medieval Demographic System of the Nordic Countries*, s. 175, Cipolla, s. 163–164, Pounds, s. 135, 442–448.

⁵⁷ FMU, n. 5347, 5354, LEC II Abt. 3, n. 24.

⁵⁸ "De lude gingen alse doden, unde er sturven vele van angeste unde vruchteden, wente se weren des unbewonet". *Detmarkrönikan*, cit. Reincke, s. 270. Se även McNeill, s. 170–174, Otto Gerhard Oexle, 'Die Gegenwart der Toten', *Death in the Middle Ages* (Leuven 1983), s. 65–67, Renouard, s. 29–30, Russell, s. 56. Boccaccio ger färgstark bild av de sätt på vilka befolkningen i Florens reagerade på Digerdödens utbrott. Se *Decamerone*, inledningskapitlet.

De psykiska följdverkningarna av pesten var en stark känsla av dödens närvaro, vilket avspeglas i de makabra målningarna med dödsdansmotiv. Döds-kulten uppkom på 1300-talet, men nådde sin kulmen först under följande århundrade. Människan under senmedeltiden var helt tydligt medveten om hur kort den jordiska vandringen är. På basis av skelettundersökningar har man t.ex. kunnat konstatera att den förväntade livslängden i Norden från födelseögonblicket var 20 eller 25 år, och detta synbarligen under normala tider. Döden var alltid närvarande och kastade sin skugga över människornas strävanden samt förgiftade deras drömmar. Philippe Ariès har konstaterat att människorna därför älskade livet på ett sätt som är främmande för vår tid.⁵⁹

⁵⁹ Philippe Ariès, *Western Attitudes toward Death from the Middle Ages to the Present* (London 1994), s. 44–45. Se även Benedictow, *The Medieval Demographic System of the Nordic Countries*, s. 36–41, Johan Huizinga, *Keskiajan syksy* (Juva 1989), s. 181–197, Jutikkala, s. 50, Christian Kiening, 'Le double décomposé. Recontres des vivants et des morts à la fin du Moyen Age', *Annales HSS* 5 (1995), s. 1157–1190.

Tidigare okända medeltida brev från Finland i Revals stadsarkiv

TAPIO SALMINEN

De äldsta delarna av Revals (Tallinns) stadsarkiv utgör den bäst bevarade medeltida arkivhelheten i norra Östersjön. Samlingen är mycket betydelsefull också för medeltidsforskningen i Finland. Utgående från de källor som Reinhold Hausen gav ut i *Finlands Medeltidsurkunder* (1910–1935) kan man konstatera att arkivet, tillsammans med Sveriges riksarkiv, Riksarkivet i Helsingfors och Vatikanens arkiv, innehåller det viktigaste medeltida materialet som rör Finland.¹ Största delen av det medeltida materialet i stadsarkivet är samlat i rådets s.k. gamla arkiv (altes Ratsarchiv), som endast är en del av det nuvarande arkivets samlingar. Vid sidan av rådets arkiv finns också andra arkivsamlingar med medeltida material. De mest betydelsefulla är arkivet för Sankt Knuts gille i Reval samt andra städers korporationsarkiv.²

Det medeltida material i Revals stadsarkiv som berör Finland har aldrig inventerats eller undersökts heltäckande. Trots att många finländska forskare besökte arkivet på 1920- och 1930-talen gjorde ingen någon översiktspresentation. Efter kriget försvarades forskningen kring materialet betydligt. Tyskarna evakuerade under sommaren 1944 största delen av rådets arkiv, varefter materialet under flera decennier var uppdelat i två delar. En tredjedel av materialet förblev i Reval. De delar som hade förts till Tyskland bevarades t.o.m. slutet av 1980-talet i Göttingen och i Koblenz. De evakuerade delarna

¹ *Finlands Medeltidsurkunder* I–VII (FMU). Samlade och i tryck utgifna af Finlands Statsarkiv genom Reinhold Hausen (Helsingfors 1910–1935). Mest material från Reval, proportionellt sätt, finns i del II. Av 857 källor härstammar 333 (38,9%) från stadsarkivet i Reval.

² R. Kenkman, *Die Entstehung und bisherige Tätigkeit den neuen Abteilung des Revaler Stadsarchivs. Fünfzig Jahre wissenschaftlicher Arbeit im Revaler Stadsarchiv* (Reval 1933), 61–62, *Tallinna Riiklik Keskarhiiv 1883–1983*. Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuv Arhiivide peavalitsus, *Eesti NSV Tallinnan Riiklik Keskarhiiv* (Tallinn 1983), s. 11–12.

återbördades till Reval år 1990 där man sedan dess har kunnat studera hela det gamla rådsarkivet.³

Det finska materialet i rådets arkiv kan delas i tre kategorier: a) från Finland sända originalbrev samt i Reval och övriga Livland gjorda kopior och översättningar av brev, b) koncept till och avskrifter av rådets svarsbrev och c) anteckningar som rör Finland i stadens kassa- och annotationsböcker. Största delen av de finska originalbrevens är samlade i två tidsmässigt parallella arkivhelheter. *BC 23 Finnland* innehåller de flesta pappersbrev från Finland till rådet och en del pergamentbrev. Brevens är indelade utgående från avsändaren i 49 enheter. Samlingen består av brev från 1390-talets slut till 1800-talet. De består främst av pass och rekommendationsbrev utfärdade av finska myndigheter och städer.⁴ Brev från Finland finns också i dokumentsamlingen *Urkunden*, som förutom pergament- och pappersoriginal, kopior och översättningar, också innehåller ett antal koncept över rådets svarsbrev. Materialet sträcker sig från år 1233 till år 1853. Brev från tiden efter år 1530 är dock endast 103 till antalet.⁵

BC 23 Finnland och *Urkunden* har sammanställts i sin nuvarande form först under 1900-talet, då arkivet har omorganiserats. Detta gäller de flesta arkivhelheterna i rådets gamla arkiv. Vi vet tyvärr inte så mycket om denna omsortering eller om principerna bakom den. Allt material som berörde arki-

³ Se Otto Greifenhagen, *Zur Geschichte des Revaler Stadtarchivs. Fünfzig Jahre wissenschaftlicher Arbeit im Revaler Stadtarchiv* (Reval 1933), s. 39–58, Raimo Pullat, 'Der Kampf um die Provenienz. Tallinn bekommt seine Geschichte zurück'. *Hansische Geschichtsblätter* 109 (1991), s. 93–97 samt Wilhelm Lenz, 'Das Revaler Stadtarchiv. Bemerkungen zu seiner Geschichte, seinen Archivaren und seinen Beständen', *Festschrift für Helmut Weiss zum 80. Geburtstag*. Hrsg. von Jürgen von Hehn und Csaba János Kenéz. J.G. Herder Institut (Mahrburg/Lahn 1980), s. 233–242. Den förste finske forskaren, som besökte arkivet i Reval efter kriget var Jorma Ahvenainen, som år 1960 gjorde en inventering av arkivbeståndet där. Se *Luettelo Tallinnan kaupunginarkiston asiakirjoista Tallinnassa. Laatunut Jorma Ahvenainen*. (Tallinn & Helsinki 1960).

⁴ BC 23. Schreiben aus Finnland, Karelien und Ingermannland, Tallinna Linnaarhiiv (TLA)

⁵ Urkunden 1–1213, TLA. Dokumenten är bevarade i kronologisk ordning. En katalog över alla dokument r.o.m. år 1376 har publicerats: *Katalog des Revaler Stadtarchivs*. Hrsg. von Stadtarchivar O. Greifenhagen, Abt. III, Urkunden-Register und Register (Reval 1926). De övriga dokumenten är förreknade i en maskinskriven katalog 4 i TLA. En del av materialet i denna s.k. Rote Serie har nyligen publicerats i verket *Revaler Urkunden und Briefe von 1273 bis 1510*. Bearb. von Dieter Heckmann. Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz 25 (Köln-Weimar-Wien 1995).

vets verksamhet förstördes nämligen av bombardemangen under natten mellan den 9 och den 10 mars 1944. Arkivbyggnaden på Röötbligatan brann ned till grunden.⁶ I början av 1990-talet har man senast gått in och ändrat enskilda dokumenthelheter. Då beslöt arkivet att det s.k. *Revaler Briefarchiv* skulle upplösas. Brevarkivet hade inletts i Göttingen där man hade beslutat att alla brev till rådet från tiden före år 1510 skulle samlas i en kronologisk serie. De arkivserier som fanns i Tyskland upplöstes och organiserades på nytt enligt den nya principen. Endast *BC 23 Finnland* bevarades i orörd form. Eftersom *Revaler Briefarchiv* innehåller några brev från rådet i Åbo kan man dock inte vara helt säker på hur *BC 23 Finnland* har sett ut före 1990-talet.⁷

Före flyttningen till Röötbligatan år 1937 fanns rådets arkiv i de gamla utrymmena i rådhuset. Det finns uppgifter om att arkivet har använts sedan 1600-talet, men först under 1800-talet har man tydligen gått in för att sortera det systematiskt. De första större förändringarna gjorde Friedrich Georg von Bunge, som år 1843 utnämndes till rådets syndicus och som under åren 1844–1858 verkade som borgmästare med juridiska ärenden som sitt ansvarsområde. På sin fritid samlade von Bunge material till en dokumentpublikation över Livlands medeltid samt sorterade rådsarkivet.⁸ Det egentliga organiseringsarbetet inleddes dock av Theodor Schiemann, som utnämndes till arkivarie år 1883. Schiemann var den förste inom arkivet som hade en riktig utbildning för arkivarbete och som anställdes uttryckligen för att sköta arkivet. Orsaken var att arkivets betydelse hade

⁶ Under bombardemanget och den påföljande eldsvådan förstördes arkivets hela ämbetsarkiv med undantag för några kataloger och dessutom ca två hyllkilometer annat material. De äldsta delarna av arkivet klarade sig eftersom man redan hade hunnit flytta dem till bankvalven i Estlands Bank och till andra evakueringsorter på landsbygden. Arkivchefens förteckning över det förstörda materialet, som är daterad 13.4.1944, och en redogörelse över skadan till Revals stadsstyrelse, daterad 8.5.1944, har publicerats i verket *Tallinn tules. Dokumente ja materjale Tallinna pommitamisest 9./10. märtsil 1944*. Koostanud Jüri Kivimäe ja Lea Kõiv. Tallinna Linnaarhiivi toimetised nr 2 (Tallinn 1997), s. 106–124.

⁷ *Katalog 3. Vorbemerkung*, s. II, TLA, *Katalog: Revaler Briefarchiv*, TLA. Uppgifterna om upplösningen av Revaler Briefarchiv baserar sig på diskussioner med arkivchefen för Revals stadsarkiv under åren 1990–1996, professor Jüri Kivimäe och arkivets forskare fil.mag. Tiina Kala.

⁸ Greiffenhagen, s. 41–43, Lenz, s. 235, *Liv-, Esth- und Curländisches Urkunden nebst Regesten*. Hrsg. von Friedrich Georg von Bunge. I Band (Reval-Dorpat 1853), Vorrede, s. III. Syndicus var en rådsmedlem som hade juristutbildning. F.G. von Bunge, *Die Revaler Rathslinie* (Reval 1874); s. 43–46 och 68.

ökat. Då rådhuset renoverades år 1882 hade man hittat två små rum, som var fyllda från golv till tak med dokument. Arkivet var inte bara historiskt, utan också politiskt betydelsefullt, eftersom det stödde den balttyska befolkningens ställning och identitet i Livland. Detta hade blivit tydligt i von Bunge 1851–1873 utgivna *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch*, som till största del baserades på materialet i Revels stadsarkiv. Verket utgjorde ett viktigt material för senare dokumentpublikationer om Hansans verksamhet.⁹

von Bunge hade delat rådhusmaterialet i tre delar. Den äldsta delen bestod av material från 1200-talet till mitten av 1600-talet, den mellersta delen, det s.k. mittlere Archiv, bestod av material från 1650-talet till år 1799 och det yngsta materialet sträckte sig från år 1800 framåt. När rådsförvaltningen i samband med andra förryskningsåtgärder upplöstes år 1889 delades arkivet i två delar med åren 1799 och 1889 som gränser.¹⁰ Två tryckta kataloger har publicerats över det äldsta materialet, som alltså sträcker sig till år 1799. Katalogerna har sammanställts av arkivarierna *Gotthard von Hansen* (1896) och *Otto Greiffenhagen* (1924–1926).¹¹ von Hansens förteckning baserar sig på Schiemanns påbörjade sorteringsarbete. Materialet delades in i kategorierna a) *böcker*, som innehöll både medeltida handskrifter och inkunabler samt olika anteckningar och kassaböcker, som härstammade från staden och privatpersoner samt b) *akter*, som var tematiska helheter bestående av enskilda dokument och brev. Akterna Ba–Bt behandlade rådets ekonomi, kyrkan och korporationer, medan BA–BY bestod av rådets brevväxling. Denna indelning bevarades i Greiffenhagens förteckning som fortfarande är i användning. Efter 1920-talet har dock många akthelheter förändrats flera gånger om. T.o.m. 1944 införlivades ännu osorterat material i tidigare helheter. Samtidigt förändrade man vissa akters inre ordning. Sommaren 1940 sorterade t.ex. ett arkivbiträde vid namn E. Siimo helheten *BC 23 Finnland*.¹² Även om man efter upplösningen av *Revaler Briefarchiv*

⁹ Greiffenhagen, s. 44–47, Lenz, s. 235–236, *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten I–VI* (LECUB). Hrsg. vom Verein für Hansische Geschichte. Bearb. von Konstantin Hohlbaum, Karl Kunze, Walther Stein (Halle, Leipzig 1876–1939).

¹⁰ Kenkman, s. 61–62.

¹¹ *Katalog des Revaler Stadarchivs*. Hrsg. vom Stadarchivar Gotthard von Hansen (Reval 1896), *Katalog des Revaler Stadarchivs. Zweite, umbearbeitete und vermehrte Auflage*. Hrsg. von Stadtarchivar O. Greiffenhagen, I–III (Reval 1924–1926).

¹² Materialet, som hade stått osorterat i flera år, bestod i första hand av blandat material från rådhusets tredje arkivrum (Dritten Archivraum) samt av brev och dokument, som redan

har försökt placera breven tillbaka i sina gamla helheter har en del av helheterna förändrats ännu på 1990-talet. De gränsår som nämns i de tryckta och maskinskrivna katalogerna över akthelheterna i Revals stadsarkiv är alltså inte alltid tillförlitliga. Ofta måste man studera själva brevknipporna för att komma underfund med det egentliga innehållet.

I samband med de olika sorteringarna av arkivets material har enskilda brev från Finland hamnat eller placerats i andra brevhelheter. De viktigaste helheterna är *BF 1:2 Suecica* samt *BB 48*, som innehåller brev från privatpersoner. Dessutom finns kopior av brev från Finland i bl.a. *BB 24*, brev från Livlands herrmästare, samt bland breven från rådet i Dorpat, *BD 1*.¹³ Några brev har skrivits av i stadens minnesböcker eller i koncept över rådets svar. Rådets svar har bevarats som kopior i stadens minnesböcker, i stadsskrivarens koncept samt i brev och kopior som har skickats till en tredje part, som t.ex. Livlands herrmästare.¹⁴ Om man vill hitta allt medeltida material som berör Finland, måste alla dessa helheter undersökas noga.

I samband med mitt avhandlingsarbete om samröret mellan rådet i Reval och borgarna i Finland har jag gått igenom all brevväxling som rådet i Reval fört före år 1450, som bevarats i arkivet och som är känt genom tidigare editioner. Under arbetets gång har det dykt upp flera tidigare helt okända brev, som ger en antydning om vilken typ av medeltida material, som berör Finland, som har bevarats i Reval. Nedan presenteras fyra av dessa brev med kommentarer.

Åbo och vitalianerna

Det första brevet gäller vitalianerna, som under slutet av 1390-talet vistades i Åbo. Vitalianerna var kapare som under början av 1390-talet hade städslats av hertigarna av Mecklenburg och som senare lösgjorde sig till en egen självstän-

under von Bunes och Schiemanns tid hade samlats i blecklådor (Blechkästen). Jämf. *Greifenhagen*, s. 182–186, *Fennica osakonna arhivaalide nimistu. Verzeichnis der neugeordneten Fennica Abteilung. Archivsignatur B.C, TLA.*

¹³ *BF 1:2 Suecica*, *BB 48 Briefe von Privaten an Private und an den Rat*, *BB 24 Herrmeisterliche Briefe*, och *BD 1 Korrespondenz aus und nach Dorpat*, TLA.

¹⁴ Kopior över brev från Finland har bevarats åtminstone i böckerna A.a.2 Ältestes Denkelbuch des Revaler Rats 1333–73, A.a.4 Missivbuch der Stadt Reval 1385–1419 samt A.a.6d Kopialbuch der Missivbriefe Revals 1353–71. Största delen av koncepten till rådets brev finns i det bevarade materialet över stadsskrivarnas verksamhet, *BA 1–3*, och i konceptböckerna A.a.10–11.

dig grupp. Lejandet av kapare var en del av kriget mellan Mecklenburg och drottning Margareta, som inleddes då konung Albrekt av Mecklenburg togs till fånga av Margaretas män under slaget vid Falköping år 1389. Kriget avslutades sex år senare i freden i Lindholm 1396. Forskningen har debatterat frågan om vilka vitalianerna egentligen var. Senast har tysken Matthias Puhle diskuterat saken. Han menar att den mecklenburgska krigsstyrkan bestod av två olika grupperingar. En del, som leddes av hertigarna av Mecklenburg, användes i systematiska krigsoperationer, en annan del leddes av mecklenburgska ädlingar och hade till uppgift att störa den svenska, danska och norska handeln. Det förekom ett löst samarbete mellan de två grupperna, men de av kapare bestående grupperna började verka allt mera självständigt, vilket ledde till det fenomen som vi känner under benämningen vitalianerna.¹⁵

Under kriget mot Margareta hade Stockholm, som förblivit i händerna på Albrekts anhängare, varit en av mecklenburgarnas viktigaste stödpunkter. Man har antagit att benämningen vitalianer beror på uppdraget att hämta livsmedel (victualia) till den omringade staden.¹⁶ I freden i Lindholm förband sig Albrekt av Mecklenburg att förpanta Stockholm till Hansastäderna för tre år. I slutet av augusti 1395 tog ett hanseatiskt truppförband staden i besittning. De mecklenburgska trupperna och av dem lejda kapare sökte sig därefter bort från staden. En del seglade till Visby, som hade förblivit under mecklenburgskt styre, andra övervintrade i Stockholms skärgård. Somliga hade redan sommaren 1395 anslutit sig till biskopen i Dorpat, som stred mot Tyska orden. Vissa grupper allierade sig med svenska ädlingar, som gjorde motstånd mot Margareta, och bosatte sig på områden som tillhörde dem, speciellt i Åbotrakten och vid Bottenvikens kustområden. En fjärde större grupp förflyttade sig till Nordsjön.¹⁷ Då Erik av Pommern kröntes till Sveriges konung sommaren 1396, allierade sig Albrekt av Mecklenburgs son Erik med vitalianerna i Visby. Samma sommar erövrade de hela Gotland, vars fog-

¹⁵ Matthias Puhle, *Die Vitalienbrüder. Klaus Störtebeker und die Seeräuber der Hansezeit* (Frankfurt-New York 1992), s. 43, Tapio Salminen, ”Jumalan ystävät ja koko maailman viholliset”. Merirosvous, kaapparitoiminta ja vitaliaanit keskiajan Itämerellä”, *Kuokkavieraiden pidot*. Toim. Jarmo Peltola & Pirjo Markkola (Tampere 1996), s. 194, 197–198.

¹⁶ Matthias Puhle har omkullkastat denna teori och menar att namnet kommer av vitalianernas och andra motsvarande gruppers sätt att själva stå för sitt uppehälle. Puhle, s. 41–42.

¹⁷ Puhle, s. 85–95, Mats Mogren, ”De bottniska borgarnas tillkomst – ett tolkningsförsök”, *Den medeltida borgen. Aspekter på aktuell borgforskning*. Red. Jan Melander. Länsmuseum i Gävleborgs län. (Gävle 1989), s. 82–84, Salminen, s. 186.

de Sven Sture övergick till deras sida. När Erik dog i juli 1397 blev Sven Sture vitalianernas ledare. Under våren 1398 erövrade Tyska orden ön, varvid största delen av vitalianerna förenade sig med de grupper som vistades vid Bottenviken. Oroligheterna tog slut först i oktober 1398 då Sven Sture och ledarna för Bottenvikens vitalianer slöt fred med drottning Margareta och överlät sina borgar till henne. De sista borgarna överläts under år 1399.¹⁸

Det har skrivits mycket om vitalianernas verksamhet i Finland under åren 1395–1398. En av tvistefrågorna har varit vitalianernas förhållande till Åbo slott, som kontrollerades av Margaretas motståndare Knut Bosson (Grip).¹⁹ Knut var son till Bo Jonsson (Grip), som hade innehaft alla Finlands borgar sedan början av 1370-talet. Sonen hade tagit över slottet med tillhörande fögderi genom ett avtal 15.8.1395 med Jakob Abrahamsson (Djäkn). I praktiken torde slottet ha styrts av Knuts styvfar Bengt Nilsson (Leijonansikte), som var gift med Bo Jonssons änka i hennes andra gifte. Styvfadern hade kontakter till vitalianerna.²⁰ Jakob Abrahamsson, som varit fogde på Åbo slott, hade i ett avtal med konung Albrekt av Mecklenburg och Margareta Dume år 1387 kommit överens om att han under Bo Jonssons arvingar som förut skulle styra över de områden som han innehaft, tills Bo Jonssons gamla skulder var betalade.²¹

Forskarna har speciellt grubblat över om Åbo och Åbo slotts fögderi varit ett aktivt stödområde för vitalianerna under tiden efter år 1395. Vid sidan av några omnämmanden i krönikor har den enda kända källan i frågan varit ett brev som riddarna Erengisle Nilsson (Hammerstaätten), Sten Bosson (Natt och Dag) och Tord Bonde år 1396 skickade från Raseborg till rådet i Reval. Enligt brevet hade vitaliebröderna varit i Åbo och de uppehöll sig fortfarande i slottets fögderi.²² I Finland ansåg redan J. W. R u u t h att Åbo slott hade

¹⁸ Puhle, s. 103–145, Salminen, s. 186–187, *FMUI* 1079, 1080.

¹⁹ *FMUI* 1037, Mogren, s. 83–84.

²⁰ *FMUI* 1037, Gottfried Carlsson, 'Till Margareta Dumes biografi', *Historisk Tidskrift* (1947), s. 164.

²¹ *FMUI* 961, 962.

²² *FMUI* 1038, "de vitalligebroderere, dat se weren to Abo, alzo sint se ok noch in der sulven vøghedige". Orig. BC 23:28, 3, TLA. Hausen har tidsbestämt brevet till tiden för Stockholms överlåtelse, utgående från ett brev angående detta från Herman van der Halle (*FMUI* 1042) 3.9.[1395]. Tord Bonde blev dock dubbad till riddare först i samband med Erik av Pommerns kröning 23.7.1396, varför brevet torde vara från 1.9.1396. Denna datering ges också i *LECUB* IV 1403. Jämf. "Bonde, Tord Rörriksson", *Svenskt Biografiskt Lexikon* 1– (SBL) (Stockholm 1918–), Band 5, s. 315.

varit en stödpoint för vitalianerna under åren 1395–1398. Senare blev dock J a l m a r i J a a k k o l a s åsikt, att så inte var fallet, rådande. Enligt Jaakkola talade det bevarade materialet inte för Ruuths slutsats och ”inte ens Margareta har veterligen gjort några syftningar åt det hållet.”²³ Å andra sidan har man konstaterat att vitalianernas verksamhet inte har motverkats i Åbo.

Utgående från det material som finns i Reval kan man dock se att Åbo slott har varit en stödpoint för vitalianerna. Detta har tydligen varit så problematiskt att när Knut Bosson på hösten 1398 överlät slottet till Margareta skickade hon dit en avdelning under ledning av riddaren Abraham Brodersson. De hade till uppgift att ”arbeta mot vitaliebröderna och alla de som hade spisat och förtjänat dom i landet under åren”. Uppgiften var viktig och Margareta hade gett Abraham Brodersson befogenhet att be Reval om hjälp. 18.11.1398 skickade han ett brev (se bilaga, brev nr 1) från Åbo till rådet i Reval. I brevet beskrev han sitt uppdrag och bad köpmännen i Reval att fritt komma med livsmedel till området. Brevet bekräftar att vitalianerna t.o.m. sommaren 1398 verkade på det område som lydde under Åbo slott. Abraham Brodersson (Tjurhuvud) var en av Margaretas viktigaste stöd i Sverige; han hade bl.a. lett belägringen av Stockholm under åren 1392–1395. 1398 när han skickades för att leda operationen i Åbo var han hövitsman för slottet i Helsingborg. Senare svarade han bl.a. för Kalmars slott.²⁴ Brevet visar också på gemensamma intressen mellan drottning Margareta och rådet i Reval på 1390-talet.

Wartholm

På senaste tid har frågan om borgen Wartholm, som har funnits i östra Nyland på 1300-talet, väckt diskussion. Var har borgen legat och vilken var dess relation till andra bekanta borgar i området under medeltiden – Borgbacken

²³ J. W. Ruuth, *Åbo stads historia under medeltiden och 1500-talet* II. Bidrag till Åbo stads historia XI (Helsingfors 1912), s. 36–38, J a l m a r i J a a k k o l a, *Suomen sydänkeskai-ka. Suomen historia* IV (Helsinki 1944), s. 506. Senast har Mika Kallioinen uttryckt åsikter i frågan i ”Suomi ja Itämeren kriisi 1300-luvun lopulla”, *Niin tuli sota maahan! Sotien ja sotalaistoksen vaikutus suomalaisen yhteiskuntaan*. Jussi T. Lappalainen 60 vuotta 23.10.1995, Turun Historiallinen Arkisto 49 (Turku 1995), s. 27–28.

²⁴ BF 2:1, 1, TLA, Michael Linton, *Drottning Margareta. Fullmäktig fru och rätt husbonde*, *Studia Historica Gothoburgensia* 12 (Århus 1971), s. 140 och 223, Birgitta Fritz, *Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250–1434*, 1–2, *Acta Universitatis Stockholmiensis*. Stockholm Studies in History 16 (Stockholm 1972–1973), del 1, s.140, ”Abraham Brodersson”, *SBL* 1, s. 12–13.

i Borgå, Sibbesborg i Sibbo och Husholmen, som ligger vid Lill-Pernåviken? Borgbacken och Sibbesborg kan dateras till 1300-talet och Husholmen till senmedeltiden eller till tidigt 1500-tal.²⁵ Den enda kända källan om Wartholm är ett avtal från 15.8.1395 mellan Knut Bosson och Jakob Abrahamsson, i vilket Jakob Abrahamsson överläter alla Bo Jonssons borgar och fögderier, som han har förfogat över, till Bo Jonssons arvingar. Avtalet gällde Åbo och Kastelholms slott, "Wartholm, det nya slott, som ligger i Nyland, med dess fögderi", Aborch slott och fögderi i Satakunda samt Vreghdenborchs slott. Avtalet bestyrktes från arvingarnas sida av Bo Jonssons son Knut, riddaren Johan Dume samt väpnarna Henneke och Berthold Dume. Henneke och Berthold var Margaretas bröder, Johan var en nära släkting till dem.²⁶

Enligt Juhani Rinne avsåg Wartholm Junkarsborg i Karis, medan Johan Nikula ansåg att det var Högholmen i Hitis.²⁷ Sedermera har Carl Jakob Gardberg kullkastat dessa teorier. Enligt honom var Wartholm slottet på Borgbacken i Borgå. Jakob Abrahamsson fick år 1387 av Albrekt av Mecklenburg rätt att bygga befästningar på det område som han förvaltade. Gardberg menar att Wartholm har byggts strax efter detta och att det har rivits i slutet av år 1396, eller lite senare, i enlighet med Nyköpings recess. Senast har Christian Lovén diskuterat frågan. Enligt honom var Wartholm som namnet säger beläget på en holme; det är frågan om antingen Sibbesborg eller om Husholmen.²⁸

I motsats till vad man tidigare har trott är avtalet mellan Knut Bosson och Jakob Abrahamsson inte den enda bevarade källan om Wartholm. I Revels stadsarkiv finns ett brev som Johan Dume har skickat till rådet i Reval (2), angående en konflikt mellan Dume och rådet. Enligt brevet hade rådet 24 år

²⁵ Christian Lovén, *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*, Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Antikvariska serien 40 (Stockholm 1996), s. 183–186 och 393–397.

²⁶ FMU I 1037, "Warcholm, dat nye slot yn Nylande lycht, myt syner voghedye". "Dume", SBL 11, s. 510–511. Henneke Dume hade varit Bo Jonssons fogde i Viborg redan år 1373, REA 220.

²⁷ Juhani Rinne, "Finlands medeltida borgar", *Finlands kulturhistoria. Medeltiden* (Helsingfors 1908), s. 216, Johan Nikula, "Wartholm dat nye slot yn Nylande lycht", *Tutkimustyö ja museotoimi. Juhlakirja Knut Draken väyryttäessä 60 vuotta 6.3.1987* (Turku 1987), s. 116.

²⁸ Carl Jakob Gardberg, *Borgå stads historia under medeltiden och 1500-talet. Borgå stads historia I* (Borgå 1996), s. 152–154 och "Borgbacken i Borgå", HTF 79 (1994), s. 574–592, Lovén, s. 183–186.

tidigare fångslat några av Dumes vänner. Under de gångna åren hade han besvärat sig över detta hos flera furstar. Dessutom hade en grupp vitalianer, under tre ledare från Dorpat, ett drygt år tidigare kapat Dumes skepp ”hir vor de hauene”. Dume har daterat brevet i Wartholm på evangelisten Markus dag den 25 april och det härrör från tiden efter Knut Bossons och Jakob Abrahamsons avtal år 1395. Brevet kan dock inte vara yngre än år 1399. Hösten 1398 slöt drottning Margareta och Knut Bosson ett avtal om att Knut skulle överlåta alla borgar som han förfogade över till Margareta, senast tre veckor efter påsken följande år. Den tredje söndagen efter påsk år 1399 var den 20 april. Således härstammar brevet från tiden mellan 1396 och 1398. 1399 är ännu ett möjligt år. Eftersom Dume skriver att hans skepp hade kapats ett drygt år tidigare är det sannolikaste alternativet år 1398. Då skulle Dumes skepp ha kapats under slutet av 1396 års seglationssäsong.

Utgående från brevet förefaller det som om det har funnits en hamn vid Wartholms slott. Tyvärr löser inte denna information frågan om slottets läge eftersom alla de föreslagna borgarna ligger så att de kan ha haft hamnar i närheten. Brevet är dock ett bevis för att Wartholm verkligen har existerat och att det inte endast har varit en tillfällig anläggning, utan en etablerad borg. Uppgiften om skeppskapningen visar att Johan Dume har förvaltat slottet sedan avtalet mellan Knut Bosson och Jakob Abrahamsson. Vitalianerna, som kapade Dumes skepp, var förmodligen en del av de grupper som hade gått i tjänst hos biskopen i Dorpat efter att ha kommit till Livland med hertig Albrekt av Mecklenburg under försommaren 1395.²⁹

Kapningen utanför Wartholm visar att enskilda vitaliangrupper kunde vända sig mot sina tidigare husbönders allierade. I all forskning har man konstaterat att Dumes släkt, som var av samma härkomst som mecklenburgarna och Knut Bosson, var lierad med vitalianerna, vilket också kommer tydligt fram i källorna. Trots detta kapade vitalianerna skepp som tillhörde Dume utanför Wartholm år 1396. Detta kan förklaras med att vitalianbenämningen under denna tid hade fått en vidare betydelse, som omfattade alla legoslodater vid marina operationer. Alternativt hade de efter 1395 ur mecklenburgsk tjänst lösgjorda vitaliangrupperna redan hunnit differentieras starkt,

²⁹ *LECUB* IV 1377 och 1378, P. Girgensohn, *Die Inkorporationspolitik des deutschen Ordens in Livland 1378–1397. Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Curlands* 20. Hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands (Riga 1910), s. 52–53.

varefter de följde olika intressen efter behov. Jag är benägen att luta åt den senare förklaringen, eftersom den ger oss en möjlighet att förstå hela vitalian-företeelsen bättre. Vitalianerna bestod av flera grupperingar, som livnärde sig med kapningar och krigföring till sjöss. Man kan jämföra dem med trupper av legoknektar till lands som karakteriserades av en stark grupp känsla och vars mål var att upprätthålla liv och ställning. Allt vi känner till om vitalian-gruppernas struktur, allianser och verksamhet efter år 1395 tyder på detta.³⁰

Pellings hamn

Länningarna av medeltida borgar i östra Nyland, Sibbesborg och Borgbacken, och uppgifterna om Wartholm är starka bevis för att man under medeltiden försökte grunda en borg med omgivande fögderi som skulle kunna stöda en sjöled längs med kustlinjen. Man förefaller ha eftersträvat liknande arrangemang som i Raseborgs slott och dess omgivande fögderi, men ett etablerat system skapades aldrig. Borgåtrakten förblev underställd Viborgs slott. Orsaken till detta var inte traktens förmåga eller oförmåga att upprätthålla ett dyrt slott, utan viljan att behålla dess avkastning som ett stöd för Viborgs slott, som låg relativt nära. Paradoxalt nog lyckades inte det framgångsrika Raseborgs slott efter grundandet på 1370-talet etablera den närliggande bosättningen som en officiell stad, medan städerna som kom till runt de svaga borgarna i östra Nyland kom att bli permanenta.

Även om man aldrig lyckades etablera en centralborg i östra Nyland, verkar där senast under början av 1400-talet ha funnits permanenta försvarsverk. Ett av dessa var Pellinge hamn som låg vid segelleden längs kusten. Hamnen var sedan medeltiden en viktig etapp i trafiken mellan västra Finska viken och Viborg.³¹

Det tidigaste kända omnämmandet av Pellinge är från år 1431 då ståthållaren på Viborgs slott Kristern Nilsson (Vasa) bad rådet i Reval att skicka dit en representant för att träffa honom på Matteusdagen den 21 september. Senare meddelade Kristern dock att han inte kunde komma till platsen.³² Det förefaller ha varit en befäst hamn. Ivar Westman, som har undersökt önamn, menar att namnet kommer av fornsvenskans ord *pale* eller *pal* och att

³⁰ Salminen, s. 198.

³¹ Vilho Niitemaa, 'Suomen keskiaikaiset luonnonsatamat'. *Turun historiallinen arkisto* 17 (Turku 1964), s. 26 och 28–30, Greta Hausen, *Nylands ortnamn* I–III. SSLF 152, 169 och 177 (Helsingfors 1920–1924), s. 75–76, bl.a. "Pelling hamn" (1592).

Pelling betydde en plats befäst med pålar.³² Detta stöds också av ett 26.6.1437 daterat brev som Kristern Nilssons son Karl skickade från Viborg till rådet i Reval. I brevet varnar han rådet för bröderna Fleming, som befann sig i Raseborg. Karl Kristersson bad rådet att skicka eventuella trupper till Pellinge, dit han ämnade förflytta sig för en operation mot kaparna.³⁴ På 1430-talet kunde platsen alltså användas som stödpoint och för tillfälliga vistelser.

Vem lät bygga befästningsverken i Pellinge och när? Man har inte gjort några arkeologiska undersökningar i området och dess användning nämns för första gången i källorna på 1430-talet. Orten var dock strategiskt viktig och man kan räkna med att den skyddade naturhamnen har varit i användning tidigt. Den egentliga hamnen kan ha legat i Kungshamn eller i sundet mellan Storpellinge och Ölandet. Det är anmärkningsvärt att det finns en holme i Langösundet lite österut från dessa platser, som fortfarande i dag kallas för Husholmen. Namnet förekommer i en karta över Strömbergs gårds ägor i Pellinge från år 1651–52.³⁵

I Revals stadsarkiv finns ett tidigare okänt brev av Kristern Nilsson (3), som är daterat på Johannes Döparens dag 24.6 i "Borgå, i hamnet som kallas Pelling". I det korta meddelandet ber Kristern att traktens invånare fritt skall få importera och exportera varor till och från Reval samt meddelar att kuriren Anders Böste berättar mera. På basis av rådets svarsbrev, som är publicerat i *FMU*, kan man fastställa att brevet är från år 1417.³⁶ Eftersom Kristern i brevet uppger att Pellinge hamn ligger i Borgå socken kan man dra slutsatsen att hamnen inte ännu var allmänt känd. Å andra sidan skriver Kristern Nilsson och Karl Kristernsson om Pellinge på ett sätt som om de antog att rådet i Reval kände till platsen sedan tidigare. Det är möjligt att försvarsverken har stärkts under Kristern Nilssons och Tord Bondes tid och att hamnen har blivit en etablerad punkt på segelrutten under denna tid. Etableringen av Pellinge hamn kan åtminstone enligt källorna bestämmas löst till åren mellan

³² *FMU* III 2019, originalet: BC 23:36A, 64, TLA, *FMU* III 2020, originalet: BC 23:36A, 65, TLA.

³³ Ivar Westman, *Nyländska önamn I* (Helsingfors 1935), s. 276–277.

³⁴ *FMU* III 2226, originalet: BC 23:36A, 91, TLA.

³⁵ Grundkarta nr 3012 06 Pellinge (1978), Westman, s. 165, 'husholmen', lokala kartor, 103, RA.

³⁶ Rådet svarade på brevet 29.6.1417, *FMU* II 1512, kop. i A.a.4, f. 53v–54, TLA. Andra uppgifter om denne Anders Böste finns ej.

1417–1431. Från denna tid härstammar också Raseborgs pålverk enligt dendrokronologiska undersökningar som gjorts nyligen. Palissaderna runt Kustö borg har daterats till 1400-talets första årtionde.³⁷ Det vore lockande att på basis av detta koppla Pellinge till ett större projekt för farledsövervakning under början av unionstiden.

Dygherperne

Också det sista brevet (4) är tidigare okänt. Det är ett rekommendationsbrev som är skrivet på Sankt Dominicus dag den 6 augusti. Brevet är skickat av ”Jakob, Lars Kopperslegers son, prest i Dygherperne” och är riktat till tre av Revels borgmästare: Johan Stoltevoet (som verkade under åren 1387–1419), Gerd Witte (1397–1423) och Evert Hollogher (1407–1423). Texten måste alltså härstamma från åren 1407–1419.³⁸ Rekommendationsbrevet är utfärdat till en knekt vid namn Sywerd, som hade dräpt en estnisk bonde och nu ville förlika med den dödes vänner.³⁹ Utgående från namnet (Sigward) kan man konstatera att mannen har varit en nyländsk vapensven, som har vistats i Estland en tid under början av 1400-talet, men återvänt till hemorten p.g.a. dråpet.

I Finland finns det inte någon medeltida socken, församling eller något kapell med namnet Dygherperne. Degerbyar finns det däremot flera av.⁴⁰ Dygherperne kan dock inte vara en förvrängning av Degerby. Namnet kan däremot ges formen Digerperne eller Digerpernä och eftersom Diger är det samma som stor får vi namnet Storpernä. Jakob Lars Kopperslegersson var således kyrkoherde i Pernå moderförsamling. Att han i slutet av brevet ber

³⁷ Stockarna till norra delen av den inre palissaden runt Raseborgs slott har fällt under vintern 1426–1427 och har pålats strax därefter. Pentti Zetterberg, *Raaseporin linnan pohjoispuolen sisimmän paalurivin iännääritys, dendrokronologiset ajoitukset FIU 1001–FIU 1002*. Joensuun yliopisto, Karjalan tutkimuslaitos, Ekologian osasto, Dendrokronologian laboratorio, ajoituseloste 69 (Joensuu 1992), s. 6–7, Pentti Zetterberg, *Kuusiston linnan paaluvastuksen iännääritys*. Joensuun yliopisto, Karjalan tutkimuslaitos, Ekologian osasto, Dendrokronologian laboratorio, ajoituseloste 99 (Joensuu 1993), s. 8.

³⁸ von Bunge, s. 55–56, *Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni*. Koostanud Raimo Pulat (Tallinn 1976), s. 400.

³⁹ Den dräpte esten hade varit bonde hos Tyska ordens vasall, Henrik Kirkentey. Han nämns i källorna endast en ytterligare gång då han 24.6.1413, med sin hustru och sina arvingars medgivande, sålde en by till cistercienserklostret i Padis. *LECUB IV*, Reg. 2322.

⁴⁰ Hausen, Degerby (Karis) 250, Degerby (Degerby) 99, Degeröby (Helsinge) 186, Degerby (Pernå i nuv, Lovisa stad) 505.

borgmästarna be för honom, som är deras trogne kaplan, är en typisk artig-hetsfras från tiden. De äldsta uppgifterna om Pernå kapell är från åren 1351 och 1352. Senast år 1404 var Pernå en självständig kyrksocken. Då var dess kyrkoherde Helvik Stoltefot. Denne blev senast år 1413 kyrkoherde i Tövsala. Några ytterligare uppgifter för att kunna datera brevet finns inte.⁴¹ Kyrkoherden Jakob eller hans far Lars Koppersleger är inte kända från andra källor.

⁴¹ *Registrum ecclesiae aboensis eller Åbo domkyrkas svartbok med tillägg ur Skoklosters codex Aboensis. I tryck utgifven af Finlands Statsarkiv genom Reinh. Hausen* (Helsingfors 1890), nr 140, 143 och 152, *FMU* II 1191 och 1396, Kurt Antell, *Pernå under historisk tid. Pernå sockens historia I* (Helsingfors 1956), s. 378–384 och 394–395.

Bilaga. Breven

1. 18.11.[1398], *Åbo*. Riddaren Abraham Brodersson till rådet i Reval.

TLA, BF 2:I, 1. Orig. på papper (21,4 x 16,4 cm; 2/21 + 2 rader), latin och lågtysk. På baksidan spår av brunt sigill av vax.

Adress på baksidan:

Prouidis viris et famosis proconsulibus
Et Consulibus to Reuele · detur hec ·

Text:

Premissa in domino sincera et amicabili salutatione · wetet erlike lude · borghmeystere vnd radlude · to Rewel · dat min here koning Erik · vnd miner vrowe ko=ninginne margrete hebben mych vt gesant mit volke to Arbeydende vppe de vytalyebroder · vnd vppe ghenen · de enen in dit lant jarling · spiset vnd vordeydinget · Dat <i> hebbe ich och getan dar^a jch hebbe dar na vraghet vnd Arbey=deth · vnd wil dar na noch meer vraghen vnd Arbeyden · <mit> <i> myt godes hulpe also ich best kan · also min here vnd vrowe my beuolen hebben · jtem hebben se my beden · dat ich sculde raad vnd hulpe van jw vraghen · dat do ich och gerne · ofter my noet deyt · vnd kan <d> ich <de> jw vnd <jwe> jw to horen wat to denste vnd wille doen · dat wil ich gerne doen · also miner vrowe my beuolen heft · jtem bidde ich jw dat · j late jw koplude to uns varen · dar wy liggen · myt wittalyen · molt mele · vnd sulk ding also wy bedoruen · se <st> scoln veligh vnd wol komen wesen · vnd · willen ene wol betalen · wat wy wan enen kopen · so · moghe wy noch des lenger herden · vppe den vittalyenbroder to Arbeydende · vnd · vppe de ghenen · de se · to somer spiseth vnd <tr> vordeydinget hebben · vnd maneliken · noch · hir na to somer · och spisen · vnd vordeydingen willen · jch hebbe se hir een dels vore my vinden · de dat geton hebben · Dar vmme wat juuer wille vnd hulpe is · vnd · ofte ich wat doen skal dorch juuen <willen> willen · dat skriueh my to mit disser bode · vnd sendet dat endeliken wedder to my · vnd bedit my juuen willen to vmme alle disser forskreuen stukke · In xristo valet · Scriptum Abo jn octaua beati martinj · meo sub sigillo

Jch Abram brodersson Riddere
howitman to helsingborgh

^a "dat" ovan raden.

2. 25.4.[1396–1398], *Wårdholm*. Riddaren Johan Dume till rådet i Reval.

TLA, BF 2:I, 5. Orig. på papper (21,5 x 16,1 cm; 4/22 + 1 rader), latin och lågtysk. På baksidan välbevarat papperssigill på vax "S' IOANNIS + DUME + MILITT", i skölden en lilje.

Adress på baksidan:

Nobilibus viris ac circumspectis
dominis proconsulibus et consulibus
jn reualie amicis suis sinceris
detur

Text:

Vruntlike grote tho voren vnde wes ich vor mach nu vnde tho allen tyden
an de eddelen erbaren heren vnd myne zunderliken vrundes here borghermestere
vnd den raad tho reuele wetet leuen zunderliken vrundes dat de raad tho darbeta vnde
eere voghet vranghel deden my grot drapeliken schaden ouer xxxiii jaren also
gy wol eere <ho> ghehort hebben dat ze my myne vrunt vnd myne knechte af vengen
vnd helden de jn eren hekten vnd jn ereme torne / also en tho rade ward wente an den
dach dat en got halp dat ze los worden / dit hebbe ich gheclaget vakene vnd vele
vor heren vnd vor vorsten / vnd en konde ze nu werlde tho like odder tho rechte manen
vnde claghe dat noch gode vnde^a jn vnde allen guden luden / winte an den dach dat my lik
vor vnlik wedder vard / och zo wetet leuen vrundes dat ze my ouer eynen jare och
grotten schaden deden also ju wol witlich is / dat ze vnde eere soldenere also sydekowe
baggendorp vnd herman hogenpe vnde eere vitalien hop nemen my myn boteren vnd myne
schepe hir vor de hauene sunder myne schuld / vnde zunder myne broche / dat my
ny myne daghe en schat / dar ze my ok noch nu lik vor en deden / dyt claghe
ich gode vnde ju vnd wil dat claghen alle mynen vrunden wente an den dach dat
my liik vnde reth wedder varen mach / vnde ze scholen dat weten vorwar dat my
myn schadhe leyt is / vnde hebben my lange vnde altolange myt trasse vnd myt houe
vorghezeten vnd ich mene och wes wedder the hebbende vor mynen schaden alzoworne also
my lik vnde recht wedder varen kan / is och des nicht zo ludde ich ju vruntliken vnde leff-
liken aff ich mynes schaden war mede na komen kan dat zy ouer kort odder ouer lank dat gy
des to neynen mysdanken en nemen / vnde en teen ju des nicht to get zy my ju ewik-
liken vnd bedet to my an allen tyden scriptum wardholm die sancti marchii ewangeliste
sub sigillo

hec johan dume mile

^a "vnde" ovan raden.

3. 24.6.[1417], *Pellings hamn*. Kristern Nilsson (Vasa) till rådet i Reval.

TLA, BC 23:36A, 27. Orig. på papper (20,4 x 14,3 cm; 8/9 + 2 rader), latin och lågtysk. På baksidan spår av Kristiern Nilssons sigill av grönt vax (Gillingstam 1952, s. 786, exempl. 13).

Adress på baksidan:

Consilio reualiensis floribus eloquentiae
decorato detur hec

Text:

vrunliken grote to forende mit gode wetet lewen vrundes also
jk iw er wnbedhet hebbe dar gý wol don vnd lated duszen arme
ludhen van dussem lande in dar sulwen mattha al so dat it er
gewesit habt vrj van vnd to forvaren / wor unme jk hadde duszen
breffwiseren andres bóste to iw ge senth vnd eme bevelit iw to berictende
vort mer dán ik it iw^a nicht breffloen to screven kán Vnd bin eynez antwardes
ván iw begerende mit dit ersten jn dusser matte jn domino valetē scriptum
borgha in portu que dicitur pelingh jn die sancti iohannis baptisthe meo sub
sigillo

Hec cristianus niclisson
miles uobis dilectus

^a "iw" ovan raden.

4. 6.8.[ca. 1407–1419], *Dygherperne*. Jakob Lars Kopperslegersson, präst i Dygherperne till Johan Stoltevoet, Gerd Witte och Evert Hologer, Borgmästare i Reval.

TLA, BC 23:39, 3. Orig. på papper (21,4 x 20,2 cm; 8/17 + 5 rader), lågtysk. På baksidan spår av sigill av brunt vax.

Adress på baksidan:

An den erbaren heren
her Johan stoltevoet vnd
vnd her ghert withen
vnd her euerthologher
Borghermeysters tho
reuele vnd an den Rat^a dar
sulues sal desse breef
myt groter werdicheyt

Text:

Wruntlike grote myt groter otmodycheyt tho voren ghezant vnde
 wes ik gudes vormach gherne tho aller tyden^b wetet ghy erliken vnde
 erbaren heren dat desseme schamele knechte sywerde schach eyn
 grot vngherat · des sy deme almechtyghen gode gheclaghete van
 wrokkener wyse weggen · also dat de vorbenomet sywert sloch eyne
 eesten doot · des got syne zele hebbe de beseten was vnder hynrik
 kyrkenteu · vnd de vorben mede knecht wyl syk gherne myt des esten
 vrunder sunerliken vorliken vnd wyl gherne don na guderlude Rade
 na syner macht Hyr vmme so bidde ik iwer erbarcheyt myt yn=
 nycheyt mynes herten dat ghy vmme godes wyllen vnde vmme myner
 bede vnd denestes wyllen · dat ghy wolden eme wesen gunstych vnd gne=
 dych also dat ghy wolden eme gheleyden vnd iwen vrede gheuen vnd
 gunnen · also veren also iwe ghebede vnde vryheyt tho sede vnde
 were Hyr dot by alze de almechtyghe got iw de gnade ghyst
 Vnd nemet dat ewyghe lon van vnseme leuen heren Crysto marien
 sone derhoch ghelouede Juncvrouwen gheschreuen yn <san> sunte
 dominicus daghe

By my Jakop laurens koppersleghers zone
 parner tho dygherperne
 ghebedet tho my also
 tho iwen truwen
 kappelan

^a "Rad" i marginal

^b "tyden" ovan första raden.

Gäster i Reval under medeltiden

Gåvor i stadens räkenskaper

JUHAN KREEM

Officiella besök och med dem förenade ritualer utgör ett viktigt inslag i politisk kommunikation. Behandlingen av gäster säger mycket om relationerna mellan värd och gäst, om attityder och uppfattningar. Överlämnandet av gåvor vid sådana tillfällen är i sig en form av kommunikation. Oberoende av hur vi ser på företeelsen, om vi uppfattar mottagningar och gåvor som en del av normal gästfrihet eller som mutförsök, betonar gåvorna händelsens betydelse.

När det gäller medeltiden i Livland råder det inget överflöd på källor rörande politiska ritualer. För Revals del har de mest spektakulära och bäst dokumenterade händelserna, d.v.s. festligheterna då herrmästarna av Tyska ordens livländska provins, Wolter von Plettenberg och Herman von Brüggeneu, gjorde sitt intåg i staden, uppmärksammas i större utsträckning, men på ett rätt deskriptivt sätt, som "Kulturbilder" från det gamla Livland.¹ Den omfattande balttyska forskningen om Livlands komplicerade politiska organisation under medeltiden har uppmärksammat vardagslivet endast i ringa utsträckning.²

Uppsatsen är en utvidgad bearbetning av ett föredrag vid Internationella Medeltidskongressen i Leeds den 14–17 juli 1997.

¹ P. Johansen, 'Ordensmeister Plettenberg in Reval', *Beiträge zur Kunde Estlands* XII:4–5 (Reval 1926–1927), s. 100–115. A. Suvalep, 'Ordumeister Herman von Bryggeneu külaskäik Tallinna 1536. aastal ja Turniir Raekoja platsil', *Vana Tallinn* I:1 (Tallinn 1936), s. 55–76.

² L. Arbusow, 'Stilleben der Ordensmeister von Livland (Wolter von Plettenberg)', L. Goertz & U. Brosse (Hrsg.), *Heimatsbuch für die baltische Jugend* II (Riga 1912), s. 85–97 är ett gott exempel på sakkunskap på området (men avsepar också hur dylika forskningsintressen värderats).

Man fäster sig lätt vid dessa stora festligheter, men vid sidan av toppmötena förekom också en aktiv politisk kommunikation på det offentliga livets lägre nivåer. Revals räkenskapsböcker redovisar de tillfällen då stadens råd hade anledning att uppmärksamma gäster utifrån. De vanligaste anteckningarna i räkenskapsböckerna gäller gåvor till gästerna. Det finns rätt många sådana fall och de uppvisar ganska standardiserade former. I denna uppsats intresserar jag mig huvudsakligen för just detta slag av anteckningar. Jag avser för det första att finna mönster och för det andra att visa sammansättningen av den grupp av personer som mottogs officiellt i Reval. Utgående från detta framför jag en del preliminära slutsatser.

Huvudkällan för den följande analysen är rådets räkenskapsbok.³ Revals s.k. kämnersböcker har bevarats i tre volymer som täcker åren 1432–1533 och innehåller totalt omkr. 40 000 notiser.⁴ De föreligger renskrivna av stads-skrivaren utgående från anteckningar förda av stadens skattmästare, kämneren, som var medlem av rådet. Även om kämnersämbetet nämns första gången redan 1340, inleds en regelbunden bokföring först under 1400-talets tredje decennium. Det som finns kvar av räkenskapsböckerna från 1500-talets senare del är alltför osammanhängande för att lämpa sig för en kvantitativ behandling. För perioden 1432–1533 har man föreslagit en datorbaserad analys av räkenskaper; de första resultaten har framlagts av Lillian K o t t e r (Jatruschewa) och ter sig lovande, även om man än så länge endast tagit fram inkomsternas och utgifternas allmänna struktur.⁵

Användningen av Revals råds räkenskaper som informationskälla är förenad med vissa problem. Vid första anblicken förefaller det som om kämners-

³ För en utförligare introduktion, se R. V o g e l s a n g, 'Zur Finanzverwaltung im mittelalterlichen Reval', *Zeitschrift für Ostforschung* 20:4 (1971), s. 685–708. Om räkenskapsböcker som källa till politisk kommunikation, se t.ex. H. B o o c k m a n n, 'Nachrichten über die Diplomatie des Deutschen Ordens aus dem Tresslerbuch', Z.H. Nowak (pod.red.), *Balticum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku, ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* (Torún 1992), s. 67–78.

⁴ R. V o g e l s a n g (Bearb.), *Kämmereibuch der Stadt Reval 1432–1463*, Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte NF 22:1–2 (Köln 1976) (KB1). R. V o g e l s a n g (Bearb.), *Kämmereibuch der Stadt Reval 1463–1507*, Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte NF 27:1–2 (Köln 1983) (KB2). Den tredje volymen, som finns i stadsarkivet i Tallinn (TLA.F.230.n.1.Ad.32.), är under utgivning; i det följande hänvisas till det manuskript som färdigställts för publicering (KB3).

⁵ L. J a t r u s c h e w a, 'Tallinna rae keskaegsete arveaamatute raaltöötuse võimalusi', *ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateadused* 33 (Tallinn 1984), s. 146–150.

böckerna konsekvent skulle redovisa stadens samtliga inkomster och utgifter. I verkligheten var kämneriet endast en, om också den viktigaste, av stadens finansinstitutioner. Specialiseringen inom rådet gav upphov till en betydande arbetsfördelning mellan rådets ledamöter. Följaktligen förekom parallellt en Schossherr (skatteämbetsman), Bierherr, Münzherr, Mühlherr, Bauherr m.fl., vilka envar inte endast övervakade inkomsterna på sitt ämbetsområde, utan också handhade andra ekonomiska transaktioner i rådets namn, oberoende av stadens centrala ränteri.⁶

Mera ingående undersökningar av Reinhard Vogelsang och Lilian Kotter har avslöjat ytterligare problem i fråga om finansförvaltningen.⁷ Posterna i kämnersböckerna har vanligen införts en gång i veckan, på lördagarna, men det finns också längre luckor. De beror emellertid för det mesta inte på en underregistrering av rutinutgifter, eftersom summan för lån under veckan uppges vara större efter en längre lucka, vilket alltså anger en uppsmörning av utgifterna under den mellanliggande tiden.⁸ Man måste dock beakta möjligheten att något glömts bort eller att de anteckningar som låg till grund för posterna gått förlorade, i synnerhet i fråga om kostnader som inte förekom regelbundet.

Försöken att beräkna balanserna i kämnersböckerna har avslöjat en allvarlig deficit i stadens budget, men vi har inga uppgifter om hur man löste problemet.⁹ Företeelsen har förklarats med att en del av pengarna har handhåfts av andra ämbetsmän, men det är endast sällan vi kan komplettera kämnersbokens uppgifter med andra källor.¹⁰

Ränteriet förmådde slutligen inte alltid betala stadens utgifter punktligt. Detta framgår särskilt i samband med diplomatiska beskickningar, vilkas medlemmar ibland blev tvungna att vänta månader eller t.o.m. år på ersättning för sina utgifter. Följaktligen kan man inte utgå från att den tidpunkt då en post införts entydigt skulle sammanfalla med tiden för utgiften.

⁶ Vogelsang, 'Zur Finanzverwaltung', s. 685–708.

⁷ L. Kotter, *Tallinna Rae finantsid 15. sajandil (1433–1507)*, manuskript (Tallinn 1994). Se även L. Jatruschewa, *Die Investitionen des Talliner Rats im zweiten Drittel des 15. Jahrhunderts*, Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR, Abteilung für Gesellschaftswissenschaften, preprint AI-3 (Tallinn 1984).

⁸ Resultatet bygger på en jämförelse av lån under veckan, som visar större summor efter luckor, se Kotter, *Tallinna Rae*, ptk IV.

⁹ Se Kotter, *Tallinna Rae*, ptk IV.

¹⁰ Se diagrammen i Vogelsang, 'Zur Finanzverwaltung', s. 688–689.

Den massiva mängden av data är trots allt frestande och jag tror att vi i en viss utsträckning kan företa kvantitativa analyser av materialet om vi beaktar den eventuella snedvridningen av resultaten. Kämnern och hans räkenskapsbok var stadens viktigaste finansinstitutioner och räkenskaperna ger åtminstone en rimligt representativ bild av ränteriets aktiviteter. Kämnersböckerna från den aktuella perioden, d.v.s. 1432–1533, är renskrivna exemplar, förda för arkivering, inte för den dagliga finansförvaltningen.¹¹ Dessa omständigheter tillåter oss att granska posterna i kämnersböckerna som utsagor om finanstransaktioners betydelse; särskilt de poster som sammanhänger med politisk kommunikation kan lyftas fram för närmare analys.

Fram till nyligen har räkenskaperna använts för att granska stadsfinansernas allmänna struktur. Resultaten visar att utgifterna för diplomati (beskickningar och mottagande av gäster) i allmänhet utgör en tiondedel av de totala utläggerna. Trenden för denna typ av utgifter är sjunkande mot slutet av perioden. I det följande analyseras de kostnader som sammanhänger med mottagandet av gäster.¹²

Gåvor

Besök nämns sällan som sådana i räkenskaperna; anteckningarna gäller för det mesta gåvor och andra utgifter som ansluter sig till gäster. Det vanliga uttrycket för överlämnandet av en gåva är "gesant" (d.v.s. sänt till någon), men räkenskaperna upptar också andra formuleringar såsom "tor gyffte", "geschencket", "bosendinge". Anteckningarna är mycket klara; de anger även gåvans mottagare och utgör därmed den mest givande delen av den följande analysen.

Majoriteten av alla gåvor som nämns i räkenskaperna har samband med gäster som besökte Reval, men gåvor sändes också över längre avstånd.¹³ År 1470 överlämnade staden i Wolmar till den nyvalde livländske herrmästaren åtta alnar yllekläde, "bruns scharlakens", värda 40 mark och 1497 en häst till högmästaren i Preussen.¹⁴ I några fall överlämnades värdefulla varor till en av

¹¹ Vogelsang, 'Zur Finanzverwaltung', s. 688–689.

¹² Jatruschewa, *Die Investitionen*, s. 30–31 o. Tallina Rae, s. 59. För analysen sammanställdes en ny databas, med användning av kleio mjukvara.

¹³ Se t.ex. J. Kivimäe, 'Ein Kamel für Dorpat und ein Truthahn für Moskau. Geschenksendungen zwischen Livland und Russland', O. Pelc & G. Pickhan (Hrsg.), *Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert*. Norbert Angermann zum 60. Geburtstag (Lüneburg 1996), s. 233–248.

¹⁴ KB2, 1393 (14.4.1470), 1672 (9.1.1497).

staden utsedd beskickning, uppenbart för att användas som gåvor, men i dessa fall saknas uppgifter om mottagaren. Gåvor som sändes över längre avstånd förekommer dock mycket sällan i stadens räkenskaper och ingår inte i den följande analysen.

De enkla anteckningarna i kämnarsböckerna tillåter inte mera utförliga diskussioner om gåvornas natur, men man kan göra vissa allmänna iakttagelser. För det första, gåvorna hänför sig till besökare som betraktades som stadens gäster; det är alltså klart angivet vem som är föremål för kommunikationen. I februari 1478 sände stadens sålunda "Most" ("mustes") till herrmästaren som vistades på slottet under ett besök. Kämnarsboken uppger att Revalsbiskopen, som också residerade på Domberget, samtidigt var hos ordensmästaren i något ärende, men eftersom biskopen inte var stadens gäst bokfördes inga utgifter för hans del.¹⁵ För det andra var överlämnandet av en gåva ett tillfälle av speciell betydelse och staden förväntade sig att mottagaren skulle kunna ta emot den personligen. När Wolter von Plettenberg besökte Reval i mars 1525 och största delen av hans följe undfångades med vin och öl, utelämnades stadens komtur på grund av att han insjuknat.¹⁶ Orsaken var synbarligen inte sjukdomen som sådan, utan vi kan argumentera att gåvan krävde ett passande gensvar, som den sjuke komturen inte kunde prestera. Överlämnandet av en gåva kan, helt eller delvis, ha uppfattats som en handling av offentlig natur i vilken komturen inte förmådde delta.

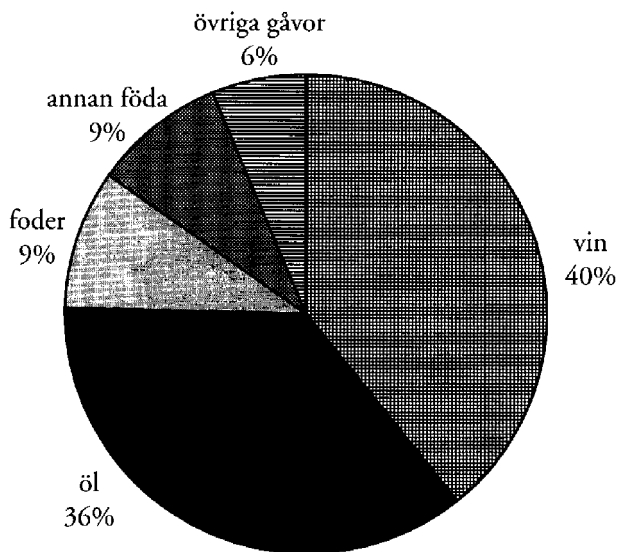
Utöver gåvor bestod de sedvanliga kostnaderna i samband med gäster av en mottagning i rådhuset. De mest överdådiga måltiderna, som redovisas utförligt i räkenskaperna, var de som gavs för herrmästarna i Tyska ordens livländska provins; en sådan middag gavs med anledning av varje ny ordensmästarens intåg, men detta slag av stora utgifter var undantag.¹⁷ Betydligt vanligare är att denna typ av utgifter vagt anges som "kost" (också "gesterie", gästning, inkvartering). Ordet "kost" har i verkligheten en mycket bred betydelse, som sträcker sig från mottagningar och fester till enkel logi.¹⁸ Man kan se denna bredd i rä-

¹⁵ KB2 1639 (14.2.1478): "unde do hadde de gedachte her meister mit bisschop Simon to doende, dat he des rades gast nicht en waess, unde kostede duste myn".

¹⁶ KB3 3784 (18.3.1525): "Item de cumphthur van Revel wart ummb syner cranckheit willen nicht bossant".

¹⁷ Se särskilt Johansen, s. 106–115 (i uppsatsen publiceras räkenskapsbokens poster rörande Wolter von Plettenbergs intåg i Reval).

¹⁸ A. Lübbers, *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch* (Leipzig 1888), s. 120: "gesterie", s. 186: "kost".

Figur 1. Gåvornas fördelning 1432–1533

kenskaperna, där ordet används för att ange utgifter som rör skrivaren och apotekaren, men också för Ordens befattningshavare. I det förra fallet avses sannolikt levnadskostnader och i det senare en mottagning i rådhuset. Svårigheten att granska sådana mottagningar i detalj består i att en betydande mängd utgifter av detta slag förmodligen periodiskt har slagits ihop till en summa, som alltså också innefattar kostnader för alla andra slag av fester som rådet föranstaltade.

Det första intrycket av de noteringar som gäller rådets gåvor är att variationerna är mycket små. Gåvorna bestod för det mesta av öl, vin och ibland foder för hästar (hö, havre) (se fig. 1). Av dessa artiklar kan endast vinet ha varit förenat med en viss prestige. Värdeföremål förekommer ytterst sällan som gåvor till Revals gäster och då i samband med herrmästarnas högtidliga intåg – även vid dessa tillfällen är det endast herrmästaren som får en sådan gåva. Wolter von Plettenberg fick t.ex. 1525 en förgylld pokal, "eyn forgulden kop, bynnen vnd buten vorguldeht", värd 248 mark, och Herman von Brüggenev 1536 en gyllene bägare, "ein leuendich hertte [...] 1 golden kop ...", som kostade 400 mark, samt en levande hjort.¹⁹ Utgående från att värdeföremål sak-

¹⁹ Johansen, s. 114. Süvalep, s. 64, 76.

nas kan vi på basis av det föreliggande materialet argumentera, att gåvans innehåll på en daglig nivå främst påverkades av pragmatiska överväganden; de symboliska och andra konnotationerna var inbäddade i själva handlingen att ge en gåva.

Den vanligaste enskilda anteckningen i räkenskaperna uppger mängden öl (i tunnor) och vin (i flaskor) samt totalvärdet. Om man ser på anteckningarna över hela perioden, förefaller det som om vinets relativa andel ökat under 1400-talets andra hälft. Även om de gåvor som redovisas i räkenskaperna blir färre i början av 1500-talet växer beloppen och värdet i de enskilda fallen.

Även om de vanliga gåvorna av vin och öl är mycket enahanda, kan man urskilja vissa frekvenskillnader. Tyska ordens representanter fick oftare mota öl än vin, medan förhållandet var det motsatta i fråga om representanter för de livländska städerna och prästerskapet. Om vi antar att öl inte i så hög grad var förenat med prestige, utan närmast tjänade som föda, kunde vi hävda att mönstret berodde på antalet personer i gästens följe, som följaktligen var högre i fråga om Ordens befattningshavare.

Foder för hästar är den mest pragmatiska formen av gåva. Rådets stall, "Marstall" sägs i allmänhet ta hand också om gästernas hästar.²⁰ Foder för gästernas hästar kan i normalfall ha ingått i räkenskapernas anteckningar om utgifter för hö och havre, som inte specificeras närmare. De bevarade fragmenten av stallräkenskaperna ger heller inte upplysningar om underhåll av gästernas hästar.²¹ De sistnämnda räkenskaperna ger enbart uppgifter om inköp av foder, men inte om konsumtionen, vilket är rätt naturligt i fråga om primitiv bokföring. Kontrollen över utgifter som inte erlaggs i pengar tenderar att vara svagare i detta slag av räkenskaper.

När foder förekommer bland gåvorna, med en klar angivelse av mottagare, innebär detta mest sannolikt att hästarna inte placerades i stadens stall. Överlämnandet av foder nämns ofta i samband med ryska sändebud och rätt ofta i fråga om representanter för andra städer, men nästan aldrig när det är fråga om Ordens befattningshavare. Förklaringen kunde vara att i synnerhet de senare kunde placera sina hästar i stadens stall, medan de övriga ofta fick nöja sig med andra utvägar (såsom i samband med sina kvarter), varvid de dock

²⁰ P. Johansen & H. von zur Mühlen, *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*, Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart (Wien 1973), s. 247–252.

²¹ Ausgaben für den Marstall c. 1525, 1545–1559, 1602, TLA f.230.Ba 4.

fick foder av rådet. En alternativ förklaring är att Ordens hästar hölls i slottet. Det är påfallande att foder aldrig nämns i samband med sändebud från Finland, vilket å andra sidan uppenbarligen förklaras av att de reste sjövägen utan att medföra hästar.

Gåvornas betydelse för gästernas underhåll bör dock inte överskattas. De inhemska livländska beskickningarna förväntades vara självförsörjande och gåvorna var endast bidrag avsedda att underlätta gästernas vistelse i staden. Det framgår av att överlämnandet av andra livsmedel är betydligt mindre viktigt än öl och vin i fråga om dessa delegationer. Behandlingen av ryska beskickningar uppvisar å andra sidan ett annorlunda mönster: livsmedelsleveranser nämns nästan lika ofta som andra gåvor till ryska sändebud. Rådet tog uppenbart hand om ryska diplomater i mycket större utsträckning än andra gäster och deras inkvartering reglerades även genom speciella överenskommelser i fredsfördragen.²² Å andra sidan ger dessa mönster också en bild av gästernas egna nätverk och deras möjligheter att utnyttja sina kontakter i staden. De inhemska besökarna kunde utnyttja personliga förbindelser.

Gästerna

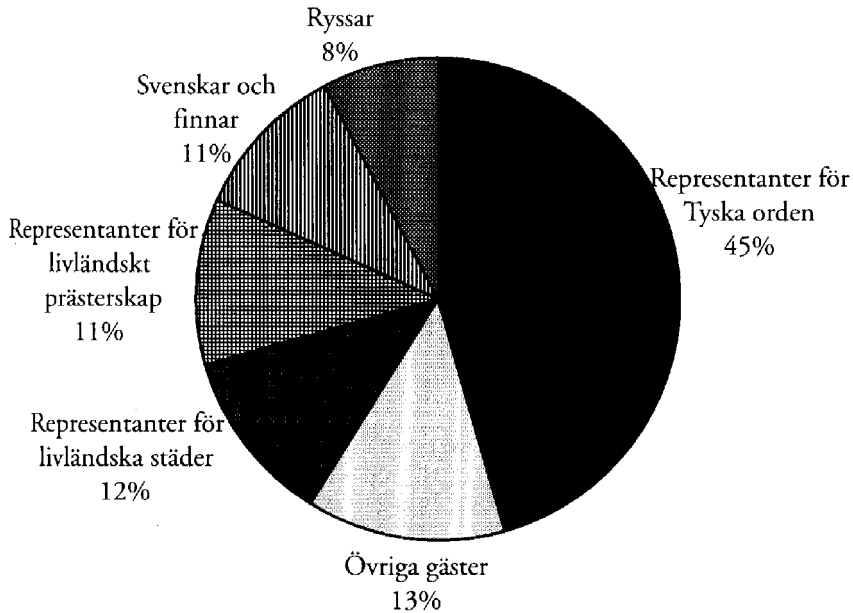
För den fortsatta analysen har jag delat in gästerna i sex grupper enligt ursprung: representanter för Orden, livländska städer, kyrkliga domäner, Sverige och Finland, Ryssland och övriga. De tre första grupperna representerar de främsta "inhemska" makterna i Livland, den sista frälse från olika håll och beskickningar från den danske konungen och från kejsaren. Fördelningen mellan kategorierna framgår i fig 2, som visar fördelningen för totalt över 700 gåvor registrerade i räkenskaperna.²³ I slutet av 1400-talet och början av 1500-talet förekom ibland att bokföringen utelämnade namnet på gåvans mottagare. Detta kan i någon mån påverka totalsummorna, men fig. 2 visar i alla fall proportionerna mellan olika kategorier.

Revals vanligaste partner i kommunikation av detta slag var Tyska orden, vilket är rätt naturligt eftersom Orden var stadens officiella överherre sedan den danske konungen sålt hertigdömet Estland 1346. Maktrelationerna mellan Orden och staden var emellertid komplicerade och ömsesidiga.²⁴ Det fö-

²² T.ex. *LECUB* II:3, nr 583 § 23.

²³ I denna liksom i senare figurer är räkneenheten en enskild post i kämnarsboken; utöver ordensmästarens besök förekommer några få fall med flera poster för samma besök, men detta torde inte snedvrída den allmänna bilden.

²⁴ R. V o g e l s a n g, 'Reval und der Deutsche Orden: Zwischen städtischer Autonomie

Figur 2. Gäster i Reval 1432–1533.

refaller som om staden i praktiken åtnjöt en omfattande autonomi. Ordens ställning som landsfurste personifierades av högmästaren i Preussen, även om hans myndighet på regionalplanet utövades av herrmästaren i Ordens livländska provins. Den juridiska grunden för delegeringen utgjordes av högmästarens privilegiebrev, som överlämnade länen i norra Estland till herrmästaren i Livland.²⁵

I mitten av 1400-talet var det en fast etablerad tradition att en ny herrmästare skulle göra ett högtidligt intåg i Reval. Brev från högmästaren i Preussen beordrar Reval att erkänna den nye herrmästaren i Livland och hylla honom enligt traditionen.²⁶ Vid valet av en ny högmästare förnyades

und landsherrlicher Gewalt', U. Arnold (Hrsg.), *Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preussen und in Deutschen Reich*, Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 44 (Marburg 1993), s. 34–58.

²⁵ LECUB I:2, nr 876 (1347), I:11, nr 823 (1459). F. G. Bunge, *Die Quellen des Revaler Stadtrechts* II (Dorpat 1847), nr 56, s. 132–137 (1520).

²⁶ LECUB I:9, nr 305 (Paul von Russdorf t. Reval 18.6.1438), I:11, nr 56 (Ludwig von

tro- och huldhetsseden.²⁷ Från tidigt 1500-tal kan man även dokumentera att mästararen regelbundet stadfäste stadens privilegier och att staden svor trohetsed.²⁸

Herrmästararen i Livland uppträder sammanlagt ett tjugotal gånger i Reval under perioden och för det mesta med ett stort följe av komturer och fogdar. Utöver en ny mästares högtidliga intåg kunde besök även föränledas av underhandlingar med de lokala ständerna. Jämfört med alla andra besök var ordensmästararens intåg en verkligt stor händelse. Såsom framgår av räkenskaperna rörande gåvor bodde herrmästararen i slottet och var rådets gäst i rådhuset. Mottagningen i rådhuset gav alltid upphov till utgifter för mat och dryck, vidare antecknades kockarnas och tjänarnas löner och ibland dusörer till herrmästararens spelmän och gycklare.²⁹ Vid de tillfällen då staden svor trohetsed till en ny ordensmästare var ritualerna vid mottagningen mera utstuderade. De inleddes med att man red ut ur staden för att ta emot ordensmästararen; eden, middagen på rådhuset m.m. pågick allt som allt i flera dagar.³⁰

Ordens övriga befattningshavare besökte ofta Reval också på egen hand. En närmare granskning av dessa besök (fig. 3) visar ett tydligt geografiskt mönster för stadens kommunikationer. Befattningshavarna nära Reval, t.ex. fogden på Wesenberg, uppträder mycket ofta i staden. Fogdens nära kontakter med staden hade också ett samband med hans roll som övervakare av handelsvägen österut över land.

Antalet besök av befattningshavare från Jerwen och särskilt Fellin ger å andra sidan en antydning om betydelsen av dessa borgar i Ordens hierarki. Även om kretsen av rådgivare kring herrmästararen i Livland på intet sätt var institutionaliserad, bildade de inflytelserika komturererna på Fellin, Reval, Goldingen och Marienburg samt fogden i Jerwen ordensmästararens inre råd.³¹ Herr-

Erlichshausen t. Harrien, Wierland, Reval och Narva 16.9.1450: "... ufnemet und em yn unserm namen nach alder gewonheit huldiget und huldigunge thut").

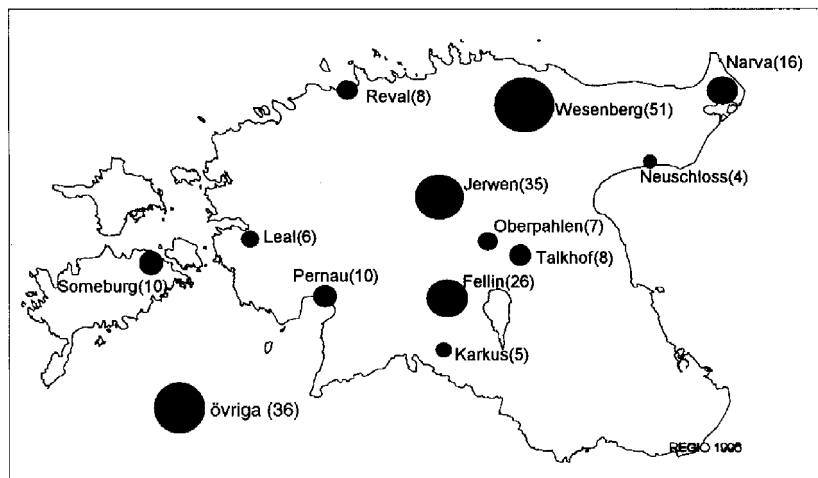
²⁷ *LECUB* I:5, nr 2606 (ordensmästararen i Livland t. stormästararen 11.6.1422: "als das eine gewonheit ist, wanne ein newe homeister wirt").

²⁸ E. v. Nottbeck, 'Die Huldigungen der Stadt Reval im 16. Jahrhundert', *Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands* III (Reval 1887), s. 216–235.

²⁹ KB1, 397 (26.9.1439: "spelluden unde gecke").

³⁰ Jfr Johansens och Süvaleps skildringar.

³¹ G. v. Pistoikors (Hrsg.), *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder* (Berlin 1994), s. 100. H. Kruus (toim.), *Eesti ajalugu* II (Tartu 1937), s. 148.

Figur 3. Gästande befattningshavare inom Tyska orden 1432–1533

mästarna i Livland rekryterades rätt ofta i denna krets. Komturen på Fellin och fogden i Jerwen ägde likaså hus i Reval och hade talrika ekonomiska förbindelser med staden och dess köpmän.³²

De fåtaliga gåvorna till komturen på Revals slott kräver en kommentar. Det är märkligt att den inflytelserike slottsherren är så underrepresenterad i detta slag av politisk kommunikation. Man kan emellertid dokumentera att komturen uppträdde i själva staden oftare än räkenskaperna omedelbart ger vid handen. Han trakterades på rådhuset i ordensmästarens uppdrag och deltog i stadens festligheter.³³ Slottsherren var t.ex. närvarande vid fastlagstisdagsaftonen 1529 då skolmästaren och dennes elever uppförde en komedi av Terentius, men inga speciella gåvor bokfördes vid detta tillfälle.³⁴ Staden betalade regelbundet arrende för den övre kvarnen och sammanträffade med

³² De s.k. Fellin-(tidigare Wierland-) och Jerwen-husen, se E. von Nottbeck, *Der alte Immobilienbesitz Revals* (Reval 1884), s. 50, 66. Eingegangene Briefe, Komture von Fellin, TLA f. 230 BB52VI, Eingegangene Briefe, Vögte von Jerwen, BB52VII.

³³ KB2, 1543 (27.5.1475: "up deme radhuse weren myt somigen werwer unses hern meisters, (claret, rehe up deme radhuse wart gegeten)", även 1576 (16.3.1476), KB1, 228 (10.11.1436, mottagning med anledning av en ny komturs ankomst). Vid stadens festligheter, särskilt fastlagstisdagen, KB3, 3903 (23.3.1527).

³⁴ KB3, 4021 (6.3.1529).

komturen för att fastställa stadsområdets gränser.³⁵ En närmare granskning visar att komturen i Reval trakterades med vin, i synnerhet då han första gången anlände till staden.³⁶ Komturens ständiga närvaro i slottet var däremot alltför rutinmässig för att staden skulle förära honom gåvor i samband med parternas dagliga kontakter. Begreppet "bosendinge" (sändande av gåva) kom sålunda uppenbart i fråga endast i speciella fall. Komturen fanns alltid på plats i Revals slott, medan Ordens andra befattningshavare måste resa för att besöka staden; deras ankomst var följaktligen en händelse av speciell betydelse.

En del gäster uppträdde tillsammans, en fråga som här endast kan beröras i korthet. När man granskar mönstret för besök från Jerwen och Fellin, visar det sig att dessa befattningshavare ofta uppträdde tillsammans i staden. Fogden i Jerwen residerade på Weissenstein och slottet låg på vägen när komturen på Fellin besökte Reval. Båda befattningshavarna brukade också ledsaga herrmästaren vid hans besök i Reval. Fogden i Narva uppträdde åter två gånger tillsammans med fogden på Wesenberg. När preussarna besökte (*visitatio*) den livländska provinsen 1442 reste de så långt österut som till Narva och det förefaller som om fogden på Narva skulle ha anslutit sig till sällskapet redan i Reval.³⁷ Av dessa sparsamt förekommande exempel kan vi sluta oss till att det åtminstone fanns en viss benägenhet att resa tillsammans.

De fall då flera medlemmar av Orden uppträder tillsammans i Reval ger oss en möjlighet att jämföra rådets gåvor, såsom t.ex. anteckningarna från den 31 augusti 1448 då den livländske herrmästaren Heidenreich Vincke von Overbech besökte Reval. Komturen på Fellin och fogden i Jerwen fick två tunnor öl, de andra³⁸ en tunna. Vid motsvarande tillfällen från senare tider varierar mängden öl, medan mängden vin är konstant.³⁹ Detta stöder ytterligare antagandet att vinet var avsett för befattningshavaren, ölet för hans följe. Om

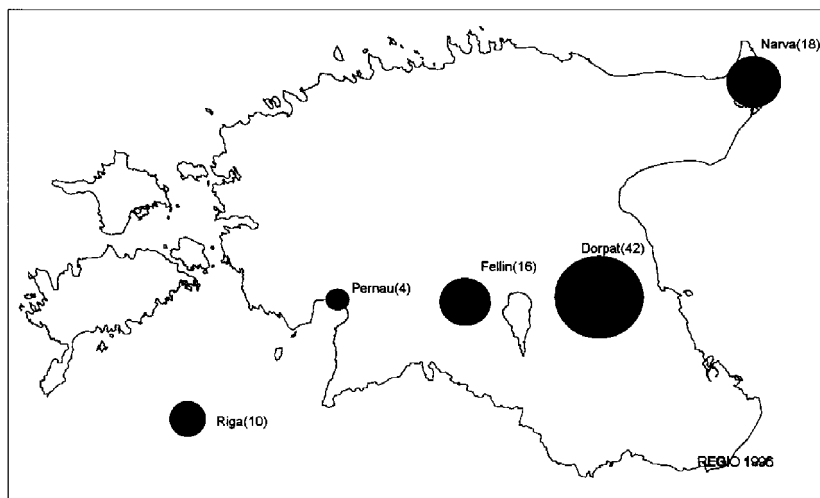
³⁵ Ända sedan dansk tid ägdes kvarnen av landsfurstens, men utnyttjades av staden, se v. Nottbeck, *Der alte Immobilienbesitz*, s. 12–13 o. KB1, passim. T.ex. KB2 1244 (4.8.1464: "de marke bereden wart myt deme heren kumpthur").

³⁶ KB3, 4280 (26.7.1533), 3686 (8.8.1523).

³⁷ KB1, 481 (17.3.1442).

³⁸ KB1, 766 (31.8.1448): "cumphure van Sweden, kumpthur van Lehall, olde voegede van Wesenberge, nie voegede van Wesenberge, voegede van Narwe, proveste van Darbte, proveste van Ozell, kumpthur vamme Talkouene".

³⁹ KB2, 1396 (7.7.1470), 2523 (24.10.1500).

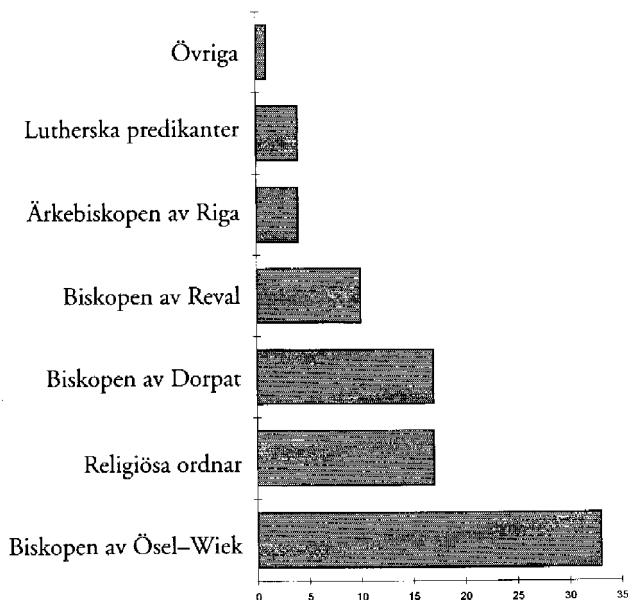

Figur 4. Gästande representanter för Livländska städer 1432–1533

detta är riktigt, innebär det att fogden i Jerwen och komturen på Fellin hade stora följen, vilket understryker deras roll som några av Ordens viktigaste befattningshavare.

Man kunde anta att de övriga livländska städerna skulle ha varit de mest naturliga samarbetsparterna för Reval, men gåvor till deras representanter har noterats sparsamt; likaså är mängderna mindre (se fig. 4). Det är svårt att dra slutsatser, men Dorpat framträder i en klass för sig. Det var naturligt att kontakterna var livliga, staden hörde till de största i Livland vid denna tid och låg vid en viktig väg österut. Relationerna med Narva kan förklaras på samma sätt. Fellin och Pernau låg likaså vid handelsleder och var medlemmar av Hansaförbundet. Detta kommunikationsnätverk omspände en krets av viktiga städer nära Reval, vilket åter understryker den geografiska faktorns starka inflytande.

Man kan framlägga två förklaringar till de relativt få gåvorna i fråga om städerna. Kommunikationen mellan städerna sköttes sannolikt i andra former. De livländska stadsdagarna och andra ständermöten var de viktigaste föra för kommunikation. En annan förklaring betonar blandningen av offentliga och privata angelägenheter i kommunikationen mellan borgare i olika städer. Det finns gott om information om fall då officiella representanter för Reval under

Figur 5. Gästande representanter för livländskt prästerskap 1432–1533

sin beskickning samtidigt också skötte privata affärer.⁴⁰ Små städer hade sannolikt inte råd att bedriva en kostsam diplomati, utan måste sköta sina förbindelser via den s.k. privata sfären. De gåvor som bokfördes i räkenskaperna är emellertid per definition institutionella och man kan alltså notera att rådet i Reval av allt att döma gjorde åtminstone något slags distinktion mellan privata och offentliga angelägenheter. Institutionella gåvor gavs inte åt varje gästande borgare.

Också i fråga om Revals kommunikationer med kyrkliga dignitärer (fig. 5) framträder den geografiska aspekten som en av de huvudfaktorer som påverkade aktiviteten. De enskilda andelarna är däremot inte så lätta att förklara. Den första viktiga distinktionen är att biskoparna själva rätt sällan uppträder som mottagare av gåvor (som gäster), utan oftare deras underlydande. Det är särskilt påfallande i fråga om biskopen av Ösel-Wiek. Endast omkring en ti-

⁴⁰ J. Kreem, *On the Road between Reval and Wenden. Geography of Communication* (i tryck).

oneddel av gåvorna kan kopplas till besök av biskopen själv, de övriga har överlämnats till olika befattningshavare i stiftet: till slotsfogdar, domkapitelsledamöter m.fl. Det förefaller mest sannolikt att mönstret påverkats av ekonomiska skäl och av praktiska frågor som inverkat på kommunikationsnivån. Det är också viktigt att minnas att katedralen i stiftet Ösel-Wiek låg närmast staden och stiftet Reval.

Det är viktigt att tillägga att biskoparnas underlydande och tjänare också fått pengar av rådet utöver de gåvor som bokförts i räkenskaperna. Staden utnyttjade t.ex. Revalsbiskopens skrivare när det gällde att avfatta vissa slag av brev.⁴¹ I räkenskaperna återfinns likaså de musiker som tjänade hos regionens biskopar.⁴² Även om också detta kunde betraktas som åtminstone något slag av kommunikation, hänvisar posterna till pengar snarare i form av lön eller drickspengar, inte som gåva. Här gör man alltså en distinktion mellan officiell kommunikation och anställning.

Gåvorna till medlemmar av religiösa ordnar är också värda några kommentarer. Gruppen innehåller å ena sidan rådets kommunikationer med dominikanerna i Reval; relationerna var nära och varma.⁴³ Dominikankonventet i Reval hörde till provinsen Dacia och dess provinsial nämns i räkenskaperna som mottagare av gåvor,⁴⁴ liksom även andra dignitärer. Stadens förbindelser med cistercienserna i Padis och Falkenau, vilkas abbotar uppträder som officiella gäster i Reval, belyses av att båda ägde fastigheter i staden.⁴⁵

Även om en reformation av kyrkan var aktuell och förkunnare av den nya tron förekom i Reval från tidigt 1520-tal uppträder lutherska präster som mottagare av officiella gåvor först alldeles i slutet av perioden, på 1530-talet. Detta har uppenbarligen ett samband med utvecklingen av den nya religionens institutioner. Det var just vid denna tid Reval beslöt att upprätta ett superintendentsämbete.⁴⁶ Den förste superintendenten, Nicolaus Glossenus

⁴¹ T.ex. KB2, 1679 (24.4.1479): "gegeven des heren bysschops scriver vor transsumpte unde instrumente in des keysers hoff gesant". KB2, 2652 (27.4.1504): "betalt des hern bisschoppes schriver vor etlike breve to schrivende".

⁴² Utöver oftare återkommande besök av musiker från Riga, Dorpar och Ösel-Wiek förekommer också musiker från Åbo (KB2, 1414) och Uppsala (KB2, 1885).

⁴³ Se G. V. Walther-Wittenheim, *Die Dominikaner in Livland im Mittelalter. Die Natio Livoniae. Dissertationes Historicae Fasciculus IX* (Roma 1938), s. 93–98.

⁴⁴ KB1 1115 (21.6.1460), 1293 (31.5.1466).

⁴⁵ v. Notbeck, *Der alte Immobilienbesitz*, s. 66.

⁴⁶ Se L. Arbusow, *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland* (Leipzig-Riga 1919), s. 278–290, 316–326, 700.

från Wittenberg, kan identifieras i rådets räkenskaper, som också hänvisar till andra former av uppmärksamhet, närmast mottagningar i rådhuset.⁴⁷ Detta avspeglar uppenbart att man satte ett ökande värde på de protestantiska institutionerna.

Det relativt stora antalet gäster från Sverige och Finland visar de nära relationerna mellan Reval och borgar i Finland. Besök från Finland är i stort sett lika vanliga som kommunikationerna med inhemska makter i Livland. Av 75 fall av gåvor till representanter för det svenska riket har 22 överlämnats till dignitärer på Viborgs slott, ett viktigt fäste vid det svenska rikets östgräns. Narva på den livländska sidan och Viborg på norra sidan kontrollerade Finska vikens östra del och var därför livsviktiga partner för Reval i stadens lukrativa handel på Novgorod.⁴⁸ Raseborg, som kontrollerade inloppet till Finska viken är väl representerat (14) av samma skäl. Gästerna från Åbo (11) var å andra sidan främst representanter för rådet, medan biskopen gjorde något enstaka besök. Mönstret avspeglar de huvudsakligen ekonomiska kontakterna mellan städerna.

Under den här aktuella perioden är det viktigt att uppmärksamma varifrån de ryska gästerna kom. Under slutet av 1400-talet etablerade Moskva sin maktställning och Novgorod underordnades. Ryssland var ännu inte enat och olika delar av landet hade olika intressen i sina relationer med Livland. Kämnersböckerna i Reval ger emellertid inte särskilt ofta ingående uppgifter om de ryska gästernas hemorter. Av totalantalet anteckningar (57) hänvisar över hälften (37) till Ryssland utan närmare specifikation. När hemorten anges är det Novgorod, Pskov och särskilt Moskva (11) som nämns.

Moskoviterna är de intressantaste av de ryska gästerna. I slutet av 1400-talet växte en moskovitisk diplomati fram; den handhades främst av flyktingar från Bysans, som kallades greker också i källorna i Reval.⁴⁹ Även om moskoviternas vägar västerut senare i högre grad löpte över Smolensk och Litauen, finns det belegg för att Ivan III inledde sina kommunikationer västerut genom Livland och särskilt Reval, därifrån hans utsända sökte sig till kejsarens hov via Lübeck.⁵⁰ En moskovit nämns första gången särskilt i Revals räk-

⁴⁷ KB3, 4284 (23.8.1533) o. 4106 (6.8.1530).

⁴⁸ H. R e b a s, 'Internationella medeltida kommunikationer till och genom Balticum', *SHT* 1978, s. 156–185.

⁴⁹ KB2, 2049, 2107 o.s.v.

⁵⁰ Se *Pamjatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii s derzhavami inostrannymi* (PDS) I (St. Peterburg 1851).

skaper 1487. I enlighet med sedvanlig moskovitisk diplomatisk praxis följde sändebuden mycket ofta kejsarens diplomater på deras färd till och från Moskva, vilket även återspeglas i Revals kämnarsbok.⁵¹

Det har redan påpekats att mottagandet av de ryska sändebuden hade en speciell karaktär av underhåll. I detta fall har vi ytterligare tillgång till en viss dokumentation från mottagarens sida. Moskoviterna tillämpade ett ytterst omständigt system för att kontrollera beskickningarnas resor. Medföljande tjänare skulle vänta och återvända till Moskva först då beskickningen sänt ett brev om trygg ankomst till nästa anhalt.⁵²

Utfästelse om fri lejd eller om transport är givetvis inget ovanligt. Utöver detta hade de ryska sändebuden instruktioner att överlämna gåvor till borgmästaren Johan Super i Reval, i ett fall en gyllene minnesgåva (pominka zolotaja), i ett annat ett sobelskinn. Samma tillvägagångssätt iaktogs i Lübeck, resans följande viktiga anhalt.⁵³

Anteckningarna om de gäst kategorier som inte behandlats i denna uppsats innehåller intressanta detaljer och mycket material som kräver en grundlig utforskning av bakgrunden. Diplomatiske beskickningar från kejsare och danska konungar samt mera tillfälliga frälsemän, härolder, skrivare, apotekare eller stormäns tjänare uppträder i räkenskaperna, men beträffande dem är det kvantitativa materialet för magert för att möjliggöra en närmare granskning i forskningens nuvarande läge. Detta arbete återstår ännu.

Slutsatser

När man sammanfattar de mönster som kan spåras i de officiella gåvorna framträder den geografiska bakgrundsfaktorns betydelse för Revals politiska kommunikationer tydligt. Kommunikationen med medlemmar av Tyska orden var mest intensiva på en daglig basis. Med andra livländska städer har rådet i Reval förmodligen kommunicerat via andra kanaler än gåvor.

Det förekom ett mycket fastlåst system för rutingåvor, vanligen med ett praktiskt innehåll. De varierande mängderna öl avspeglar synbarligen antalet följeslagare som åtföljde gåvans huvudmottagare. Foder och ibland livsmedel har bidragit till beskickningarnas underhåll under besöket i Reval, men all-

⁵¹ KB2, 2003 (6.10.1487), 2107 (25.9.1490). KB3, 3153 (18.11.1514).

⁵² T.ex. PDS I, s. 20–23, brev till Reval, Narva och Lübeck.

⁵³ PDS I, s. 61 (1490), 98 (1492), 87–88 (1492). Om Super, borgmästare 1470, 1486–1494, se F. G. v. Bunge, *Die Revaler Ratslinie nebst Geschichte der Rathsverfassung und einem Anhänge über Riga und Dorpat* (Reval 1874).

mänt taget har inhemska beskickningar skött detta på egen hand. Avsaknaden av värdeföremål bland gåvorna (med undantag av gåvor till herrmästaren i Livland) är också rätt anmärkningsvärd. Utöver gåvorna bör de officiella mottagningarna i rådhuset även betraktas som en ofta förekommande form av kommunikation.

Resultaten av denna studie avspeglar uppenbart kämnersbokens uppläggning, som är upplysande, men också har sina begränsningar. Det finns med säkerhet fall som inte registrerats i räkenskaperna. Kommunikationer via andra kanaler än gåvor och mottagningar har inte registrerats i denna källa. Vi kan inte heller utgå från att räkenskapsboken har dokumenterat stadens samtliga finansiella transaktioner. En mera ingående granskning kräver mera bakgrundsinformation och flera studier av Revals finanser än vi har tillgång till idag.

Med mjölk i spenarna men utan man

Ogifta mödrar i senmedeltidens Stockholm

MARKO LAMBERG

Sommaren 1482 hittades liket av ett spädbarn på S:t Jakobs kyrkogård på Norrmalm i Stockholm. Den gräsliga upptäckten gjordes sannolikt av dödgävare som höll på att öppna en ny grav. Stadens rådstuguprotokoll, de så kallade tänkeböckerna, ger inga uppgifter om hur myndigheterna kom underfund med att det rörde sig om barnamord eller hur den skyldiga greps. När stadsskrivaren den 26 augusti nedtecknade den första notisen om målet i tänkeböckerna, var det redan klart att Bengt klensmeds dotter Kristina hade tagit livet av sitt eget barn. Detta betraktades som ett faktum och blev inte ifrågasatt i de senare notiserna – Kristina Bengtsdotter hade fött ett oäkta barn, dödat det och begravt liket i hemlighet. Det som fortfarande var oklart var Kristinas eventuella medbrottslingar och namnet på den man som hade gjort henne gravid.¹

Egendomligt nog dröjde det nästan två år, innan skrivaren gjorde en andra anteckning i målet. Den 2 juni 1484 förhördes Kristina av kämnären och rådmannen Joan Svensson. Under denna session, liksom vid de efterföljande två förhören den 5 och den 14 juni, påstod Kristina ihärdigt att borgaren Jöns Vägare var far till barnet. Den sistnämnda dagen dömdes Kristina till 160 öres böter och förvisning från staden. Som ogift hantverkardotter förfogade hon inte över sådana summor – bötesbeloppet motsvarade en arbetskarls sammanlagda lön för över ett års tid. Eftersom hon levde under sin fars förmynderskap, föll betalningsskyldigheten på Bengt klensmed. Beloppet var så högt att Bengt måste sätta sitt hus i pant. Trots förvisningen och de ekono-

¹ *Stockholms stads tänkeböcker* (cit. *STb*) 1 (Stockholm 1917), s. 368.

miska svårigheter som domen medförde för Kristinas familj behandlades hon i själva verket mildt. Enligt stadslagen borde man ha tillämpat bränningsstraffet i ett fall som Kristinas. Själva ärkebiskopen av Uppsala och flera hederliga kvinnor hade dock bett för Kristinas liv, varför stadens råd föredrog att fälla en lindrigare dom.²

Enligt stadslagen skulle den man som lägrade en mö eller äktade henne utan hennes föräldrars kännedom och samtycke dömas till 320 marks böter samt förvisning från staden. Om mannen inte förmådde erlagga bötesbeloppet, skulle han förlora sin näsa.³ Lagen gav emellertid den anklagade tillfälle att rentvå sig från beskyllningarna med hjälp av elva ansedda män som med honom gick i ed för hans oskuld. Jöns Vägare, som Kristina hade utpekats som sin älskare, förnekade faderskapet. Den 17 och ånyo den 22 januari 1485 svor han tillsammans med sina medvittnen att han aldrig hade haft ett förhållande med Kristina Bengtsdotter. Att misstankarna mot honom hade varit starka framgår av att han behövde mer än sex månader för att skaffa fram de tolv mededsmännen och ändå måste vittnesmålen förnyas.⁴

Kristina Bengtsdotters öde är inte unikt. Historier som hennes har upprepats i olika tider och kulturer. Grundtemat är alltid detsamma: en ogift ung kvinna involveras i ett sexuellt förhållande, hon blir gravid och senast vid det här laget överges hon av mannen. I utpräglad patriarkaliska samhällen, där sexuellt umgänge utanför äktenskapet betraktas som förbjudet och där ett hushåll utan familjefar anses defekt, innebär ett oäkta barn ett allvarligt problem för modern. Att föda ett oäkta barn var under medeltiden inte bara ett brott mot det kristna kyskhetsidealet, utan det utgjorde också ett hot mot giftermålsinstitutionens ekonomiska bas. Eftersom äktenskapet i de flesta fall var ett ekonomiskt avtal mellan två familjer, skulle släkternas planer om hur egendomen skulle övergå till kommande generationer ha tillintetgjorts, om mannens eventuella oäkta avkomma måste beaktas vid arvskiten.⁵

² *STb 2* (Stockholm 1945), s. 50–52, Åke Holmbäck & Elias Wessén, *Magnus Erikssons stadslag i nysvensk tolkning* (cit. *MESb*) (Lund 1966), *Högmålsbalken II*, s. 232. Upplysningarna rörande löner härrör från Lars O. Lagerqvist & Ernst Nathorst-Böös, *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar* (Borås 1985), s. 50–52. Penninguppgifterna i denna uppsats anges för tydlighetens skull alltid i öre, trots att man i det svenska riket använde också andra myntenheter under medeltiden.

³ *MESb*, Giftermålsbalken III s. 39.

⁴ *STb 2*, s. 75f.

⁵ Om äktenskapets betydelse för de medeltida släkterna se Anu Pylkkänen, 'Avioli-

I denna uppsats analyseras den ogifta moderns livsvillkor i det senmedeltida Stockholm. Vilka var de ogifta mödrarna? Hur uppträcktes deras illegitima havandeskap i det medeltida stadssamhället? Hur förhöll sig omgivningen till dem? Vilka handlingsalternativ förfogade de över? Att Stockholm är föremål för denna studie beror främst på det i nordiska förhållanden utomordentliga källäget. Stadens medeltida stadsarkiv är det bäst bevarade i Norden, även om den mest informativa källserien, tänkeböckerna, börjar först med år 1474. Trots denna brist vinner tänkeboken i Stockholm på noggrannare bokföring och fylligare innehåll än t.ex. i Kalmars eller Revals samtida rådstuguprotokoll.⁶

En hel del forskare, framför allt Henrik Schück, Nils Ahnlund och Göran Dahlbäck, har i sina stadshistorier redan berört sedligheten och barnamorden i det medeltida Stockholm.⁷ Eva Österberg har med hjälp av bevarade kommunala räkenskaper analyserat kvinnornas ekonomiska ställning i Stockholm och Lena Moberg har undersökt kvinnors samhälleliga status utifrån tänkeboksnotiser.⁸ Utgående från rättegångsprotokoll och saköreslängder har Dag Lindström kunnat presentera förändringarna i brottslighetsstrukturen under en period på 150 år (1475–1625).⁹ Trots att dessa studier har klargjort vilka möjligheter medeltida kvinnor i allmänhet hade och hur de straffades för sina brott, finns det ingen specialstudie om den ogifta moderns verklighet i det nordiska stadssamhället

ton historiaa – Sukujen sopimuksesta kahden kauppaan', *Suomen oikeushistorian pääpiirteet: Sukuvallasta moderniin oikeuteen*, red. Pia Letto-Vanamo (Jyväskylä 1992), s. 80.

⁶ Denna uppsats anknuter sig delvis till mitt doktorsavhandlingsarbete *Ärliga, förståndiga och diskreta män? rådmansklassen i Stockholm, Malmö och Bergen under senmedeltiden*; till en del är den en utvidgad och omarbetad version av min artikel 'Säädyllyssyyden vartijat: Tukholman valtaporvariston sukupuolimoraali myöhäiskeskiajalla' i *Jyväskylän Historiallinen Arkisto*, vol. 3 (1997).

⁷ Henrik Schück, *Stockholm vid 1400-talets slut* (Stockholm 1940), Nils Ahnlund, *Stockholms historia före Gustav Vasa* (Stockholm 1953), Göran Dahlbäck, *I medeltidens Stockholm* (Borås 1988).

⁸ Eva Österberg, 'Bonde eller bagerska: Vanliga svenska kvinnors ekonomiska ställning under senmedeltiden', *Historisk tidskrift* 1980:3, Lena Witt [Moberg], 'Om kvinnors villkor i det senmedeltida Stockholm: Några iakttagelser i samband med filologiska studier i Stockholms stads tänkeböcker 1474–1500', *Förändringar i kvinnors villkor under medeltiden*, red. Silja Aðalsteinsdóttir & Helgi Þorláksson, (Reykjavík 1983).

⁹ Dag Lindström, 'Crime and Control in Capital: Stockholm 1475–1625', *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*, red. Eva Österberg & Dag Lindström (Lund 1988).

under senmedeltiden. Det måste ha funnits en relativt utbredd tolerans gentemot ogifta mödrar, eftersom barnamörderskan Kristina Bengtsdotter väckte medlidande hos samhällets toppskikt och kunde fortsätta sitt liv i staden under två år, innan stadens råd förvisade henne. Denna sympati kan förklara, varför myndigheterna var tvungna att organisera fastare former för övervakandet av ogifta kvinnor. Kontrollmetoderna har beskrivits i den tidigare forskningen, men de som deltog i uppdagandet av illegitima graviditeter har förblivit helt oanalyserade.

Från barnafödande till barnamord

I de fall då den medeltida domstolen försökte förstå barnamördares motiv, förklarades dådet med den ogifta moderns skamkänslor. Detta kommer åskådligt till synes i en 1400-talshandskrift av Magnus Erikssons landslag. Lagboken innehåller en målning föreställande ett barnamord såsom konstnären föreställer sig dådet. Modern håller en blodig dolk, med vilken hon just har stuckit ihjäl sitt nyfödda barn. Bilden är försedd med texter som skildrar en dialog mellan mor och barn. "Kära moder", försöker barnet vädja. "Om jag vill unna dig ditt liv, då kallas jag lösaktig kvinna", lyder moderns grymma men realistiska svar.¹⁰ Detta var säkert den motivering domstolarna fick när barnamördare förhöordes. Bevarade franska rättegångsprotokoll från 1300- och 1400-talen omtalar oftast moderns rädsla och skam som motiv för beslutet att döda barnet. Inte en enda barnamörderska förklarade eller erkände att hon skulle ha övervägt sakens ekonomiska sida, d.v.s. en ogift moders ringa möjligheter att försörja sig och sitt barn.¹¹

Barnamörderskans motiv dryftas aldrig i de stockholmska tänkeböckerna; om Kristina Bengtsdotter motiverade sin handling på något sätt, har stads-skrivaren inte ansett det värt att nedteckna. Tjänstekvinnan Margit Tile som hade förlöpt sitt husbondfolk på landet, dömdes år 1478 till 480 öres böter och förvisning för att hon hade bränt sitt barn. Hon påstod visserligen att barnet hade varit dödfött. Också i hennes fall bad omgivningen för barnamörderskans liv, varför hon slapp bli bränd på bålet.¹² Den anonyma piga som kastade sitt nyfödda barn för svinen undgick straff helt och hållet, eftersom rådet ansåg att hon inte var vid sina sinnens fulla bruk.¹³ En frikännande

¹⁰ MESr, plansch mellan s. 232 och 233.

¹¹ Shulamith Shahar, *Childhood in the Middle Ages* (London 1992), s. 127f.

¹² STb 1, s. 151, 153.

¹³ STb 3 (Stockholm 1930), s. 166f.

dom kunde bero på kvinnans påstående att barnet var dödfött, men domstolens motiv kan också förklaras på andra sätt. Shulamith Shahar t.ex. menar i sin beskrivning av barnen och barndomen i det medeltida samhället att det var lättare och mänskligare för domarna att betrakta barnamörderskan som vansinnig än att medge att en moder med berätt mod kunde dräpa sitt eget barn.¹⁴

Ett sätt att döda ett spädbarn som krävde ringa våld, var att sova tillsammans med barnet och i sömnen kväva barnet till döds. Eftersom detta också kunde ske oavsiktligt var det svårt för domstolen att bevisa att det var fråga om mord och inte olycka. Risken för att bli dömd till ett hårt straff var således liten; Sveriges medeltidslagar lät alltid modern behålla livet och på vissa villkor även sin rätt till barnets eventuella arvslott. Enligt stadslagen skulle dylika mål hänvisas till kyrkan, som hade rätt att bestämma den tillbörliga boten.¹⁵ Följaktligen omtalar de medeltida tänkeböckerna – de världsliga myndigheternas protokoll – inga fall, där barnet skulle ha blivit kvävt under moderns kropp. Bakom den milda behandlingen av modern låg säkert underförstått tanken att den som sover, syndar ej. Detta kan också ha lindrat barnamörderskans eventuella samvetsqual.

Det oäkta barnet försvårade inte endast moderns möjligheter att gifta sig, utan kunde också stänga henne utanför familjen och dess egendom. Sveriges medeltida lagar återspeglade allmänneuropeiska sanktioner när de förklarade den okyska mön arvlös vad hennes föräldrarv angick. Bara föräldrarnas förlåtelse återgav kvinnan hennes fulla arvsrätt.¹⁶ Det oäkta barnets status och arvsrätt avgjordes av barnets far; om han gifte sig med modern, betraktades barnet som äkta och hade full arvsrätt. ”Ty då han bättrade kvinnan, då bättrade han ock barnet”, hette det i både landslagen och stadslagen. Om han nöjde sig med att uppfostra barnet och leva med dess moder i ett utomäktenskapligt förhållande, betraktades barnet som ett frillobarn och det kunde ärva högst 24 öre – en summa som vid 1400-talets slut motsvarade en arbetskarls sammanlagda lön för 5–10 veckor beroende på tidpunkten och yrkesskickligheten. Om den ogifta modern övergavs av mannen eller om barnet hade

¹⁴ Shahr, s. 126.

¹⁵ Åke Holmbäck & Elias Wessén, *Magnus Erikssons landslag i nysvensk tolkning* (cit. MEL) (Lund 1962), Edsöresbalken XXXIV s. 196f, MES, Edsöresbalken XX s. 219, C. J. Schlyter (utg.), *Konung Christoffers Landslag* (cit. KL), Ärvdabalken XII s. 88.

¹⁶ MEL, Giftermålsbalken III s. 40, MES, Giftermålsbalken III s. 39, KL, Giftermålsbalken III s. 59f.

avlats i ett incestuöst förhållande, uppfattades avkomman som ett horbarn och var därmed fullständigt arvlöst.¹⁷

De ekonomiska faktorerna var säkert mera avgörande ju högre samhällsklass den ogifta modern tillhörde. En dotter av en rik familj löpte risk att förlora en anseelig förmögenhet och sin ekonomiska trygghet om föräldrarna visade sig obarmhertiga och äktenskapsplanerna strandade. Under sådana omständigheter var beslutet att dräpa barnet egentligen mycket logiskt ur moderns synpunkt, hur omänskligt det än förefaller i en utomstående betraktares ögon. Inom fattigare klasser, där fast egendom var sällsynt, var den ogifta moderns framtidsutsikter inte nödvändigtvis fördärvade. David Gaunt ger en tämligen optimistisk bild av en sådan kvinnas livsvillkor i det svenska samhället under 1800-talet. Hon blev kanske stundom föremål för de lagligt gifta hustrurnas verbala hån och förakt och hon kunde tjäna som ett varnande exempel för de ogifta bondedöttrarna, men inom de fattigare samhällsskikten var det den individuella arbetskraften som värdesattes mest. Följaktligen var en kvinna som kunde föra med sig ett arbetsfört barn till boet eftertraktansvärd ur en arbetskarls synvinkel.¹⁸

Trots Gaunts positiva beskrivning dräptes spädbarn ännu under 1800-talet såsom de hade dräpts under medeltiden. Kaijus Ervasti s undersökning om barnamorden i Finland ger vid handen att denna brottstyp var allmän ännu i början av detta århundrade, då mer än nittio kvinnor dömdes för barnamord årligen.¹⁹ Det av Gaunt beskrivna gynnsamma giftermålet med en annan än barnets biologiska far innebar också att det måste finnas en manlig kontrahent som var beredd att på något sätt legitimera den oäkta avkommans tillvaro. Ett arbetsfört barn kunde visserligen betraktas som en ekonomisk tillgång trots dess oäkta börd, men man måste vänta minst fem år innan barnet blev gammalt nog att bidra till de vuxnas arbete. Det tog således en relativt lång tid innan den ogifta modern blev en åtråvärd hustru inom de lägre samhällsklasserna.

De mödrar som inte kunde dräpa sitt nyfödda barn, men som inte heller

¹⁷ MEL, Giftermålsbalken II s. 40, Ärvdabalken XVIIIf s. 63, MESr, Giftermålsbalken II s. 38f, Ärvdabalken XIVf s. 60f, KL, Giftermålsbalken II s. 57–59, Ärvdabalken XIXf s. 94f. Upplysningarna rörande löner härrör från Lars O. Lagerqvist & Ernst Nathorst-Böös, s. 50–52.

¹⁸ David Gaunt, *Familjeliv i Norden* (Malmö 1983), s. 82f.

¹⁹ Kaijus Ervasti, 'Barnamordsbrotten i Finland under 1800-talet', *HTF* 1995:1, s. 73.

ville uppfostra det själva, kunde överge barnet. Kämnärsräkenskaperna från tiden 1460–1473 visar att somliga kvinnor faktiskt gjorde så. Staden hade grundat ett kommunalt barnhem eller bidrog åtminstone till barnvården och under sexårsperioden 1460–1465 mottog ”kvinnan som vaktar hittebarn” sammanlagt 160 öre från kämnärerna.²⁰ Det framgår ingenstans, hur många barn det rörde sig om och huruvida alla hittebarn var födda i Stockholm – bland barnen kan också ha funnits sådana, vilkas föräldrar bodde ute på landet. Efter 1465 försvinner barnskötaren ur räkenskaperna, men detta behöver inte betyda att den kommunala omsorgen lades ned. Med hänsyn till tidens odifferentierade administration och det fragmentariskt bevarade fiskala materialet är det möjligt att barnhemmet från och med 1460-talets mitt stöddes av andra källor än kämnärernas uppbörd.

Ogifta kvinnors sedlighetsbrott

Dag Lindströms undersökning om brottslighetsstrukturen i det medeltida och tidigmoderna Stockholm visar att barnamorden under denna tid var sällsynta. Stadsböckerna omnämner endast ett tiotal fall under en period som sträcker sig från 1475 till 1625, alltså i genomsnitt ett fall per femton år.²¹ Under detta tidevarv växte Stockholms invånarantal från drygt 4 500 till ca 15 000 personer.²² Trots att invånartalet tredubblades, verkar befolkningsökningen inte ha lett till någon ökning i det absoluta antalet barnamord. Denna brottstyp var alltså tre gånger vanligare vid utgången av medeltiden än under senare tider. Dessa tal bör dock betraktas med den reservationen att uppfattningarna om invånartalen bygger på fiskalt material som inte omnämner hela befolkningen och det uppgivna antalet barnamord hänvisar bara till uppdagade och bestraffade brott; några mödrar kan ha lyckats döda sitt barn utan att omgivningen fick kännedom om det. Såsom det redan har framkommit, kunde det också hända att rådet lät bli att fälla någon dom i målet.

²⁰ *Stockholms stads skatteböcker* (cit. *SSb*) I (Stockholm 1926), s. 362, 366f, 369, 375, 380f, 386, 392, 394. År 1462 mottog kvinnan ytterligare fyra alnar vadmal som värderades till 8 örtugar (ca. 2,7 öre). Borgmästarräkenskaperna från år 1440 nämner en kvinna som ammade ett barn, men i detta fall rörde det sig inte nödvändigtvis om ett hittebarn. Barnet kan ha förlorat sina föräldrar också på andra sätt. *SSb* I, s. 352.

²¹ Lindström, s. 99.

²² Sven Lilja, 'Stockholms befolkningsutveckling före 1800: Problem, metoder och förklaringar', *Historisk tidskrift* 1995:3, s. 308. Liljas uppfattning om det medeltida Stockholms invånarantal är tydligt lägre än de 6 000 eller 7 000 som föreslås av Dahlbäck, s. 50.

Den som blev dömd för barnamord var alltid barnets mor; män förekom inte ens bland de dömda medskyldiga.²³ De uppgifter tänkeböckerna ger om barnamördaren i det senmedeltida Stockholm liknar således de resultat som historiker, etnologer och folkminnesforskare har kommit fram till i undersökningar rörande de nordiska länderna under 1700- och 1800-talet; barnamördaren var nästan undantagslöst en ogift ung kvinna som fött ett utomäktenskapligt barn. Hon bodde oftast på landet och hennes sociala ställning var låg redan före dådet. Hon var vanligtvis anställd som tjänstepiga.²⁴ Största delen av de ogifta mödrarna blev inte barnamördare, men majoriteten av dem verkar ha varit pigor eller annat anställt folk. Eftersom ordet piga i den äldre svenskan kunde avse såväl familjens ogifta dotter som tjänstekvinna, är det ofta svårt att dra en skarp gräns mellan dessa två kategorier. Gränsdragningen är dock delvis onödig, för pigorna kunde rekryteras från såväl grannarnas familjer som befryndade familjer.

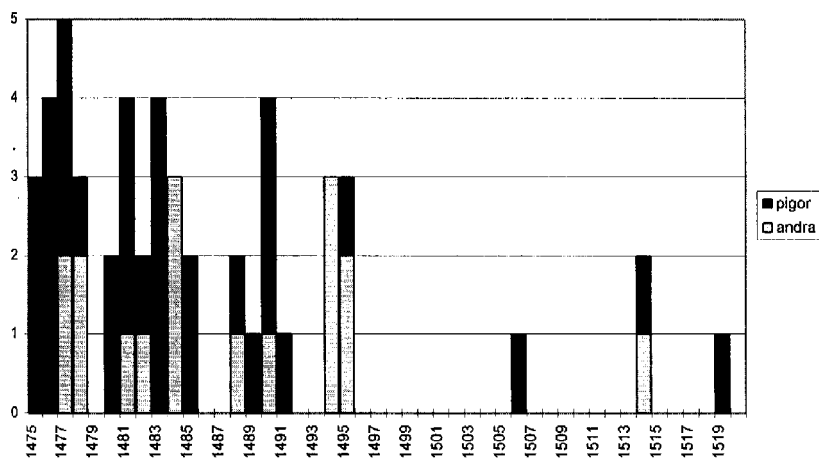
Även om tjänstekvinnorna inte nödvändigtvis saknade band som förenade dem med husbondefolket, hade de ringa möjligheter att försvara sig mot manfolkets närmanden. Att förvägra husbonden det han ville ha kunde leda till en snabb upplösning av städselavtalet. Vid analysen av illegitima graviditeter måste man alltid räkna med att dessa kunde förorsakas av såväl hemliga kärleksaffärer som av mer eller mindre brutala våldtäkter. Såsom Lena Moberg konstaterar utgående från tänkeboksnotiserna rörande mökränkningsfall, fick pigan inte sällan "tjäna som madrass åt sin husbonde eller någon gäst".²⁵ Detta gällde sannolikt också i det fall, där en hustru angav sin make

²³ Lindström, s. 99. Den 15 december 1488 dömdes visserligen en finsk dräng att fördrivas, eftersom han hade slagit ihjäl ett barn. Men rätten ansåg att dådet hade skett av våda, varför fallet inte kan betraktas som barnamord. Se *STb 2*, s. 321. Den 12 mars 1520 blev en man dömd att halshuggas, eftersom han hade stuckit ihjäl en havande kvinna, men i detta fall var dråpet på modern en tillräcklig grund till dödsdomen. Se *STb 5* (Stockholm 1933), s. 265f.

²⁴ Jonas Frykman, *Horan i bondesamhället* (Lund 1977), passim, Britt Sandström & Marja Taussi Sjöberg, 'Ensamma med skammen: Barnamörderskor i Västernorrlands län 1861–1890', *Den utsatta familjen: Liv, arbete och samlevnad i olika nordiska miljöer under de senaste tvåhundra åren*, red. Hans Norman (Kristianstad 1983), s. 178, Mervi Nousiainen, 'Salaisen teon julkinen pohdinta: Lastenmurhatarinat kulttuurisena puheena', *Louhen sanat: Kirjoituksia kansanperinteen naisista*, red. Aili Nenola ja Senni Timonen (Helsinki 1990), s. 161, Kirsi Pohjola-Vilkuna, 'Lapsen murha – avamaaton tarina', *Jyväskylän Historiallinen Arkisto 1* (1995), s. 113; Ervasti, s. 69–71.

²⁵ Witt [Moberg], s. 123.

Diagram 1. Antalet i rätten behandlade lägersmål, där den kvinnliga parten var ogift 1475–1520.

Anmärkningar: Tänkeböckerna från åren 1474, 1478, 1500–1503 och 1508–1510 saknas antingen helt eller är svårt fragmentariska. Det svarta fältet anger, när den kvinnliga parten karakteriserats som en piga, medan den gråa färgen åsyftar kvinnor med annan beteckning.

Källor: *Stockholms stads tänkeböcker* 1–5 (Stockholm 1917–1933)

för rätten och påstod att ”han vanälskar henne och driver henne ur säng och säte och har alltid pigan nära sig” – den kränkta hustruns utsago berättar ju ingenting om pigans inflytande, utan vittnar snarast om husbondens hänsynslösa uppträdande.²⁶

Enligt Lindströms undersökning sjönk totalantalet bestraffade sexuella förseelser raskt i Stockholm mot slutet av medeltiden: på 1470-talet fälldes årligen i genomsnitt 5,25 domar för sexualbrott, medan det motsvarande talet på 1510-talet var 0,1. Lindström anser dock att nedgången till en stor del var skenbar, eftersom rådstuguprotokollen under 1500-talet koncentrerade sig på allvarligare brott såsom stöld och dråp.²⁷ Lönskaläge, d.v.s. ett föräkten-skapligt förhållande, där bägge parterna var ogifta, utgjorde bara en del av sexualbrotten. Andra sexualbrott var tidelag, d.v.s. könsumgänge med djur,

²⁶ *STb* 1, s. 277.

²⁷ Lindström, s. 69 not 3, 123f.

och hor som kunde vara enkelt eller tvefalt beroende på om bara den ena eller vardera av parterna var gift.

Enligt tänkeboksnotiserna behandlade rådstugurätten fram till 1490-talet årligen i genomsnitt mer än två sådana lägersmålsfall, där den kvinnliga parten var ogift. I dessa tal ingår fallet Kristina Bengtsdotter, men inte de två övriga barnamörderskorna, eftersom deras lägersmålsbrott av allt att döma inte har behandlats i rätten. Över 70 procent av de ogifta kvinnor som blev inblandade i lägersmål under åren 1475–1490 karakteriseras som pigor; bland den återstående delen påträffas en borgardotter, en syster till den anklagades hustru, en fränka till kåranden, några prostituerade etc. Att de registrerade lägersmålsfallen blev sällsynta efter 1490-talet förklaras högst sannolikt av en rättslig reform som rådet genomförde år 1490. Enligt rådets beslut den 9 juni 1490 skulle kämnärerna ha fullmakt att förlika i obetydligare mål såsom sådana som angick ”pigor, skinnare, slag och knuffar”.²⁸ Följaktligen behövde stadsskrivaren inte längre så ofta nedteckna mökränkningsfall och dylika brott i tänkeböckerna. Den senare utvecklingen i totalantalet i rätten behandlade lägersmålsfall förblir okänd, eftersom kämnärernas protokoll, såvitt sådana över huvud blev förda, inte är bevarade.

Den ogifta moderns skam och straff

Fast det kristna kyskhetsidealet förutsatte att såväl män som kvinnor levde i fullständig avhållsamhet innan de gifte sig, straffades kvinnor i praktiken hårdare än män för sexuella överträdelser. *Ann-Sofie Ohlander* förklarar detta genom det psykologiska begreppet projektion. En obehaglig egenskap hos en individ eller en grupp förnekas i det omedvetna och projiceras i stället på en annan person eller en annan grupp. I det traditionella samhället definierades kvinnan alltid i förhållande till en man. Hon var först dotter till en man, senare hustru till en annan och sist kanske änka efter denne. Att männen lade skulden för sin sexualitet på kvinnan var bara ett naturligt steg i samma tankebana. Den negativa projektionen drabbade också tjänstekvinnorna, som fick bära skulden för borgerskapets sexuella farhågor samtidigt som överklassen försökte förneka sitt eget sexualbegär. Tanken att mannens lusta förorsakades av kvinnan var så fastrotad i Sverige att kvinnor som

²⁸ *STb* 2, s. 445. Denna reforms betydelse för stadsadministrationen i allmänhet behandlas i Petri Karonen, *Kämmerinoikeudet Suomen kaupungeissa suurvalta-ajan alkupuolella (noin 1620–1660)* (Jyväskylä 1994), s. 44f.

mot sin vilja blivit utnyttjade av sina fäder eller styvfäder dömdes till straffarbete ännu på 1930-talet.²⁹

Ohlanders tolkning tar medvetet avstånd från förenklade förklaringar om lagstiftarnas dubbelmoral eller misogyni. Också Carol Lansing har kommit fram till liknande slutsatser i sin undersökning av den sociala kontrollen i den italienska staden Orvieto. När stadens myndigheter under högmedeltiden förbjöd kvinnors dyrbara kläder och smycken, försökte reglera prostitutionen samt eftersträvade att hålla kvinnor utanför stadshuset, riktade sig kontrollen i grund och botten mot männens egen sexualitet. Tilltalade kläder och kvinnlig närvaro var av ondo först och främst därför att de kunde få männen att tappa självbehärskningen och följa sin lusta.³⁰

Inställningen till ogifta mödrar och deras barn har alltid stått i nära samband med äktenskapets betydelse. Trots att den västerländska kulturen har velat koncentrera den mänskliga reproduktionen till äktenskapet, har själva äktenskapets status och former varierat ansevärt under tidernas lopp. Orsaken till denna variation har varit de komplicerade ideologiska, sociala och ekonomiska förändringar som den europeiska kulturkretsen har genomgått. Förändringarna har inte ägt rum samtidigt, utan de har slagit igenom i olika takt i olika länder och samhällsklasser.

Vissa allmänna tendenser går dock att urskilja. Det senmedeltida samhället visar sig mer tolerant i sexuella frågor än de två eller tre följande seklerna, vilka karakteriseras av reformationen och motreformationen, strävan efter ideologisk uniformitet samt sträng kollektivism som inte tillåter avvikelser från de rådande normerna. Också det medeltida samhället fördömde de för- och utomäktenskapliga förhållandena såsom vi redan sett, men det som betraktades som äktenskap hade starkt varierande uttrycksformer, eftersom samlivet mellan man och kvinna inte förutsatte någon kyrklig vigsel. Under den tidigmoderna perioden bekämpades samboendeförhållanden av kyrkan och staten och sexualiteten utanför äktenskapet bestraffades hårdare än förr. När äktenskapsinstitutionen försågs med stramare tyglar och gränsen mellan äkta och oäkta

²⁹ Ann-Sofie Ohlander, *Det bortträngda barnet: Uppsatser om psykoanalys och historia* (Uppsala 1993), 27–29. Jfr Ann-Sofie Ohlander, 'Historikern och den bortträngda verkligheten: Några synpunkter på psykoanalys och historia', *Historisk tidskrift* 1993:4, s. 524.

³⁰ Carol Lansing, 'Gender and Civic Authority: Sexual Control in a Medieval Italian Town', *Journal of Social History* 31:1 (1997), s. 43, 48f.

blev skarpare, började antalet oäkta barn sjunka.³¹ Under brytningstiden, ca 1550–1650, då det nya beteendemönstret ännu inte hade hunnit vinna fotfäste, växte emellertid antalet barn som hade övergivits av sina föräldrar.³²

Den ogifta moderns skam offentliggjordes på flera olika sätt i det medeltida stadssamhället. För det första skedde detta genom att man tvingade henne att förändra sitt utseende. Klädseln och t.o.m. hårstilen uttryckte inte bara individens förmögenhet och sociala status, utan också det personliga ryktet.³³ Kvinnor som hade haft för- eller utomäktenskapliga förhållanden betraktades inte längre som hederliga jungfrur och hustrur och de fick inte heller uppträda som sådana. Liksom professionella prostituerade förbjöds de att bära pälsar eller dyrbara smycken. De privilegier Stockholms stad erhöll år 1436 förbjöd kvinnor som förde dåligt leverne att använda sig av högröda klädesplagg, dyrbara pälsvaror eller guld- och silversmycken. Förbudet upprepades ofta i de senare förordningar som rådet lät kungöra för stadsborna. I dessa förordningar stadgades bl.a. att "lösa kvinnor" skulle nöja sig med billigare importtyger och kort kåpa samt dölja håret med huvudduken.³⁴ På detta sätt skulle också en främling vid första ögonkastet kunna skilja hederliga hustrur och kyska mör från sedlighetsförbrytare och allmänna kvinnor.

Dylika bestämmelser berörde förstås mest de förmögna skiktens kvinnor om de gjorde sig skyldiga till för- eller utomäktenskapliga förhållanden. Bara de eller deras fäder och makar hade råd att beskosta dyrbara klädesplagg och smycken. Det var sannolikt behovet att straffa förbrytare inom de fattigare samhällskikten hårdare som fick rådet år 1478 att besluta att om en piga lät "skämma" sig, dög hon inte längre till stadens invånare, utan skulle förvisas. Den fallna kvinnan skulle först ledas tre gånger runt staden och bödeln skulle gå före och blåsa i hornet. Efter det skymfliga tåget skulle förvisningen verk-

³¹ Gaunt, s. 60ff, 72ff, Markku Kekäläinen et al., *Eroksen aika* (Jyväskylä 1995), s. 75f, 105f.

³² Shahar, s. 125. Shahar förklarar dock inte stegringen i antalet övergivna barn genom den skärpta sexualmoralen, utan hänvisar till de fattigare samhällsskiktens ekonomiska svårigheter och en eventuell exploatering av barnhemmen; när vårdanstalterna blev allmänna, blev det samtidigt kanske lättare för fattiga föräldrar att överge barnet.

³³ Eberhard Isenmann, *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250–1500* (Weinberg 1988), s. 157, 259f, Edith Ennen, *Frauen im Mittelalter*, Fünfte, überarbeitete und erweiterte Auflage (Ulm 1994), s. 173, 190–193.

³⁴ Karl Hildebrand & Arnold Bratt (utg.), *Urkunder rörande Stockholms historia* (Uppsala 1913), s. 6f, *STb I*, s. 125, 269, 412, 430f, 446, 451, 459, 479, 489, 495.

ställas. Kvinnan fick återvända till staden endast på villkor att hon dessförinnan blev lagligt gift.³⁵

Det föreskrivna tåget var sannolikt influerat av de straff som skulle drabba dem som begick äktenskapsbrott. Också i detta fall skulle förvisningen föregås av en förödmjukande procession. Om det ertappade paret inte klarade de dryga penningböterna, 213 1/3 öre för vardera, skulle en snara läggas på horkarlens manslem och han skulle ledas omkring staden av sin partner. Den otrogna hustrun fick i sin tur bära "stadens stenar", ett straffredskap som bestod av två stora stenar som var förenade med varandra genom kedjor och som sammanlagt vägde mer än 25 kilo. Att gifta kvinnor faktiskt fick sona sitt snedsprång genom att bära "stadens stenar" vet man inte bara på basis av tänkeboksnotiserna, utan också därför att de stockholmska stenarna ännu är i behåll.³⁶ Men trots att somliga män måste stå vid skampålen tillsammans med sin älskarinna berättar tänkeböckerna inte om män som skulle ha underkastats förnedrande processioner. Huruvida förödmjukelsen vid skampålen var förenad med hudstrykning eller inte, är okänt.³⁷

Uppgifterna om de faktiska straffen för mökränkning påminner om äktenskapsbrottsfallen i det hänseendet att männen antingen lyckades svära sig fria med hjälp av tolvmannanämnden eller dömdes till böter som inte nödvändigtvis var så höga som stadgades i stadslagen. Ju mer anseende mannen hade, desto lättare var det för honom att värja sig mot beskyllningarna. Det var i främsta rummet drängar och köpsvenner som i brist på tillräckligt många pålitliga vittnen dömdes till böter.³⁸ De som inte förmådde punga ut med hela beloppet, behöll sin näsa trots stadslagens stränga ordalydelse.

Den mildare behandlingen av manliga sedlighetsförbrytare behöver inte tolkas som ett tecken på den av Ohlander omtalade projektionen, utan kan förklaras av skillnaderna i de olika könen materiella betingelser. Enligt rättshistorikern *Lizzie Carlsson* var det lättare för männen, det ekonomiskt aktivare och starkare könet, att sona sexualbrotten med böter, medan kvinnorna inte för-

³⁵ *Stb 1*, s. 148.

³⁶ *MES*, Giftermålsbalken X s. 40, *Dahlbäck*, s. 179.

³⁷ *Lizzie Carlsson* framhåller att den stupadömda bara stod i några timmar vid skampålen ute på torget, medan t.ex. *Lena Moberg* och *Göran Dahlbäck* betraktar spöstraffet som en oskiljaktig del av förödmjukelsen. I tänkeböckerna omtalas oftast bara "kåken" eller dylikt, utan någon hänvisning till hudstrykning. Se *Lizzie Carlsson*, 'De medeltida skamstraffen: ett stycke svensk kulturhistoria', *Rig* 1934, s. 130. Jfr. *Witt [Moberg]*, s. 123, *Dahlbäck*, s. 182.

³⁸ *Witt [Moberg]*, s. 123.

fogade över stora summor. När det rörde sig om en otrogen hustru, var den bedragne maken kanske obenägen att betala böterna för henne.³⁹ Den ekonomiska förklaringen finner stöd i de resultat Eva Österberg kommit fram till utifrån 1460 års kommunalskattelängd: med undantag av några burgna borgaränkor var de stockholmska kvinnorna tydligt fattigare än männen.⁴⁰

Tänkeböckerna omnämner aldrig någon tjänstepiga som skulle ha letts i procession såsom rådsbeslutet från år 1478 föreskrev; enstaka ogifta kvinnor blev ändå förvisade och det förefaller som om det hörde till praktiken att den fallna kvinnan först straffades genom att man lät henne stå vid skampålen.⁴¹ Den förvisade ogifta modern hade bättre förutsättningar att hitta man eller anställning, om hon först blev av med sitt oäkta barn. Förvisningarna liksom rädslan för den offentliga förödmjukelsen kan väl ha ökat antalet barnamord som inte lämnat spår i de offentliga handlingarna. Det dröjde dock ända till 1700-talets slut, innan uppfattningen att skamstraffen snarare förorsakade barnamord än förebyggde dem vann fotfäste hos lagstiftarna.⁴²

Det kroppsliga beviset

Somliga av de i diagram 1 beskrivna kvinnorna omtalas som gravida i tänkeböckerna; enligt andra formuleringar hade kvinnan blivit lägrad eller förlorat sin mödom. I några enstaka fall antyds att det illegitima paret blivit ertappat på bar gärning, men annars måste myndigheterna ha anlitat angivare eller officiella sedlighetsrannsakare för att uppdaga de ogifta mödrarna. Det bästa vapnet mot ogifta gravida kvinnor var deras egen kropp. På grund av de biologiska skillnaderna mellan könen utsatte sig kvinnorna för en stor risk för uppträckt, när de inlät sig i för- eller utomäktenskapliga förhållanden. Riskens gällde i synnerhet för ogifta kvinnor, om de var i fertil ålder; i avsaknad av effektiva preventivmedel kunde varje samlag leda till graviditet. Det var förstås möjligt för de illegitima paren att använda sig av andra former av sexuell umgänge, men om de gjorde det, trotsade de ett ännu större tabu. Kyrkan hade förbjudit alla sådana metoder också inom äktenskapet.⁴³

³⁹ *STb 1*, s. 182, 373, *STb 2*, s. 520, 561, *STb 3*, s. 164, Carlsson, s. 130.

⁴⁰ Österberg, s. 284.

⁴¹ *STb 1*, s. 107, 236, 299, 373.

⁴² Sandström & Taussi Sjöberg, s. 171, Pohjola-Vilkuna, s. 120.

⁴³ Beträffande metoder som betraktades som förbjudna under medeltiden se James A. Brundage, *Law, Sex and Christian Society in Medieval Europe* (Chicago 1987), s. 367, 452f, 507f.

Det medeltida samhället utnyttjade kvinnans biofysiska egenskaper för att upptäcka utomäktenskapliga graviditeter. Under tiden 1477–1494 tillsatte Stockholms stads råd veterligen nio gånger särskilda rannsakare som fick i uppdrag att gå runt i staden och ”mjölka” ogifta mör och beryktade änkor.⁴⁴ Att rådstuguprotokollet omtalar proceduren som ”mjölkning” vittnar om att sedlighetskontrollörerna undersökte, om man kunde framtvunga mjölk ur den misstänkta kvinnans bröst – detta ansågs som ett pålitligt bevis för att kvinnan antingen var gravid eller att hon hade fött ett oäkta barn i hemlighet.

Denna intima undersökningsmetod var i bruk på flera håll i det förindustriella Europa. Den danske kungen Kristian III stadgade vid 1500-talets mitt att de ogifta kvinnorna i rikets samtliga städer skulle ransakas med ett halvt års mellanrum. Omkring femhundra unga mör och tjänstekvinnor undersöktes på detta sätt på rådstugan i Köpenhamn år 1616 eller 1617, eftersom myndigheterna försökte avslöja en eventuell barnamörderskas identitet. Särskilt inrotad var seden på landsbygden. Enligt etnologen J o n a s F r y k m a n tillämpades metoden i Småland ännu vid slutet av förra århundradet.⁴⁵

De stockholmska sedlighetsranssakarna indelades i fyra grupper, eftersom det medeltida Stockholms kärnområde, dagens Gamla stan, var indelat i fyra administrativa kvarter. Gruppernas storlek varierade något under åren, men vanligtvis bestod en kvarterspatrull av två män och två kvinnor. Det verkar som om sedlighetsranssakarna tillsattes mycket oregelbundet jämfört med de flesta andra kommunala förtroendemän som utsågs varje år vid månads-skiftet april–maj. Det är sannolikt att ranssakarna inte ens betraktades som kommunala förtroendemän, eftersom deras namn bokfördes i tänkeböckerna i stället för ämbetsboken, där de övriga tjänsteinnehavarna vanligtvis registerades.

Uppdraget som ”pigmjölkare” var en av de fåtaliga möjligheter som kvinnorna hade att utöva officiellt inflytande över angelägenheterna i den medeltida staden. Enligt ämbetsboken fungerade bara två stockholmska kvinnor i officiella förtroendeuppdrag under de första hundra år som förteckningen täcker (1419–1519): Joan smeds hustru innehade nyckeln till en av stadens portar år 1462 och ”Tomosse hustru” kontrollerade borgarnas spannmåls-mått åtminstone åren 1517–1518, möjligen också år 1519.⁴⁶ Ingendera fick

⁴⁴ *STb 1*, s. 113, 144, 249, 305, 370, *STb 2*, s. 98, 220, 429, *STb 3* (Stockholm 1930), s. 173.

⁴⁵ F r y k m a n, s. 106, 110.

⁴⁶ *Stockholms stads ämbetsbok* (cit. *SÄb*) (Stockholm 1927), s. 73, 192, 194, 197. Det har

sin tjänst genom egna prestationer, utan i båda fallen rörde det sig om en änka, vars make tidigare hade haft samma befattning men avlidit under tjänstgöringsperioden.

Att hustrun kunde fylla den plats som hade blivit tom genom mannens bortgång sammanhänger med praxisen att änkor försågs med rättigheter som var så gott som likställda med männens.⁴⁷ Av de kvinnliga sedlighetsrannsakarnas epitete att döma rekryterades de alltid bland de gifta kvinnorna. Alla var inte änkor, utan bland rannsakarna påträffas också hustrur, vilkas män fortfarande var vid liv. Äkta par tjänstgjorde dock aldrig tillsammans, trots att makarna i tur och ordning kunde fungera som sedlighetsrannsakare. Arbetsfördelningen mellan könen framgår av tänkeboksnotisen från den 24 april 1490; det var kvinnorna som "mjölkade", medan männen, d.v.s. det fullvärdiga könet, fungerade som vittnen.⁴⁸

Behovet av reglerad sedlighetsrannsakning tyder på att överheten inte helt kunde lita på stadsbornas egen aktivitet när det gällde att avslöja sexuella förseelser. Att någon ogift kvinna över huvudtaget kunde gå havande och föda sitt barn utan att omgivningen lade märke till den växande magen och de övriga kroppsliga förändringarna är inte troligt. Detta omöjliggjordes av trångboddheten och – framför allt – avsaknaden av privata områden i det dagliga livet.

"Pigmjölkarnas" sociala bakgrund

Den danska historikern *Grethe Jacobsen* framhåller att den medeltida borgargemenskapen visserligen höll kvinnorna utanför de politiska aktiviteterna, såsom rådmansposterna, men ändå gav dem möjlighet att delta i administrativa och ekonomiska sysslor på ett lägre plan. De ovan nämnda befattningarna som "nyckelinnehavare" och "måttinspektör" är exempel på dylika offentliga funktioner. Jacobsen hänför också uppdraget som sedlighetskontrollör till samma klass. I Nürnberg var sysslan under senare hälften av 1400-talet anförtrodd åt rådmansklassens kvinnor som utövade sitt ämbete tillsammans med barnmorskorna. Reformationen förändrade emellertid bilden. Elitens kvinnor började undvika sysslan och år 1549 var rådet tvung-

uppstått en lucka i 1519 års förteckning, varför det är ovisst, om "Tomosse hustru" redan då var ersatt med en man.

⁴⁷ *Maria Sjöberg*, 'Kvinnans sociala underordning – en problematisk historia: Om makt, arv och giftermål i det äldre samhället', *Scandia* 1997:2, s. 168.

⁴⁸ *STb* 2, s. 429.

et att upprätta en biträdande kontrollgrupp som rekryterades från stadssamhällets mellersta skikt.⁴⁹

Samma förändring som ägde rum i rannsakarernas sociala bakgrund under 1500-talet har för Danmarks vidkommande uppmärksammats av kulturhistorikern Troels - Lund. Enligt honom sjönk sedlighetskontrollen i anseende, varför undersökningen t.ex. i Lund år 1653 företogs av stadens fogde, kämnären och en barnmorska.⁵⁰ Att överklassens kvinnor lämnade värvet förklaras enligt Jacobsen bäst av att den process som efter reformationen återinförde den samhälleliga patriarkalismen började inom det samhälleliga toppskiktet. Enligt denna tolkning påverkades eliten först av uppfattningen att hemmet var kvinnans naturliga plats.⁵¹

Samtidigt som kvinnornas offentliga roll kringkars pågick den process som Peter Burke kallar för "the withdrawal of the upper classes". Burkes framställning av elitens isolering under 1500–1700-talet betonar visserligen de övre samhällsgruppernas kulturella självhävdelse. Eliten tog medvetet avstånd från populärkulturen och de lägre klassernas levnadssätt i allmänhet, men strävan efter isolering tog sig också uttryck fysiskt, i form av separata rum och salar som bara var avsedda för herrskapet.⁵² De förnäma hustrurnas krympande roll i "pigmjölknigen" kan följaktligen också höra samman med elitens växande motvilja mot intim växelverkan med allmogen och tjänstefolket.

Stockholms stads medeltida rådstuguprotokoll kallar de kvinnliga sedlighetsrannsakarerna för "goda kvinnor" eller "dannekvinnor" – uttryck som understryker kvinnornas hederlighet. Deras manliga kolleger karakteriseras på motsvarande sätt som "dannemän". Vad rannsakarernas moral och betyden angick, så avvek gruppen inte från den övriga befolkningen. Det förekom misshälligheter mellan rannsakarerna liksom mellan de övriga borgarna.

⁴⁹ Grethe Jacobsen, *Kvinder, køn og købstadslovgivning 1400–1600: Lovfaste Mænd og ærlige Kvinder* (Odense 1995), s. 93f.

⁵⁰ Troels - Lund, *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede, bind XII: ægteskab og sædelighed*. (København 1915), s. 167.

⁵¹ Jacobsen, s. 95. Likartade tolkningar framförs av Martha C. Howell, enligt vilken den tilltagande patriarkalismen förorsakades av familjernas avtagande inflytande över de gemensamma angelägenheterna i det senmedeltida stadssamhället. Eftersom kvinnorna förblev strängt bundna vid familjen, minskade deras offentliga roll i staden i samma takt som familjernas inflytande krympte. Se Martha C. Howell, 'Citizenship and Gender: Women's Political Status in Northern Medieval Cities', *Women and Power in the Middle Ages*, red. Mary Erler & Maryanne Kowaleski (Athens, Georgia 1988), s. 53f.

⁵² Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe* (New York 1983), s. 270ff.

År 1487 måste rådet uppmana två kvinnliga rannsakare att ingå förlikning.⁵³ En av de manliga rannsakarerna år 1482 var guldsmeden Knut Nilsson som sju år tidigare hade dömts till 320 öres böter för att han hade gjort en piga gravid. Snedsteget ansågs uppenbarligen inte som någon belastning, när rådet senare utsåg honom till sedlighetsrannsakare.⁵⁴ Engelke Sandersson, som skötte uppdraget två gånger, blev efteråt beskyldd för att ha utnyttjat en prostituerads tjänster.⁵⁵

Rannsakarernas bakgrund kan undersökas noggrannt tack vare det relativt välbevarade källmaterialet, som möjliggör en prosopografisk analys av gruppen. Uppgifterna om de olika individernas yrkesbakgrund kommer för det mesta från de spridda notiserna i Stockholms stadsböcker, men somliga borgares köpmannastatus framgår bara av brev och rättsliga handlingar som avfattats i tyska städer. Rannsakargruppens förmögenhetsfördelning kan undersökas med hjälp av de enhetliga kommunalskattelängderna. De enskilda ledamöternas sociala status belyses genom en granskning av ämbetsboken och de kommunala tjänster som de själva eller deras makar innehade. I dessa analyser, liksom i alla prosopografiska undersökningar rörande det medeltida Stockholm, har *F r a n s D e B r u n s* utgivna register över aktörerna i stadens två bevarade jordeböcker varit av stor hjälp.⁵⁶

Med undantag av år 1477, då protokollet endast hänvisar till "dannekvinnor", utan att omnämna deras namn eller antal, utmärkte sig sammanlagt 60 män och 41 kvinnor i "pigmjölkarämbetet". Såsom tabell 1 visar, förblir deras yrkesbakgrund en smula dunkel på grund av identifieringsproblem. En tredjedel av männen och en fjärdedel av kvinnorna hörde till hushåll, vilkas huvudsakliga inkomstkälla inte kan beläggas. Vad de övriga angår, kan det konstateras att handel och hantverk – alltså de två huvudsakliga borgerliga näringarna – var ganska jämnt representerade: 18 män var antingen köpmän eller skeppare, medan 19 män försörjde sig genom olika slags hantverk. De kvinnliga rannsakarernas sammansättning verkar ha gynnat köpmannaklassen. Bara 11 kvinnor kan identifieras som hustrur eller änkor till hantverkare, medan 17 var eller hade varit gifta med köpmän och skeppare. Även om bilden av rannsakarernas yrkesfördelning är bristfällig, ger källorna vid handen att

⁵³ *STb 2*, s. 220.

⁵⁴ *STb 1*, s. 31, 370.

⁵⁵ *STb 1*, s. 249, 305, *STb 2*, s. 430f.

⁵⁶ *Frans De Brun, Register till Stockholms stads jordebok 1420–1498* (1930).

Tabell 1. Sedlighetsrannsakens yrkesfördelning 1478–1494.

<i>yrkesbakgrund</i>	<i>män</i>	<i>kvinnor</i>
köpmän och skeppare	18	17
guldsmeder	3	2
smeder och andra metallarbetare	5	2
skräddare och andra textilarbetare	5	4
bältnakare och andra läderarbetare	5	1
köttmånglare och laxkarlar	1	1
timmermän	0	1
diverse näringsidkare	1	3
personer med okänt yrke	22	10
sammanlagt	60	41

Anmärkning: Vad kvinnorna angår, hänvisar de angivna yrkena till deras makarnas näringar.

Källor: *Stockholms stads tänkeböcker* 1–5 (Stockholm 1917–1933), *Stockholms stads skotteböcker* 1–3 (Stockholm 1915–1935), *Hansisches Urkundenbuch* I–XI (Leipzig 1876–1939), *Lübecker Ratsurteile* I–IV (Göttingen 1955–1967).

kontollen av sexualmoralen låg i händerna på borgerskapets båda huvudgrupper, köpmanna- och hantverkarhushållen.

Skattelängderna från tiden 1469–1500 har gått förlorade, men 13 av de hushåll från vilka de 16 sedlighetskontrollörerna rekryterades år 1478 kan identifieras i 1468 års skattelängd. På motsvarande sätt påträffas 8 av de hushåll som de 16 rannsakarerna år 1494 kom från i 1501 års skattelängd. Enligt den förstnämnda förteckningen utgjorde sedlighetsrannsakarerna en grupp som var en aning mer förmögen än de övriga hushållen i Stockholm i genomsnitt; rannsakarerna betalade 7,5 öre i medeltal, medan det genomsnittliga beloppet för hela staden var 6,8 öre. I 1501 års skattelängd är förhållandet det motsatta; rannsakarerna betalade i medeltal bara 6,4 öre, medan genomsnittet för samtliga hushåll var 8,1 öre. De enskilda beloppen varierade dock ansevärt. Bland sedlighetsrannsakarerna var variationsbredden ändå bara 1,3–18,0 öre, medan variationen i hela staden var betydligt större, mellan 0,5 och 128,0 öre. Det är således uppenbart att sedlighetsrannsakarerna som grupp inte tillhörde stadens ekonomiska elit.⁵⁷

Sedlighetsrannsakens samhälleliga ställning är den aspekt som tack vare

⁵⁷ *STb* 1, s. 144, *STb* 3, s. 173, *SSb* 1, s. 297–326; *SSb* 3 (Stockholm 1935), s. 3–27. Inflationen är inte medräknad i 1501 års belopp.

Tabell 2. Sedlighetsrannsakarnas sociala ställning 1478–1494.

bakgrund	män		kvinnor	
	n	%	n	%
rådmän och deras hustrur	0	0	0	0
blivande rådmän och deras hustrur	5	8	2	5
förtroendemän och deras hustrur	16	27	16	39
blivande förtroendemän och deras hustrur	14	23	4	10
övriga borgare och deras hustrur	19	32	14	34
oidentifierade	6	10	5	12
sammanlagt	60	100	41	100

Anmärkning: Också borgmästarna har i detta sammanhang räknats som rådmän. Gruppen "förtroendemän och deras hustrur" omfattar även män, som redan hade tjänstgjort i något kommunalt ämbete, samt deras hustrur och änkor.

Källor: *STb* 1, s. 144, 249, 305, 370, *STb* 2, s. 98, 220, 429, *STb* 3, s. 173, *Stockholms stads ämbetsbok* 1419–1544 (Stockholm 1927).

ämbetsboken kan undersökas bäst. Såsom framgår av tabell 2, deltog ingen borgmästare eller rådmän i sedlighetspatrullernas verksamhet. Bara fem av de manliga rannsakarerna blev senare invalda i rådet – däribland ovan nämnda Knut Nilsson och Engelke Sandersson – och endast två av deras kvinnliga kolleger var gifta med blivande rådmän. Ungefär hälften av rannsakarerna hörde till det samhällsskikt, från vilket rådet brukade rekrytera de kommunala förtroendemännen. Med hänsyn till deras relativt svaga ekonomiska ställning är det tydligt att övervakandet av den sexuella kontrollen för det mesta anförtroddes småborgerskapet. Rådmännen och deras hustrur undandrog sig uppgiften antagligen därför att den krävde intim kontakt med mindervärdiga och till och med fallna kvinnor. Det är också möjligt att den av Jacobsen omtalade patriarkaliska isoleringen redan hade gjort sig gällande i de stockholmska borgarkvinnornas liv.

De avslöjade ogifta mödrarna

Det är osäkert om traditionen att utse sedlighetsrannsakare upphörde efter år 1494 då de sista notiser om "pigmjölkning" är införda. Trots att det tidigaste bevarade rådstuguprotokollet är skrivet år 1474, är det tydligt att praxisen var känd redan tidigare. Kämnärsräkenskaperna från år 1467 innehåller nämligen en utgiftspost om 6 öre p.g.a. att kämnären skaffade färskt kött och bröd "then tiidh qwinnona molke pigerna". En likartad notis ingår i 1470 års

räkenskaper, men då verkar bara en enda kvinna ha varit föremål för undersökningen.⁵⁸

Endast tänkeböckerna från åren 1477 och 1490 innehåller uppgifter om kvinnor som "ware medh barn, eller hado mjölk j theris spiner". Förteckningen från den 7 juni 1477 uppräknar sju ogifta mödrar, av vilka fem karakteriseras som pigor, medan två enbart kallas för kvinnor.⁵⁹ Eftersom ordet piga kunde syfta på såväl tjänstekvinnor som borgardöttrar är det omöjligt att dra en skarp gräns mellan dessa grupper. Beteckningen kvinna hänvisade troligtvis till fattiga ensamstående kvinnor som bodde som inhysesjon i andras hushåll. I förteckningen från den 24 april 1490 påträffas sammanlagt tio kvinnor, av vilka åtta kallas pigor och en dotter. En ensamstående moder, Merita Albriks, saknar epitet, hon kan också ha varit änka.⁶⁰

Såvitt kvinnornas boplatser kan lokaliseras, fördelade de sig relativt jämnt mellan de fyra fjärdingarna. De hushåll som de errappade kvinnorna bodde i verkar representera samma skikt som rannsakarna. Helmik, vars inhysing nedtecknades i 1477 års längd, var sannolikt identisk med den senare stadsskrivaren Helmik van Nörden, men inga rådmanshushåll påträffas i förteckningarna. På basis av andra notiser är det dock tydligt att pigor och inhyseskvinnor blev utnyttjade också hemma hos stadssamhällets toppskikt, hos rådsherrar och stadsskrivare, även om de män som stämdes för mökränkning var andra än husbönderna, vanligtvis de sistnämndas drängar och köpsvenner eller deras affärsbekanta från andra städer.⁶¹

Ingen av de kvinnor som påträffas i sedlighetsrannsakens längder från år 1477 och 1490 kan identifieras i tänkeböckernas mökränkings- eller lägersmålsfall. Vad som hände dessa kvinnor kan man bara gissa. I allmänhet koncentrerades också intresset vid behandlingen av lägersmålsbrott kring den utpekade mannens, alltså den eventuellt bötespliktiges, skuld. Stadslagens giftermålsbalk föreskrev att den som förförde en ogift kvinna måste erlagga 320 öre i böter. Summan skulle delas jämnt mellan kronan, staden och målsäganden.⁶² Hur bötesbeloppet fördelades i verkligheten är oklart då de ogifta mödrarna inte alltid hade någon målsman. Såsom *M a r j a T a u s s i S j ö b e r g* skriver i en uppsats om 1600-talskvinnornas rättsliga status, var mö-

⁵⁸ *SSb 1*, s. 409, 436.

⁵⁹ *STb 1*, s. 113.

⁶⁰ *STb 2*, s. 429f.

⁶¹ *STb 1*, s. 91, 357, 395, 411, 415, *STb 2*, s. 5, 330, *STb 5*, s. 236.

⁶² *MESst*, Giftermålsbalken III s. 39.

kränkningen ett brott som riktades mot familjen. Sakägaren borde således vara den kränkta möns målsman.⁶³ Men vem kunde vara målsägande i mål rörande lägrade pigor och deras förförare? Alla pigor var inte infödda stockholmare, utan många kom från avlägsna orter, t.ex. en ort i Finland. Det är osannolikt att alla sådana kvinnor hade manliga släktingar i staden. Uppenbarligen därför anser Moberg att det var den kränkta pigan som på eget initiativ kom inför rådstugurätten och åtalade sin förförare.⁶⁴

Med hänsyn till praktiken att straffa ogifta mödrar med skampåle och förvisning är det dock knappast troligt att pigorna var villiga att själva väcka tal mot barnets far. Möjligheten att vinna skadestånd från mannen var liten och även om pigan lyckades i detta, skulle rättegången samtidigt innebära att hon förklarade sig vara en fallen kvinna. Detta i sin tur skulle medföra förödmjukelse vid skampålen och förvisning från staden. Rådet kan också ha tilllämpat sitt beslut från år 1478, enligt vilket förvisningen skulle föregås av en förnedrande procession, trots att detta inte har lämnat spår i tänkeböckerna. Med anledning av de möjliga straffen för okyskhet förefaller det sannolikare att det var kämnärerna som efter att ha hört sedlighetsrannsakens rapporter eller eventuella enskilda angivelser först grep den ogifta modern och sedan åtalade den man som den avslöjade kvinnan utpekade som faderskandidat eller partner.

När Paval bagare år 1480 beskyldes för att ha lägrat sin tjänstepiga Katarina, lyckades han i likhet med många andra män i motsvarande situation befria sig från anklagelsen genom tolvmannaeden. Bland vittnena var förutom Paval och tio andra män också hans hustru, vilket var mycket exceptionellt, men kanske gav den större tillförlitlighet, eftersom hustrun väntades veta bättre än andra, hur sakerna låg till i hemmet. Samtidigt som tolvmannaeden förklarade Paval oskyldig förvandlade den Katarinas påstående om Pavals faderskap till en lögn och hon skulle bli straffad för falsk angivelse eller, såsom tänkeböckerna uttrycker det, den "oära" som hon hade lagt över Paval. Enligt stadslagen skulle ärekränkaren antingen böta 480 öre eller, om den skyldige saknade medel, först bli slagen vid skampålen och sedan förvisas under hot om halshuggning, om brottet förnyades. Paval bad emellertid att pigan skulle slippa skampålen och eftersom hon var gravid, nöjde sig rådet med att endast fördriva henne från staden.⁶⁵

⁶³ Marja Taussi Sjöberg, 'Kvinnorna på Njurundaringet på 1600-talet', *Historisk tidskrift* 1992:2, s. 163.

⁶⁴ Witt [Moberg], s. 123.

⁶⁵ *STb* I, s. 234–236, *MES*, Rådstugubalken XXX s. 181.

Ett liknande fall inträffade våren 1490 samtidigt som sedlighetsrannsakarerna offentliggjorde sin förteckning över ogifta mödrar. Det hade spridits rykten, enligt vilka borgmästaren Jakob Nilsson hade gjort sin före detta piga gravid. En kvinna vid namn Kristin Brunt och Blått påstod i sin tur att rådmannen Engelke Sandersson hade legat med henne två gånger. Att döma av hennes påstående att hon hade fått betalt för sina tjänster var hon prostituerad. Bägge anklagade rådsherrar behövde endast fyra dagar för att skaffa fram de krävda elva vittnena, vilka tillsammans med dem svor dem fria. Såsom Katarina ett årtionde tidigare, förvandlades såväl pigan som den prostituerade i ett slag från målsägande till anklagade. Efter yrkande av de kränkta rådsherrarna slogs båda kvinnorna vid skampålen och förvisades sedan från staden.⁶⁶

Praxis att straffa ogifta mödrar med skampåle och förvisning grundar sig sannolikt på de straff som stadslagens rådstugubalk föreskriver angående ärekränkning. De ogifta mödrarna straffades i första rummet som smädare. Den eventuella, men icke belagda, processionen ledd av stadstjänarna och bödeln var straffet för lägersmålet. Även om förvisningen föreföll oundviklig och kvinnan inte tjänade på att ange barnets far, erbjöd rättegången den avslöjande ogifta modern tillfälle att hämnas på mannen genom att ifrågasätta hans rykte. En ogift mor nöjde sig inte med sitt öde utan tog rätten i egna händer; den gravida pigan Karin Pedersdotter från Estuna socken i Uppland klöv med yxa huvudet på sin husbonde, när denne låg i sängen. Sitt brott fick hon sona på bålet, men verkställandet av domen blev uppskjutet, tills hon hade fött sitt barn. Husbonden var sannolikt barnets far, trots att saken inte uppges i tänkeboken.⁶⁷

Slutsatser

Trots de stränga sanktionerna och trots att männens sexuella farhågor kunde projiceras på kvinnorna var de ogifta mödrarna inte helt rättslösa. Domstolen reagerade på deras utsagor och också rådsherrar måste bestyrka sin oskuld med ed och medvittnen om de blev utpekade som sedlighetsförbrytare. Att den fallna kvinnans ord beaktades framgår av att den misstänkte mannen dömdes till någon sorts straff om han inte lyckades svära sig fri från anklagelsen. Fastän kvinnor straffades hårdare än män, var behandlingen av barna-

⁶⁶ *STb* 2, s. 430f. Jfr. *MES*, Rådstugubalken XXX, s. 181.

⁶⁷ *STb* 1, s. 117.

mörderskor ofta mildare än vad som stadgades i lagen. Mödrar som dräpte sitt eget barn verkar rent av ha väckt medlidande hos samhällets välbärgade grupper, till och med hos rådmännen som skulle se till att lagens föreskrifter efterlevdes.

Det allvarligaste problemet utgjordes av kvinnor utan man, oberoende av om de var änkor eller ogifta mör. Stadslagen kungjorde att en okysk mö förlorade sin rätt till föräldraarvet, men lönskaläge medförde inga skamstraff för henne. Ogifta mödrars uppställning vid skampålen och den åtföljande förvisningen baserade sig sannolikt på det lagrum som stadgade om straff för ärekränkning; om den utpekade fadern lyckades befria sig från beskyllningarna, behandlades kvinnan som en lögnare. Övriga sanktioner som rådet tog i bruk – klädrestriktionerna och möjligen även den förnedrande processionen – hade förebilder i den allmäneuropeiska praxisen att straffa fallna kvinnor offentligt. Processionen var ett slags gatlopp som säkert var avsett för fattigare kvinnliga sexualförbrytare, i vilkas liv klädrestriktionerna på grund av brist på medel spelade en mindre roll.

Sexualkontrollen genom undersökningar av misstänkta kvinnors bröst måste ha försvårat de ogifta kvinnornas liv påtagligt om de var havande eller hade fött barn i löndom. Rannsakningarna påminnde om människojakt i det avseendet att de organiserades av stadens råd och de omfattade i princip alla hushåll. Behovet av "pigmjölkarinstitutionen" tyder på att de ogifta mödrarna också hade beskyddare bland stadsborna. Det kunde t.ex. finnas starka emotionella band mellan pigan och hennes husbonde, något som framgår av Paval bagares vädjan för sin tjänstepiga och sannolika älskarinna, fastän hon hade angett honom. Husbönderna kunde också vara måna om sitt rykte, varför de inte nödvändigtvis var villiga att ange sina tjänstepigor eller inhysingar, om dessa blev gravida.

Varken rådmannaklassens män eller kvinnor deltog i uppdragandet av oönliga graviditeter, utan verksamheten var anförtrodd åt borgerskapets mellersta skikt. Att rådsherrarnas hustrur saknas bland de kvinnliga "pigmjölkarerna" kan återspegla den allmänna utvecklingen som drabbade borgarkvinnorna i hela Europa och gjorde slut på deras aktiva deltagande i offentliga angelägenheter. Rådsherrarnas obenägenhet att utföra kroppsliga undersökningar kan tyda på en tilltagande vilja hos eliten att ta avstånd från de lägre klasserna, men deras frånvaro kan också betraktas som ett uttryck för en långt driven projektion, en rädsla för att tappa en "dannemans" kännetecken i fallna kvinnors närvaro.

Uppbörden av klockskatt i Finland på 1530- och 1540-talen

TIMO SALMINEN

Genom beslag av kyrkliga värdeföremål har europeiska härskare åtminstone sedan 600-talet samlat penningmedel i sina kassor för olika slag av nödlägen. Metoden var i bruk fram till 1800-talet. Under reformationstiden kunde dylika krav framföras med större eftertryck tack vare härskarnas nyvunna ställning som kyrkans överhuvud. Under 1500-talets första hälft beslagtogs följaktligen en mängd kyrkklockor och kyrksilver. I det svenska riket motiverades kronans beslag ytterligare av behovet att betala rikets skuld till borgarna i Lübeck, som bistått svenskarna i deras kamp mot unionsmakten.

Ursprungligen avsåg beslagen silverföremål; tanken att finansiera betalningen av rikets skuld genom att samla in kyrksilver aktualiserades genast efter Gustav Vasas tronbestigning. Återbetalningen inleddes 1522 och följande år hade omkring en tredjedel redan erlagts. Därefter uppstod emellertid oenighet om skuldbeloppet och om prestationerna. Gustav Vasa försökte då i samarbete särskilt med holländarna bryta Lübecks ekonomiska övervälde, men riksrådet fruktade en konflikt och gick inte med på att bryta förbindelserna. Betalningarna avbröts dock tills kronan 1526 började uppbara en särskild kontribution. Med dess hjälp och genom att sälja exportvaror för Lübecks räkning kunde skulden avbetalas så att endast drygt hälften eller 68 681 mark återstod 1529; avsikten var att summan skulle erläggas i fyra rater 1529–1532. Den summa som behövdes för 1529 togs ur årliga räntan, men detta års rat betalades inte samma år, liksom inte till fullo heller följande år.

En mera omfattande insamling av kyrkklockor inleddes 1530, då konungen för borgerskapet konstaterade att avbetalningen sist och slutligen var en angelägenhet för borgarna, eftersom just köpmännen skulle lida mest om relationerna till Lübeck bröts. Även om rikets inkomster börjat stiga betydligt i slutet av 1520-talet tack vare reduktionen av kyrklig egendom, var

utgifterna också större än tidigare. Åren 1531–1532 överfördes tyngdpunkten inom krigsmakten till en legohär som var dyr att underhålla. Tillsammans med det skärpta skuldläget tvingade detta kronan att söka nya inkomstkällor.¹

Motsvarande beslag av kyrkans klenoder genomfördes vid samma tid också i bl.a. Danmark och England, men i Sverige var man först ute. En betydande del av klockorna inlöstes i såväl Sverige som Danmark genom att kyrkan i stället avstod från andra liturgiska föremål. Såsom Källström konstaterat hade den kommitté som tillsattes för insamlingen av klockskatten knappast ens kunnat bereda sig på de mängder silver som strömmade in till den kungliga räntekammaren.² För socknarna var klockorna både sammankallare och informationsförmedlare och det var dyrt att skaffa en ny klocka. Det var emellertid också en fråga om andliga värden: när kyrkklockan togs i bruk som en manifestation av den nya tron ärvde den en del av den aktning som man tidigare visat sina egna guddomar. Därför var sockenborna angelägna om att lösa in klockan med penningar alltid då det bara var möjligt.³ Man kan också anta att uppborädsmännen föredrog lösen i penningar; det var ju besvärligt att transportera de tunga klockorna.

Klockskatten

Klockinsamlingen inleddes sedan konungen på herredagen i Uppsala i januari 1530 drivit igenom ett beslut, att varje stadsförsamling samt landsförsamlingarna vid kusten skulle avstå från sin näst största klocka som avbetalning på skulden till Lübeck. Redan i maj talade konungen om att den största klockan borde avlämnas. På sommaren fick de församlingar som hade bara en klocka rätt att inlösa skatten med penningar. Vid herredagen i Örebro följande år utvidgades skatten till att gälla också landsförsamlingarna i inlandet och samtidigt medgavs en allmän rätt att lösa in klockskatten i penningar. Socknar med en enda klocka fick behålla den och skulle lösa in den till halva

¹ Ingrid Hammarström, *Finansförvaltning och varuhandel 1504–1540. Studier i de yngre Sturarnas och Gustav Vasas statshushållning* (Uppsala 1956), s. 312, 410–417. Sven Lundkvist, *Gustav Vasa och Europa. Svensk handels- och utrikespolitik 1534–1557*, *Studia Historica Upsaliensia* II (Uppsala 1960), s. 97–98, 103–108.

² O. Källström, *Medeltida kyrksilver från Sverige och Finland förlorat genom Gustav Vasas konfiskationer* (Uppsala 1939), s. 13–46, 86–87.

³ Jfr sägner rörande kyrkklockor i Finska litteratursällskapets folkminnesarkiv, Helsingfors. Heinrich Otte, *Glockenkunde* (Leipzig 1884), s. 169–179.

värdet.⁴ Inlösen skulle ske enligt förhållandet fyra mark ”dansk” mynt eller två lod silver för ett lispund metall. Ett lod silver beräknades till 10 öre.⁵ Enligt dessa beslut insamlades 1530–1535 en betydande del av rikets kyrkklockor till Stockholm, därifrån de transporterades till Lübeck. Insamlingen fortsatte visserligen ännu på 1540-talet.

Tillståndet att lösa in skatten i penningar var till en del en följd av att insamlingen av klockor hade lett till resningar i Dalarna, Hälsingland och Gästrikland. Upproret började lägga sig efter herredagen i Uppsala våren 1531 sedan riksrådet kungjort att upprorsmännen skulle betraktas som anhängare av och understödare av det störtade danska väldet; slutligt var upproret över på hösten samma år. Genom övergången till penninglösen ville man förmodligen i lika hög grad lösa de problem som anslöt sig till transportererna av klockorna.⁶

Forskningen i såväl Finland som Sverige har tidigare behandlat uppbörderna av klockskatten, men speciellt för Finlands del saknas tillsvdare en överblick över hur uppbörderna lyckades och över antalet insamlade klockor. Den centrala undersökningen på området är K j ö l l e r s t r ö m s *Gustav Vasa, klockskatten och brytningen med Lübeck*.⁷ I det följande ges en helhetsbild av läget i Finland. Uppbörderna ger också en ungefärlig bild av storleken på de kyrkklockor som fanns i Finlands församlingar under medeltiden. Den klaraste bilden kan man bilda sig av klockskatteuppbörden på Åland och i Österbotten och en rimlig bild även av uppbörden i Tavastland. De källkritiska pro-

⁴ *Gustaf den förstes registratur* VII, 1530 o. 1531, Handlingar till Sveriges historia (Stockholm 1877), s. 12–13 (Uppsala 6.1.1530), 99 (Uppsala 20.5.1530), 136 (Västerås 29.6.1530), 241 (Örebro 25.1.1531), o.a.

⁵ *Gustaf den förstes registratur* VII, s. 323 (25.4.1531), 241 (25.1.1531). Den s.k. danska marken var en närmast i Götaland använd räkneenhet, som inte hade något att göra med dansk mynt. Fem ”danska” mark svarade mot fyra svenska, Alf J o h a n s s o n, ’Penningväsendet under Gustav Vasas regering’, *SHT* 1926, s. 210.

⁶ *Gustaf den förstes registratur* VII, flera brev våren 1531, särsk. s. 338–344 (18.5. o. 20.5.1531). Se härom fr.a. S v e n K j ö l l e r s t r ö m, *Gustav Vasa, klockskatten och brytningen med Lübeck*, Scripta minora Regiae societatis humaniorum litterarum Lundensis – Studier utg. av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund 1969–1970:2–3, s. 26–62.

⁷ J. H. V e n n o l a, ’Suomen kirkon irtaimiston anastuksesta uskonpuhdistuksen aika-na’, *Joukahainen* XII (Helsinki 1904). K a u k o P i r i n e n, *Turun tuomiokapituli uskonpuhdistuksen murroksessa*, FKHS 62 (Helsinki 1962) samt K ä l l s t r ö m s och K j ö l l e r s t r ö m s undersökningar. För en översikt över uppbörderna i olika landskap, K j ö l l e r s t r ö m, s. 63–81, 120–123.

blem är överallt betydande, men källor för de andra landskapen saknas eller är mycket allmänt hållna.

Österbotten och Åland

För Österbotten finns fogden Lasse Olofssons räkenskap över i olika socknar konfiskerade klockor och kyrkpenningar samt en i Stockholm, uppenbarligen tidigast 1535 uppgjord konceptartad översiktsräkenskap. För de andra landskapen är denna Stockholmsräkenskap den enda källan.⁸ I Österbotten överlämnade Mustasaari sin stora klocka, medan Pedersöre löste in sin stora klocka genom att avstå från sin lilla klocka och penningar. De övriga socknarna löste in sina klockor med penningar, vilket tyder på att uppbördens genomfördes först efter de nya bestämmelserna från januari 1531. Å andra sidan är det givetvis möjligt, att man för att underlätta uppbördens redan tidigare accepterat lösen i penningar och att bestämmelsen enbart gav officiell sanktion åt tidigare praxis. Lösensummorna för Karleby (80 mark), Vörå (60), Storkyro (200) och Salo (60) är så höga, att de kan svara mot en hel klockas värde,⁹ medan det förefaller som om de nordliga församlingarna Limingo (25), Ijo (15) och Kemi (25) skulle ha haft bara en klocka och således betalat hälften av dess värde. Å andra sidan är summorna också enligt detta beräkningsätt påfallande låga. Bland andra bakgrundsfaktorer måste vi räkna med det ryska plundringståget till norra Österbotten. Ryssarna tömde bl.a. Salo kyrkas kista så totalt att där inte fanns några penningar kvar som konungen kunnat lägga beslag på: ”Peninga aff samma sonckn, war jnthe tagha, thij Rysserne haffde wäriitt wedh henne och röffuett alth thz ther wår.”¹⁰

⁸ Klockskatten 1530–1532, f. 15, Strödda äldre räkenskaper, Strödda kamerala handlingar vol. 68, SRA, mfr i RA, Helsingfors.

⁹ För 80 mark skulle man ha kunnat lösa in en klocka som väjde minst ett skeppund och högst ett skeppund, fem lispund, för 60 mark minst 15 lispund och högst 18 lispund, 15 skålpund. För 200 mark kunde man inlösa minst 2 skeppund, 10 lispund, högst 3 skeppund. Lösen i Pedersöre: den lilla klockan väjde 7 lispund, tre skålpund och socknen betalade 150 mark, vilka alltså tillsammans skulle motsvara den större klockans värde. Den skulle sålunda ha vägt minst 2 skeppund, 4 lispund, 13 skålpund och högst 2 skeppund, 14 lispund. Variationerna beror på att man inte vet om det var fråga om ”danskt” mynt eller gångbart mynt. *Asiakirjoja, jotka valaisevat Suomen kameralisia oloja 1500-luvulla*, Todistuskappaleita Suomen historiaan III (Helsinki 1892), s. 138, 146. Skeppund (170 kg) = 20 lispund, lispund (8,5 kg) = 20 skålpund. Ett skålpund motsvarar 425 g. Mark = 8 öre.

¹⁰ *Asiakirjoja*, 1, s. 139. 25 mark motsvarade minst 6 lispund, 5 skålpund, högst c:a 8 lispund och 15 mark minst 3 lispund, 15 skålpund och högst c:a 4 lispund, 10 skålpund metall.

Inlösen av klockorna inbringade i de österbottniska socknarna 605 mark, vilket motsvarar c:a 9 skeppund, 10 lispund metall. Det innebär att de inlösta klockorna i medeltal vägde drygt ett skeppund, d.v.s. något över 170 kg. I övrigt fick man in 333 mark ur kyrkornas kistor. I Stockholmsräkenskapen går allt detta under den gemensamma benämningen klockskatt.¹¹ Den är alltså inte konsekvent då det gäller att specificera intäkterna. Det innebär att termen mera generellt kan avse också andra konfiskeringar. Det är påfallande att det enligt Källströms förteckning inte för de österbottniska församlingar som betalade klockskatt bevarats uppgifter om beslag av andra kyrkliga föremål. Det är också möjligt att förteckningen är bristfällig, eftersom Källström åtminstone inte kände den beslagsförteckning för Åland som Hausen publicerat.¹²

Källorna rörande Åland på 1530-talet upptar inte Sunds, Eckerö och Kumlinge församlingar. Klockor inkrävdes från kyrkorna i Lemland, Jomala, Finström, Hammarland och Saltvik. Uppbörden skedde sannolikt omedelbart efter att 1530 års bestämmelse utfärdats; på detta tyder socknarnas läge vid havet och det faktum att penninglösen inte nämns.¹³ I Eckerö och Kumlinge uppbars klockskatt 1536. I både Sund och Geta kapell inkrävdes en stor klocka 1544 samtidigt som man ytterligare konfiskerade ett antal små klockor i olika delar av Åland.¹⁴

Övriga Finland

Fogden Erik Boije inlevererade till räntekammaren från Tavastland 16 klockor, som tillsammans med några grytor och kittlar vägde 31 skeppund, 4 lispund (medelvikten var något under 2 skeppund). Som vederlag för klockor hade fogden fått in 7 skålpund, 2 lod rent silver och dessutom insamlades klockpenningar 834 mark. Med den angivna mängden silver skulle man ha kunnat lösa in metall motsvarande 2 skeppund, 17 skålpund och med penningarna ungefär 13 skeppund.¹⁵ Mängden motsvarar ungefär klockor från

Ifall summorna avser "halva klockor", skulle motsvarande klockor ha vägt minst 12 lispund, 10 skålpund och 7 lispund, 10 skålpund, högst 17 lispund 10 skålpund och 9 lispund.

¹¹ *Asiakirjoja* 1, s. 139. Klockskatten 1530–1532, f. 10v, SRA.

¹² Källström, s. 313–325. Jfr Reinhold Hausen (utg.), *Bidrag till Finlands historia* (BFH) III (Helsingfors 1904), nr 198.

¹³ Klockskatten 1530–1532, f. 15v, SRA.

¹⁴ BFH III, nr 198.

¹⁵ Jag har antagit att räkenskapernas angivelser avser svenska mark och omvandlat dem till "danska" enligt den relation som anges i not 5.

8–12 socknar, om man utgår från att de klockor som vanligen levererades vägde 1–2 skeppund. Sammanlagt uppbars alltså en klocka eller en motsvarande mängd penningar från 24–28 socknar. I Tavastland fanns 15 moderkyrkoförsamlingar och 13 kapell i mitten av 1500-talet och det tyder på att skatteindrivningen drabbade nästan varje församling. Det är givetvis möjligt att det i totalsumman ingår antingen lösen för några mycket stora klockor eller andra prestationer som avkrävts av kyrkan och i så fall var antalet orter där skatteindrivarna var verksamma färre. Det förefaller som om man skulle ha fått in de sista penningarna från Tavastland, 106 mark som uppbars av Knut skrivare, först i början av maj 1534.¹⁶ Medlen har sannolikt samlats in på vintern eller på hösten föregående år och transporterats till Stockholm på våren vid seglationssäsongens början.

Från Åbo domkyrka fick skatteuppbördsmännen en klocka som vägde 18 skeppund (3060 kg) och från länets landsbygdsförsamlingar 60 skeppund, 14 lispund klockmetall.¹⁷ Den sistnämnda siffran tyder på att man kunnat driva in en klocka från i stort sett varje socken i länet, eftersom medelvikten då skulle uppgå till 3–4 skeppund (510–680 kg) per församling. De klockor som inkrävdes från församlingarna måste alltså i finländska förhållanden betraktas som rätt stora.

I Viborgs län uppbars i klockskatt 445 1/2 revelska mark och 1 skilling eller c:a 334 svenska mark. Det finns inga uppgifter om enskilda konfiskerade klockor. Totalsumman kan motsvara högst fem socknars prestationer, om man förutsätter att alla socknar löst in en hel klocka. Alternativet är att en del församlingar ägde bara en klocka, för vars värde de erlagt hälften. Det skulle innebära att genomsnittsprestationen var mindre, men att skatteindrivarna kan ha fått något från varje församling. Man kan anta att 10–13 socknars klockskatt samlades i Viborg – det är oklart om klockskatten från Savolax samlades i Viborg eller på Olofsborg.¹⁸ Det är möjligt att alla socknar i den

¹⁶ Klockskatten 1530–1532, f. 10v, 15, SRA. Se även det onummerade bladet i början av räkenskapsboken. Pastoraten i Tavastland i mitten av 1500-talet var: Somero, Tammela, Sääksmäki, Pälkäne, Ackas, Janakkala, Vänä, Hattula, Hauho, Lampis, Hollola, Iris, Sysmä, Padasjoki och Jämsä samt kapellen: Sahalahti, Urdiala, Loppis, Rengo, Kalvola, Kulsiala, Tuulos, Koskis, Asikkala, Nastola, Orimattila, Gustav Adolfs och Kuhmoniemi. Yrjö Blomstedt, 'Kirkko ja koulu', *Hämeen historia* II:2. *Noin vuodesta 1540 vuoteen 1721* (Hämeenlinna 1960), s. 301–304.

¹⁷ Klockskatten 1530–1532, onummerat blad i början av räkenskapsboken samt f. 15, SRA.

¹⁸ Från Karelen Veckelax, Lappvesi, Vederlax, Säkkijärvi, Ruokolax, Jäskis, Viborg, Mola,

oroliga gränstrakten inte ens ägde klockor. Det förefaller som om Karelen i likhet med Österbotten skulle ha undgått andra prestationer – i den mån de karelska socknarna alltså hade något att prestera.¹⁹

Från Raseborgs och Borgå län har inga andra uppgifter bevarats än ett från 1600–1700-talet härrörande omnämmande att en kyrkklocka skulle ha uppburits i Borgå samt ett omnämmande i räkenskaperna om att två små klockor skulle ha uppburits i Raseborg.²⁰

Klockskattens avkastning

När man summerar ihop mängden klockmetall som uppbars i de olika länen kommer man till 124 skeppund, 18 lispund, 15 skålpund (drygt 21 000 kg) – utan Åbo stad 106 skeppund, 18 lispund, 15 skålpund. Enligt en anteckning i räkenskaperna skulle man i landskyrkorna i hela Åbo stift ha fått ihop klockmetall uppgående till 104 skeppund och ett skålpund. Skillnaden (2 skeppund, 17 lispund, 15 skålpund) torde bestå av andra metallföremål. I båda summorna saknas dock Kumogårds, Raseborgs och Borgå län. Det går inte att avgöra om man i dessa län inte uppburit något eller om materialet under tidens gång försvunnit. Det senare alternativet ter sig sannolikare. Det förblir likaså oklart om man lyckades driva in några klockor i de fåtaliga savolaxiska församlingarna.

Samma räkenskapsbok uppger att man i hela riket uppbar 1225 skeppund, 7 lispund, 3 skålpund metall, av vilket Finlands andel – obeaktat de län för vilka uppgifter saknas – är c:a 8,5%. Även om uppgifterna inte exakt skulle svara mot de uppburna metallmängderna, torde de vara inbördes jämförbara.²¹ Enligt de siffror för länen i Åbo stift som ingår i räkenskapsboken kan man beräkna att uppbörden av klockpenningar uppgick till 2161 mark (2701 ”danska” mark och 2 öre). Beloppet motsvarar c:a 34 skeppund klockbrons och med det har man utöver nio identifierbara socknar (Karleby, Pe-

Nykyrka och Kivinebb samt från Savolax S:t Michel, Jockas och Säminge, enligt kartorna 15 och 21 i Eino Jurikkala (red.), *Suomen historian kartasto* (Porvoo 1949). Savolax län avskildes småningom från Viborgs län under år 1534, Kauko Pirinen, *Savon keskiaika*, Savon historia I (Kuopio 1988), s. 348–350.

¹⁹ Källström, s. 313–325.

²⁰ 'Oberst Wälborn. Erich Ramsses [Anders Eric Ramsay] Berättelse', A. d. Neovius, *Ur Finlands historia. Publikationer ur de Alopæiska pappren* II (Helsingfors 1891–1892), s. 394–395. Klockskatten 1530–1532, onummerat blad i volymens början, SRA.

²¹ Klockskatten 1530–1532, f. 16, SRA.

dersöre, Vörå, Storkyro, Salo, Limingo, Ijo, Kemi, Närpes, sammanlagt 675 mk) och tre privatpersoner ("Her Lares j huseby, Magdalena aff Morten Sif-fuer, Michael aff Luer fflemingh, 318 mk), av vilka man fick in totalt 993 mark, kunnat lösa in mellan 18 skeppund, 5 lispund och 21 skeppund, 7 lispund metall. Metallmängden är beroende av om de uppburna 993 mark var "dansk" eller gängse mynt. Ifall klockorna i snitt vägde omkring ett och ett halvt skeppund, svarar mängden mot prestationer från 12–14 socknar.

Silver fick kronan totalt in 1374 skålpund, 2 lod. I denna summa ingår också annat silver än det som konungens kammare fick in som kompensation för klockor. År 1532 uppgavs att den kungliga räntekammaren fick in klocksilver till en mängd av 634 skålpund, 5 lod; med denna summa kunde man ha löst in 253 skeppund, 17 lispund, 10 skålpund klockbrons. Denna mängd kunde svara mot över hundra socknars klockor, varför den måste innehålla silver som uppburits på andra grunder än som lösen för klockor.²²

Vad kan de konfiskerade klockorna berätta om kyrkklockorna i församlingarna i Finland under medeltiden? Som det framgick förefaller det som om de levererade eller inlösta klockorna i Egentliga Finland skulle ha vägt i genomsnitt 3–4 skeppund och att medelvikten skulle ha nått upp till nästan detsamma i Tavastland. I Karelen och Österbotten vägde klockorna i medeltal 1–2 skeppund. Här är det synbarligen fråga om socknarnas största klockor. De är något mindre än de klockor som samlades in i bl.a. Västerås stift, där klockornas vikt varierar från under ett till över sexton skeppund. Medelvärdet ligger på något under fyra. Dessutom nämns några så stora klockor att man inte förmådde lyfta dem. För Uppsala, Strängnäs, Västerås och Åbo stift har Kjällerström beräknat ett gemensamt medelvärde om c:a 1,8 skeppund (306 kg).²³

I Egentliga Finland, Tavastland och Österbotten kunde man alltså driva in antingen en klocka eller motsvarande lösen från varje socken. I Viborgs län kan insamlingen också ha nått sitt mål nästan fullständigt, men på Åland uppstod av allt att döma små luckor. I Satakunta, Nyland och Savolax är resultatet en gåta. Transporten av klockor från avlägsna trakter har kanske inneburit en så stor kraftansträngning för skatteindrivarna att resultatet blev ofullständigt redan av denna orsak. På grund av att källorna är så spröda är det omöjligt att exakt beräkna klockornas andel av hela den egendom som

²² Klocks-katten 1530–1532, f. 11v–12, SRA.

²³ Klocks-katten 1530–1532, Västerås m.fl. stift, SRA. Kjällerström, s. 23.

konfiskerades. Likaså är det omöjligt att bevisa att klockskatten i vissa områden skulle ha utgjort ett direkt alternativ till andra prestationer – man hade ju dock från högsta ort bestämt att klockor skulle konfiskeras i varje socken. På Åland beslagtogs såväl en klocka som annan egendom i nästan varje socken.

Enligt *H a m m a r s t r ö m* användes största delen av de 1530 insamlade klockorna, d.v.s. 820 skeppund, som betalning av skulden till Lübeck. Resultaten av insamlingarna de två följande åren användes däremot redan i huvudsak för andra ändamål, närmast för att täcka kammarens normala löpande utgifter, inköp av silver, löner och hovstatens utgifter. Endast 3450 mark penningar och 110 skålpund rent silver fann vägen till köpmännen i Lübeck, Stralsund och Danzig. Enligt *Kjöllerströms* beräkningar skulle man med de klockor som insamlades i hela riket ha kunnat betala en skuld om ca 50 000 lybska mark, d.v.s. 5/7 av hela den obetalda summan om 68 681 mark.²⁴

Den bild som här gets av indrivningen av klockskatten väcker nya frågor rörande de tekniska möjligheterna att genomföra konfiskeringarna, t.ex. att väga och transportera klockor i de förhållanden som rådde i Finland på 1500-talet.

²⁴ *Hammarström*, s. 418–419. *Kjöllerström*, s. 23–24.

Vid nådens källor

Det påvliga penitentiariatet och finländarna 1449–1523

KIRSI SALONEN

I Vatikanarkivet öppnades 1983 den påvliga botgöringsdomstolens, penitentiariatets arkiv för forskning. Arkivets medeltida delar innehåller 122 dokument från Finland, d.v.s. Åbo stift, 1449–1523, vilket innebär nästan en fördubbling av det tidigare kända kyrkliga källmaterialet.

Den medeltida katolska kyrkan höll sina medlemmar i ett fast grepp. Vid sidan av trosutövningens former styrde kyrkan också de kristnas dagliga liv med hjälp av sitt regelverk, den kanoniska rätten. Om de kristna av någon anledning blev tvungna att avvika från kyrkans regler, måste de anhålla om dispens. Ifall de av okunskap eller medvetet redan hade brutit mot kyrkans normer, hade de syndat och förväntades ångra sina handlingar. Först kyrkans absolution som avslutning på botgöringsprocessen eller en beviljad dispens gav syndaren säkerhet i fråga om hans andel av himmelriket efter döden.

I vanliga fall beviljades absolution av lokala präster, eller i grövre fall av stiftets biskop. Om synden var särskilt grov eller situationen exceptionellt svår hade prästen eller biskopens inte rätt att ge absolution, utan syndaren var skyldig att vända sig till påven.¹ Fr.o.m. 1100-talet började till påven riktade absolutions- och dispensansökningar strömma in i sådana mängder, att påven inte längre hann besvara dem. För att kunna behandla supplikerna delegerade han sina specialfullmakter till penitentiariatet, som därmed utformade en särskild botgöringsdomstol vid kurian.² Uppkomsten av ett peniten-

¹ Kauko Pirinen, *Turun tuomiokapituli keskiajan lopulla*, FKHS 58 (Helsinki 1956), s. 357.

² Göller och Götz daterar ämbetets uppkomst till mitten av 1100-talet, men Lea till 1100-talets första kvartal. Filippo Tamburini, *L'Archivio della Penitenzieria Apostolica e il primo Registro delle suppliche (1410–1411)*, otryckt avhandling, Tesi di laurea 1969, s. 4–5.

tinarieämbete med en storpenitentiare (Poenitentiarius Maior)³ som förman underlättades också av att den kyrkliga lagstiftningen, den kanoniska rätten, redan vid denna tid utvecklats så långt, att dess stadganden utan svårighet kunde användas som juridiska prejudikat.

Penitentiariatet tog endast till behandling mål som definierades som s.k. samvetsfrågor. Det var alltså inte fråga om att utdöma straff åt brottslingar, utan om att lätta samvetet i fall där supplikanten hade förgått sig mot kyrkans normer.⁴ Innehållsmässigt kan de suppliker som penitentiariatet behandlade indelas i tre kategorier. Den första gruppen består av suppliker om syndabefrielse, absolution, för en handling som stred mot kyrklig rätt och för vilken supplikanten möjligen blivit exkommunicerad. Utan absolution skulle ifrågavarande efter döden automatiskt ha blivit förtappad. Den andra kategorin omfattade fall där supplikanten ansökte om dispens i fråga om förhållanden som stred mot kyrkans normer. Det kunde t.ex. vara fråga om personer som ansökte om dispens för att tjänstgöra som präster trots att de inte fyllde alla kompetenskrav. Lekmän anhöll åter oftast om dispens för ingående av äktenskap som stred mot kyrkans normer. Den tredje gruppen suppliker bestod av enkla tillståndsansökningar, t.ex. om lindring av faste- eller klosterlöften, byte av biktfader. I många fall gällde en supplik inte bara ett alternativ, utan en supplikant kunde förena t.ex. de två förstnämnda.

Penitentiariats arkiv

Beslutsgången i penitentiariatet har efterlämnat urkundsmaterial av tre slag: originalsuppliker, registraturanteckningar i penitentiariatet, d.v.s. register av originalsupplikerna eller av de på basis av beslutna utfärdade påvliga nådeskrivelserna samt av de påvliga breven som tillställdes supplikanten efter behandlingen. Forskningen rörande penitentiariatet och dess resolutioner mäs-

³ Jag har valt termen storpenitentiare, i stället för överpenitentiare, som kunde anses svara mot ämbetspraxis i Finland, eftersom termen bäst svarar mot den tyska benämningen, som är Grosspönitentiar och inte Oberpönitentiar.

⁴ I kurian fanns en annan domstol för behandling av brottsfall, Sacra Romana Rota, som tog upp viktigare kriminal- och straffrättsliga frågor som föll inom den kyrkliga rättens område och där påven velat reservera avgörandet för sig själv. Största delen av de fall som behandlades i rotan gällde kyrkliga civiltvistemål, t.ex. om prebenden och kyrkliga intäkter. P e t e r H e r d e, *Audientia litterarum contradictionarum. Untersuchungen über die päpstlichen Justizbriefe und die päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit vom 13. bis zum Beginn des 16. Jahrhunderts*, Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom 31–32 (Tübingen 1970), p. •im.

te framför allt koncentrera sig på ett studium av registraturen, ty alla de medeltida originalsuppliker, som under ärendenas behandling inlämnats till kurian, har gått förlorade. Ett mindre antal originalsuppliker har visserligen bevarats i form av s.k. "sola signatura"-suppliker.⁵ I Finland har en sådan bevarats och finns publicerad.⁶ I europeiska arkiv har likaså bevarats ett antal påvliga nådeskrivelser, men de är så få att de inte kan läggas till grund för en mera ingående undersökning.

Penitentiariatets arkiv i Vatikanarkivet består av sammanlagt 746 registraturvolymerna från 1410 till 1890. En del av materialet består av avskrifter av originalsuppliker och en del av arkivexemplar av de utgående påvliga breven. Hela det medeltida materialet, de 163 första registraturvolymerna, innehåller emellertid enbart avskrifter av suppliker. Som ett resultat av påven Pius V:s reformer införde man sedan mitten av 1500-talet inte längre själva supplikerna i registraturen, utan endast avskrifter av de påvliga resolutionerna.⁷

Penitentiariatets medeltida supplikregistratur är typiska påvliga registraturvolymerna. I dem infördes i förkortad form de suppliker riktade till påven som styrdes till penitentiariatets beslutanderätt, förutsatt att de godkännts. I registraturen framgår alltså även utslaget. Registraturen skulle i princip uppta alla i ämbetsverket behandlade och godkända mål; enligt kansliordningen borde alla godkända mål har införts. Detta är dock inte fallet i penitentiariatets registratur, lika litet som i andra påvliga registraturer.⁸

Alla mål har nämligen inte införts i registraturerna och det är omöjligt att veta hur många mål som utelämnats.⁹ Så mycket vet vi i alla fall, att det inte

⁵ Härmed avsågs sådana originalsuppliker, som efter behandlingen återställdes till sökanden med en anteckning om godkännandet. I dessa fall tjänade originalsuppliken som ett officiellt utslag över behandling och resolution; någon officiell påvlig urkund utfärdades aldrig. *Thomas Frenz*, 'Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit', Th. Frenz & P.-J. Schuler (hrsg.), *Historische Grundwissenschaften in Einzeldarstellungen 2* (Stuttgart 1986), s. 27–28.

⁶ *FMU* 4948. Originalen finns i Pavel Scheels samling i HUB. Dokumentet från 1460 har visserligen i *FMU* feldaterats till 1502. Se närmare *Erik Anthoni*, 'En påvlig dispens för äktenskap i förbudna led', *HTF* 1952, s. 91–93 och *Kirst Salonen*, *Armon lähteillä. Päävillinen penitentiariaatti ja suomalaiset 1449–1523*, otryckt avhandling pro gradu, Tammerfors universitet 1997, bilaga 1.

⁷ *Tamburini*, 'L'Archivio della Penitenzieria', s. 22.

⁸ *Leonard E. Boyle*, *A Survey of the Vatican Archives and of its Medieval Holdings* (Toronto 1972), s. 150–151.

⁹ *Ludwig Schmugge*, *Patrick Hersperger & Béatrice Wiggenghauser*, *Die Supplikenregister der päpstlichen Pönitentiarie aus der Zeit Pius' II (1458–1464)*, Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom 84 (Tübingen 1996), s. 38–39.

genomgående är fråga om glömska, utan om att man underlät att införa ömtåliga omständigheter. En del av de mål som behandlades i penitentiariatet ansågs nämligen falla inom bikthemlighetens rāmärken. I sådana fall lät man givetvis bli att införa målet; ifall detta skedde utelämnades alla sådana uppgifter från vilka man kunde sluta sig till supplikantens person eller hemort.¹⁰

Beklagligt nog har en del av penitentiariatets volymer gått förlorade, liksom delar av andra påvliga registraturserier. När Napoleon 1809 erövrade Kyrkostaten gav han order om att allt katolskt kyrkligt arkivmaterial skulle föras till Paris, där han avsåg att inrätta ett världsarkiv. Totalt 3239 kistor arkivmaterial, däribland sannolikt även material ur penitentiariatsarkivet, transporterades från Vatikanen till Paris. Efter Napoleons nederlag återställdes en del av materialet till Rom, men en tredjedel försvann på vägen; eftersom man inte gjorde upp några förteckningar över leveranserna får vi aldrig veta vad som försvann.¹¹

Schmugge uppskattar att omkr. 75% av registraturvolymer från tiden 1410–1458 skulle ha gått förlorade.¹² Detta kan emellertid inte stämma, ty Schmugge bygger sin uppskattning på att volymen för åren 1410–1411

¹⁰ I samband med öppnandet (1983) och nyttjandet av penitentiariatsarkivet samt speciellt i samband med publicering av material har man i offentligheten diskuterat om samtliga mål som behandlades av penitentiariatet faller inom bikthemligheten, d.v.s. om arkivet i alla fall borde stängas för forskning. De forskare som gått igenom arkivet har dock enstämmigt kommit fram till att materialet inte faller under bikthemligheten. I fråga om samtliga mål som behandlades i verket utarbetades nämligen ett officiellt dokument; detta skulle ha varit överflödigt ifall man inte använt det i offentligheten som belägg för en påvlig resolution. Enligt min mening bör penitentiariatsarkivet inte underställas flera begränsningar än de som redan gäller. Idag måste forskare få specialtillstånd av penitentiariatet för att använda arkivet och alla för publicering avsedda uppsatser eller utgåvor måste granskas av ämbetsverket före tryckningen.

¹¹ Emil Göller, *Die päpstliche Pönitentiarie von ihrem Ursprung bis zu ihrer Umgestaltung unter Pius V.* I:1, Bibliothek des Kgl. Preuss. Historischen Instituts in Rom III (Rom 1907), s. 13. Filippo Tamburini, 'Per la storia dei cardinali penitenzieri maggiori e dell'Archivio della Penitenzieria Apostolica. Il trattato "De antiquitate cardinalis poenitentiarum maioris" de G.B. Coccino (m. 1641)', *Rivista di storia della Chiesa in Italia* 36 (1982), s. 342–346. Karl August Fink, *Das Vatikanische Archiv. Einführung in die Bestände und ihre Erforschung* (Rom 1951), s. 3 o. 'Das Archiv der Sacra Poenitentieria Apostolica', *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 83 (1972), s. 88.

¹² Ludwig Schmugge, *Kirche, Kinder, Karrieren. Päpstliche Dispense von der unehelichen Geburt im Spätmittelalter* (Zürich 1995), s. 14. Schmugge, Hersperger & Wiggenhauser, s. 5.

bär nummer ett både enligt den gamla och nya volymnumreringen. Den nya ordningsnummern för 1458 års volym är sju och den gamla 25, varav Schmugge drar slutsatsen att endast sex av de 24 första volymerna finns kvar. När man granskar den gamla numreringen systematiskt framgår att den inte löpte i kronologisk ordning, utan man kan finna lägre nummer än 25 på titelbladen i senare volymer, t.ex. 14–17 och 30–39.

Man kan alltså inte dra slutsatser om antalet försvunna volymer på basis av den gamla numreringen. Emil Göller, pionjären inom forskningen rörande penitentiariatet, antar t.o.m. att ämbetsverket skulle ha registrerat inkomna suppliker redan från 1330-talet framåt, men det finns inga källbelägg för sådana registreringer. Eftersom ett inventarium från början av 1600-talet redovisar samma bevarade volymer som idag, är det sannolikt, att äldre volymer, ifall sådana funnits, förstördes under plundringen av Rom 1527.¹³

Den enda möjligheten att dra slutsatser om hur volymerna bevarats är att granska arkivets bevarade volymer som en helhet och undersöka för vilka pontifikat det finns luckor i serien. Eftersom det saknas en god förteckning över arkivet, har jag gått igenom samtliga volymer till 1523 och statistikfört de existerande registraturdelarna. Den i detta nu äldsta volymen (nr 1) härrör från åren 1410–1411. Följande volymer (2, 2bis) täcker åren 8–12 av Eugenius IV:s pontifikat (1438–1443). Från volymerna 3–4, som täcker åren 2–9 (1448–1455) av Nicolaus V:s pontifikat inleds en enhetlig serie, som för supplikregistraturens del sträcker sig ända in i nya tiden, d.v.s. över reformationen.

För denna undersöknings tidsperiod saknas volymen från början av Pius II:s första år, från Alexander VI:s femte år, från Julius II:s andra, tredje och sjätte år samt två registreringer för Leo X:s första och andra år. Dessutom saknas en andra volym från det tredje, fjärde, sjätte och åttonde året av Leo X:s pontifikat. Totalt saknas alltså tretton volymer. Göller hävdar visserligen att volymer skulle saknas också från Paul II:s pontifikat,¹⁴ men själv har jag inte kunna märka att så skulle vara fallet. Eftersom nästan samtliga volymer uppenbarligen har bevarats, kan penitentiariatsarkivet betraktas som tillförlitligt och tillräckligt fullständigt, t.o.m. för en kvantitativ analys.

Fr.o.m. volym nr 7, som täcker nästan det hela första året (1458–1459) av

¹³ Tamburini, 'Per la storia dei cardinali', s. 341–342.

¹⁴ Emil Göller, 'Das alte Archiv der päpstlichen Pönitentiarie', *Römische Quartalschrift für christliche Aeltumskunde und für Kirchengeschichte*, Supplementheft 20 (1913), s. 5ff.

Pius II:s pontifikat, innehåller en registraturvolym vanligen de under ett pontifikatsår inkomna supplikerna. Inom volymen har supplikerna inte bundits in kronologiskt, utan målen har införts tematiskt under flera rubriker. Inom dessa underavdelningar har supplikerna i huvudsak placerats i kronologisk ordning. Det finns givetvis vissa undantag, ty registreringen har inte skett omedelbart efter målets handläggning, utan något senare och i detta skede har det ibland uppstått förskjutningar på några dagar eller veckor.

Rubrikerna i registraturen varierar i någon mån från volym till volym. Vissa volymer har bara en rubrik: "de diversis materiae" – om olika mål. Som mest kan rubrikerna var över tio. Det vanligaste är dock att en registraturdel består av avdelningar: de matrimonialibus, de diversis formis, de declaratoriis, de defectu natalium, de uberiori, de promotis et promovendis, de confessionalibus perpetuis, de sententis generalibus och de confessionalibus in forma 'Cupientes' eller 'Si inveneris'. Avdelningarna följer oftast varandra i denna ordning, men det finns förvisso variationer. I min undersökning har jag följt denna indelning, som även använts av Schmutge och andra.

Målen i penitentiariatet i den kanoniska rättens ljus

Före en granskning av målen är det motiverat att dryfta hur det kommer sig att så olikartade mål – från äktenskapsmål till oäkta barns suppliker samt från våldsdåd till byte av bikt-fader – behandlades i ett och samma ämbetsverk. Den katolska kyrkliga centralförvaltningens andra registraturer innehåller i huvudsak endast kyrkliga förvaltnings- eller ekonomiska ärenden. Svaret måste sökas i penitentiariatets karaktär av samvetsdomstol och i påvens reservatsrätt. Supplikerna gällde i samtliga de berörda kategorierna påvliga absolutioner, dispenser eller tillstånd, särskilt för enskilda personer.

En annan gemensam faktor för de mål som handlades i penitentiariatet är att det fanns noggranna regler om dem i kanonisk rätt. Förtroget med kanonisk rätt är i själva verket den enda möjligheten att förstå de mål som kom upp i ämbetsverket. När man på 1100- och 1200-talet började utveckla penitentiariatet och kurians andra organ fäste man samtidigt stor uppmärksamhet vid att utveckla den kanoniska rätten. När rätten utvecklades fördes samtidigt en mängd nya aspekter in under begreppet synd och behandlingen av dessa mål anförtroddes penitentiariatet.

Även om det under olika tider har bedrivits en intensiv forskning i kanonisk rätt, är forskningen rörande den kanoniska bakgrunden till de fall som har anknytning till penitentiariatet fortfarande mycket ringa – liksom forsk-

ningen i materialet som helhet. Orsaken är givetvis att penitentiariatsarkivet så länge var stängt och fortfarande är underkastat begränsningar i nyttjanderätten. Tillsvidare föreligger endast en systematisk undersökning av de tyska supplikerna från Pius II:s pontifikat (1458–1464). En granskning av materialet för Finland 1449–1523 ger därmed en intressant jämförelse också för kommande internationell forskning. För att möjliggöra en så grundlig bild som möjligt av de olika kategorierna av mål granskas de i det följande separat. Först klarläggs bakgrunden i kanonisk rätt och därefter jämförs de finländska resultaten med de tyska.

De matrimonialibus

De mål som placerats under denna rubrik gäller samtliga äktenskap och deras lagenlighet i den katolska kyrkans ögon. Under medeltiden hade en officiell form för att ingå äktenskap ännu inte utbildat sig. Kyrkan följde framför allt Nya Testamentets krav (Matt. 19:1–12, Mark. 10:1–12) att när parterna ingått äktenskap fick detta inte längre upplösas. Alla äktenskapslöften och sätt att ingå äktenskap var alltså heliga i kyrkans ögon, även om kanonisterna samtidigt tvistade om när ett äktenskap officiellt skulle anses ha vunnit laga kraft.¹⁵ Kyrkan upptog äktenskapet bland sakramenten först vid konsiliet i Lyon 1274 och förbehöll sig samtidigt rätten att fastställa när ett äktenskap var lagligt eller inte. I samband med utvecklingen av den kanoniska äktenskapsrätten formulerade kyrkan sammanlagt nio grundläggande skäl enligt vilka den kunde förhindra ingående av äktenskap.¹⁶

¹⁵ Det fanns i själva verket två olika uppfattningar om legaliseringen av äktenskap. Enligt den skola som utgick från Gratianus och Bologna-dekretisterna krävdes två skeden för ett lagligt äktenskap: ett avtal sluter av fri vilja av två parter i besittning av fulla själsförnödenhet samt en fysisk akt som satte avtalet i kraft, d.v.s. sexuellt umgänge – avsikten med äktenskapet var ju i kyrkans ögon att skapa ärbara förutsättningar för att uppfylla Bibelns uppmaning: "Förök eder och uppfyllen jorden". Först när båda dessa villkor uppfyllts hade äktenskapet vunnit laga kraft, men om någotdera villkoret inte var för handen hade makarna rätt att bryta upp ur ett förbund som inte fullbordats. Enligt den andra skolan, som utgick från Petrus Lombardus och hans anhängare i Paris, måste man göra en skillnad mellan ett äktenskapslöfte, som eventuellt avgetts vid mycket låg ålder, och den egentliga akten att ingå äktenskap. Enligt denna skola var det viktiga i fråga om ett lagligt äktenskap endast ett samförstånd mellan parterna vid äktenskapsloftets ingående, varigenom äktenskapet officiellt trädde i kraft oberoende av om makarna haft sexuellt umgänge eller inte. James A. Brundage, *Law, Sex and Christian Society in Medieval Europe* (Chicago & London 1987), s. 232–233.

¹⁶ Willibald Pöchl, *Geschichte des Kirchenrechts II. Das Kirchenrecht der abendländischen Christenheit 1055 bis 1517* (Wien 1962), s. 309–326.

Det första av dessa äktenskapshinder var alltför nära blodsförvantskap (consanguinitas) mellan parterna. Efter beslutet vid Fjärde Laterankonsiliet 1215 räknades fyra led – i stället för tidigare sju led – eller närmare släktskap som alltför nära för äktenskap.¹⁷ Man blev tvungen att lämna på släktskapsrestriktionerna, eftersom de inbördes befryndade frälsesläkterna inte annars skulle ha förmått finna äktenskapspartner utan stora svårigheter. Samtidigt lättade också trycket i kurian, eftersom dispensansökningarna blev färre.¹⁸

Det andra hindret var svågerskap (affinitas): det par som avsåg att ingå äktenskap inte fick vara förenade genom ett äktenskapsband genom tredje person. Begreppet är komplicerat och kan bäst klargöras genom ett exempel: ett par fick inte gifta sig med varandra ifall deras syskon eller kusiner eller andra nära släktingar redan var gifta med varandra. Också här gällde ursprungligen sju led, men Fjärde Laterankonsiliet sänkte gränsen till fyra.¹⁹

Det tredje förbudet gällde andlig släktskap (cognatio spiritualis) och omfattar en komplicerad grupp av mål med inalles 21 olika typer. I korthet är det fråga om ett andligt släktskapsförhållande som uppstått till följd av ett kyrkligt sakrament, t.ex. dop eller konfirmation, som hindrade en person att gifta sig med sina gudföräldrar eller konfirmand eller deras nära släktingar (oftast barn). Andlig släktskap var något helt annat än blodsförvantskap, även om de i vissa fall kunde sammanfalla.²⁰

Dessa tre kategorier var de klart vanligaste målen under rubriken "De matrimonialibus". De övriga var betydligt ovanligare och jag behandlar dem här endast på en allmän nivå. Det fjärde förbudet gällde också släktskap, nämligen ifråga om adoptivbarn, och förbjöd äktenskap mellan nära släktingar till

¹⁷ Fjärde Laterankonsiliet beslut (c. 50): "... Prohibitio quoque copule coniugalis quartum consanguinitatis et affinitatis gradum de cetero non excedat, quoniam in ulterioribus gradibus iam non potest absque gravi dispendio huiusmodi prohibitio generaliter observari. ...cum ergo iam usque ad quartum gradum prohibitio coniugales copule sit restricta, eam ita volumus esse perpetuan ...": I framtiden kommer äktenskapsförbud emellertid inte att utsträckas över blodsförvantskap eller svågerskap i fjärde led, ty längre förda förbudsnivåer kan numera inte allmänt följas utan stora svårigheter. Citat: García y García, Antonius (ed.), *Constitutiones concilii Quarti Lateranensis una cum Commentariis Glossatorum. Monumenta iuris canonici. Series A: Corpus Glossatorum vol. 2.* (Citrä del Vaticano 1981), s. 90–91.. Samma bestämmelse finns även i Liber Extra (X 4.14.8).

¹⁸ Brundage, s. 355–357.

¹⁹ Fjärde Lateralkonsiliets beslut (c. 50), se ovan samt Liber Extra (X.4.14.8 o. 4.13.8). Brundage, s. 355–357.

²⁰ Plöchl II, s. 323–324. X 4.II. 1–8.

såväl de biologiska som adoptivföräldrarna. Det femte förbudet gällde brott mot offentlig ärbärlighet eller sedlighet, d.v.s. när den ena av parterna tidigare hade varit gift med eller avgett äktenskapslöfte till en släkting till den blivande maken/makan, men lämnat ifrågavarande då den nya partnern kom in i bilden. Den sjätte orsaken att ogiltigförklara ett äktenskap var sinnessjukdom hos den ena parten, den sjunde en felbedömning av den blivande makens/makans ställning eller förmögenhet i samband med äktenskapsavtal och det åttonde ett äktenskap som ingåtts p.g.a. våldtäkt. Den nionde kategorin, olämplighet som giftermålspartner, omfattade mycket olikartade fall: bigami, dråp på make/maka i avsikt att ingå nytt äktenskap, impotens hos män och ofruktsamhet hos kvinnor samt någöndera partens minderårighet. Inte heller präster fick ingå äktenskap enligt den nionde kategorin.²¹

En del par ville trots allt ingå äktenskap, även om något av dessa äktenskapshinder var för handen. I sådana fall kunde de vända sig till penitentiariatet och anhålla om dispens.²² Ett arrangemang av detta slag var av behovet påkallat, ty barn i centraleuropeiska frälseätter var t.ex. nästan alla släkt med varandra. Eftersom man ändå ville hålla familjens egendom i slakten, var det nästan omöjligt att finna en lämplig partner, som inte skulle ha varit alltför nära släkt. Av 656 enskilda tyska suppliker gällde omkring hälften alltför nära blodsförvantskap, en tredjedel alltför nära svågerskap, en sjättedel andlig släktskap, medan resten, c:a fem procent, består av andra suppliker. Fördelningen är i stort sett densamma också i materialet rörande Finland, som består av 35 mål rörande 31 par.²³

I de mål som ingår i gruppen "De matrimonialibus" var det ingalunda så att alla ansökte endast om dispens för att få gifta sig i strid med kyrkans regler, utan en stor del av supplikanterna hade i själva verket redan ingått äktenskap och kunde ha t.o.m. flera gemensamma barn. I sådana fall var det inte längre tillfyllest att enbart ansöka om dispens, utan paret måste också få påvlig absolution för sin förseelse. Det var emellertid en förmildrande omständighet ifall man kunde konstatera att paret inte känt till att de var alltför nära befryndade – absolution behövdes inte ifall de inte känt till saken då de ingick äktenskap. En stor del av fallen är just av detta slag. Omkring sju av tio tyska par hade inte känt till att de var släkt, en sjättedel var medvetna om

²¹ Plöchl II, s. 314–321, 325–326.

²² Plöchl II, s. 327–328.

²³ Schmutge, Hersperger & Wiggenhauser, s. 80–81. Salonen, s. 75.

saken och i 13% utreds denna aspekt inte alls i handlingarna. I materialet rörande Finland hade hälften inte känt till släktskapen, medan 10% hade varit medvetna om saken; i hela 40% av fallen saknas omnämmande av denna omständighet.²⁴

Ifall dokumentet i penitentiariatets registratur inte nämner huruvida paren har känt till släktskapen, innebär detta inte att man skulle ha ansett att denna omständighet saknade betydelse. I ett fall från Finland som förelades penitentiariatet 1460 lyfts detta inte fram, utan målet presenteras på följande sätt i penitentiariatets registratur:

Senis vii idus Julii

*Philippus Yverson armiger et Helena Henrici mulier Abuensis diocesis, 4° affinitatis gradu coniuncti, petunt similem gratiam sibi fieri. Fiat de speciali. A. episcopus Apruntinus Regens.*²⁵

I detta fall har också originalsuppliken bevarats, men den har i *FMU* feldaterats till 1502:²⁶

Exponitur sanctitati vestre pro parte deuotorum nostrorum *Philippi Yverson, armigeri, et Helene filie Henrici, mulieris coniugum Aboensis diocesis*, quod ipsi olim scientes, se *quarto affinitatis gradu* Jnivicem fore attinentes, matrimonium inter se publice per verba de presenti contraxerunt, carnale copula minime subsecuta. Cum autem, pater sancte, prefati exponentes in dicto matrimonio sic contracto absque speciali dispensatione sedis apostolice remanere non possint, *supplicatur* igitur sanctitas vestra pro parte dictorum coniugum quatenus ipsos ab huiusmodi excessibus absoluere, cum easque ut, jmpedimento predicto

²⁴ Schmutge, Hersperger & Wiggerhauser, s. 10, 81–84. Salonen, s. 73–75.

²⁵ Penitenzieria Ap., vol. 8, f. 63v, ASV. Dateringen: Siena 9.7.1460.

²⁶ *FMU* 4948. Originalt finns i Scheelska samlingen i HUB. Den felaktiga dateringen till 1502 i *FMU* är något märklig, ty redaktören Reinhold Hausen har med säkerhet vetat att de år som förekommer i påvliga urkunder – ifall hela årtalet inte särskilt har skrivits ut – avser påvens regeringsår. Året 1502 är ingalunda det andra året av den dåvarande påven Alexander VI:s pontifikat, såsom urkundens "anno ii^o" avser, utan det tionde. Det enda sätt man kan förstå den märkliga dateringen är att bokstaven A (som är en förkortning för förnamnet på biskopen av Apruntinus, regenten Antonius de Fatatis de Ancona) efter anteckningen om godkännande "Fiat de speciali" – åter – felaktigt tolkats som att den avser påven Alexander VI (vars officiella förkortningsbokstav var R, av hans namn Rodrigo de Borja). Under sitt andra regeringsår vistades påven emellertid inte i Siena, där urkunden är daterad. Därmed har Hausen blivit tvungen att söka en annan förklaring till "anno ii^o" och funnit den i att årsangivelsen inte avser pontifikatsår utan året 1502. Förklaringen låter invecklad, men torde vara den enda som kan förklara feldateringen – ifall en förklaring överhuvudtaget är av nöden.

non obstante, in eorum sic contracto matrimonio libere et licite remanere possint et valeant, misericorditer dispensare dignemini, prolem exinde suscipiendam legitimam decernentes de gracia speciali. *Fiat de specialj. A. episcopus Aprutinus regens.*²⁷

Datum Senis xii kal. Augusti anno ij^o C de Regio [21.7.1460]²⁸

De kursiverade delarna är gemensamma i dokumenten. I penitentiariats registratur finns däremot inget omnämmande av huruvida äktenskapet ingåtts i medvetande om släktskapsförhållandet eller ej, vilket nämns i originalsuppliken. Originalen och avskriften är alltså inte helt identiska, men de huvudsakliga omständigheterna framgår förvisso.

De diversis formis och de declaratoriis

Inom dessa två grupper finns suppliker av mycket olika slag. Trots de separata rubrikerna innehåller båda grupperna mål av likartat slag. Skillnaden är att förklaringsdelen under rubriken ”De declaratoriis” är mera omfattande än i suppliker i den andra gruppen och att supplikanten önskar en ”declaratio” om sin oskuld.²⁹ Till största delen gäller supplikerna olika straff- och benådningssärenden, i fråga om vilka påven velat koncentrera beslutsfattandet i

²⁷ Anteckningen om godkännandet ”Fiat ... Regens” har skrivits av en annan hand än den övriga suppliken och bläcket är mörkare. Anteckningen har sannolikt skrivits av penitentiariats regent Antonius, biskop av Aprutinus.

²⁸ Dateringen efter den egentliga texten har skrivits av auditorn (C. de Regio) som även har undertecknat dokumentet. Dateringen efter suppliktexten syftar på tidpunkten för approbationsanteckningen ”Fiat”. Här har vi emellertid ett problem eftersom dateringen i penitentiariats kopieregistratur är 9.7., medan originalet bär dateringen 21.7. Eftersom det i alla fall är sannolikare att uppgifterna i originalet är riktiga, torde det vara fråga om ett fel av registratör i avskriftsskedet, ty på samma dag finns också en annan supplik från Åbo stift. Ett fel av detta slag kan ha uppstått om supplikerna införts senare och inte omedelbart efter handläggningen. Ingenting dateringen kan ur diplomatikens synvinkel vara den dag då suppliken registrerats. I supplikens vänstra övre hörn finns texten: ”De contracto scientis et non consumato in 4° affinitatis”. Anteckningen är skriven med annan handstil och annat bläck än andra anteckningar på dokumentet. Uppenbarligen är det fråga om ett kort referat av supplikens innehåll som utarbetats för behandlingen, eftersom det innehåller alla för handläggningen relevanta fakta i målet. På supplikens baksida finns ytterligare texten ”Jo Weythas”, som syftar på prokuratör Johannes Weythas, som deltog i ärendets behandling. Denne var en av de mest aktiva prokuratorerna i penitentiariatet 1459 och 1460. Om honom, se bl.a. Schmugge, Hersperger & Wiggerhauser, s. 45.

²⁹ *Repertorium Poenitentiarie Germanicum 4*, Verzeichnis der in den Supplikenregistern der Poenitentiarie Pivs II. Vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutsches Reiches 1458–1464 Text bearbeitet von L. Schmugge, P. Hersperger und B. Wiggerhauser. Indices bearbeitet von H. Schneider-Schmugge und L. Schmugge. Utg. Deutschen Historischen Instituts in Rom. (Tübingen 1996)s. xxvi–xxvii.

egna händer – och senare delegerat det till penitentiariatet. I flera fall är det fråga om att supplikanten blivit exkommunicerad eller bannlyst. I fråga om sådana straff kunde endast påven utfärda en friande resolution.

Största delen av de fall som placerats under dessa rubriker gäller våldsdåd: dråp eller förorsakande av kroppsskada. Dylika brott betraktades också som brott mot kyrkan och Gud, ty människans liv är skapat av Gud. Våldsbrott betraktades som särskilt grava ifall offret var en präst³⁰ eller nära släkting. I dylika fall exkommunicerades brottslingen automatiskt och måste vända sig till påvestolen för att få absolution. Mellanhavanden mellan vanliga lekmän intresserade inte kyrkan. I det tyska materialet var hela 90% av offren präster och 10% lekmän. I materialet rörande Finland är fördelningen 60% präster och 40% lekmän. En så stor skillnad är svår att förklara på något annat sätt än att det i det tätare bebodda Tyskland också fanns flera präster och att de lättare föll offer för våld än i Finland där det fanns få präster och dessa vanligen åtnjöt hög aktning.³¹

En hänvändelse till penitentiariatet blev aktuell också i de fall då en präst gjort sig skyldig till ett våldsbrott. Bilden av prästen som en aktad fridsälskande herde förvreds totalt ifall han var delaktig i blodsdåd. Därför tilldelades våldsamma präster automatiskt ett yrkesförbud i form av exkommunicering; för att kunna återinträda i ämbetet måste prästen först få absolution av påvestolen. I det tyska materialet hade prästmän gjort sig skyldiga till blodsdåd i 45% av fallen och lekmän i 55%. I materialet rörande Finland är motsvarande proportioner 90% respektive 10%. Skillnaden torde kunna förklaras med att en präst för att behålla sitt ämbetet var tvungen att vända sig till kurian. Lekmän i Finland torde åter ha ansett att ett världsligt straff fick räcka och inte begett sig ut på en lång, besvärlig och dyr supplikantresa till kurian.³²

³⁰ Enligt Andra Laterankonsiliets beslut (c. 15): "Item placuit ut si quis, suadente diabolo, huius sacrilegii reatum incurrerit, quod in clericum uel monachum uiolentas manus iniecerit, anathematis uinculo subiaceat et nullus episcoporum illum presumat absoluere, nisi morris urgente periculo, donec apostolico conspectui presentetur et eius mandatum suscipiat. ...": Lika så har vi beslutit förordna, att ifall någon förledd av djävulen gör sig skyldig till följande brott mot kyrkan, d.v.s. våld mot präster eller munkar, må han exkommuniceras; och ingen biskop får lösa honom därifrån, om det inte är fråga om omedelbar livsfara, innan han har lagt fram sin sak för påvestolen och av den fått ett friande utslag. Se också Deet. Grat. c. 29 CXVII. 84.4. Citat: Corpus Iuris Canonici I. Ed. Acemilius Friedberg (Graz 1959), s. 822.

³¹ Schmutge, Hersperger & Wiggenhauser, s. 98–116. Salonen, s. 77–78.

³² Schmutge, Hersperger & Wiggenhauser, s. 98–116. Salonen, s. 77.

Våldsbrott betraktades alltid som grova brott och förövarna har haft mycket svårt att försvara sina gärningar. Den enda möjligheten att rentvå sig var att hänvisa till att dådet begåtts i självförsvar och påstå att motståndaren började den tvist eller det slagsmål som ledde till våld eller dödsfall.³³ En sådan argumentation var lättare i fråga om dödsfall, ty då fanns inte längre någon motpart som kunde föra fram eventuella gensagor. I en del av fallen är det inte nödvändigtvis fråga om dråp, utan somliga mål gäller uppenbart lindrigare fall av dödsförvållande eller ännu lindrigare fall, såsom att en person drunknat då två varit tillsammans till sjön.³⁴

Av supplikernas texter framgår att supplikanter som gjort sig skyldiga till våldsdåd ofta förskönat sina handlingar, ibland på ett sätt som kommer nära det komiska. Ett exempel är ett mål som gällde en dominkanbroder som slog en lekman fem gånger med en käpp. Efter tre dagar insjuknade offret svårt och avled slutligen av sina blesseyret. Brodern försvarade sig med flera argument: 1) offret hade först provocerat honom genom sitt uppträdande, 2) han hade slagit offret endast med en liten käpp, 3) offret insjuknade först efter några dagar och man kunde alltså inte säkert påvisa, att detta berodde just på misshandeln, 4) han hade inte avsett att döda offret och ångrade sig djupt. På dessa grunder anhöll dominkanbrodern att skuldens börda skulle lyftas från hans axlar, vilket också skedde, *Fiat*.³⁵

Den näst största gruppen av suppliker i de aktuella kategorierna anslöt sig till apostasi, avfall från tron, d.v.s. supplikerna gällde tillstånd att byta kloster eller orden eller rent av att överge ett kyrkligt ämbete helt och hållet. Fram till 1200-talets början var sådant strängt förbjudet, men påven Innocentius III förde in apostasi-suppliker under penitentiariatets kompetens genom att lindra bestämmelserna om apostasi så, att det blev möjligt att med påvens tillstånd övergå till en orden med strängare observans.³⁶ På 1300-talet var man inte längre lika sträng och påven Honorius III utfärdade ett direktiv, enligt vilket det var möjligt att få absolution också i andra fall av apostasi, men att den skyldige måste ansöka därom av påven själv. I de två fall som förekommer i materialet rörande Finland är det fråga om apostasi.³⁷

³³ Ett exempel från Finland är belysande: "cum vim vi repellendo et se defendendo ...", Genom att svara med våld mot våld och försvara sig. *Penitenzieria Ap.*, vol. 28, f. 218r–218v, ASV.

³⁴ *Salonen*, s. 76.

³⁵ *Penitenzieria Ap.*, vol. 14, f. 98r, ASV.

³⁶ X 3.31.18.

³⁷ *Plöchl II*, s. 256–259, 297. *Salonen*, s. 78.

Talrika suppliker under de aktuella rubrikerna ansluter sig också på ett eller annat sätt till exkommunicering. En grupp supplikanter bestod av exkommunicerade personer, som antingen ville bli befriade från straffet eller enbart anhöll om tillstånd att höra mässan trots straffet. En annan grupp utgjordes av präster, som utfört andliga förrättningar antingen såsom själva exkommunicerade eller för personer som var exkommunicerade. En präst som gjort detta förlorade sin ämbetsduglighet tills han fått absolution av påven.³⁸

Under de aktuella rubrikerna återfinns ytterligare talrika fall av olika slag. En del av supplikanterna hade gjort sig skyldiga till simoni, d.v.s. försäljning eller köp av ecklesiastiska befattningar, föremål eller sakrament,³⁹ andra hade begått helgerån. En del suppliker anslöt sig till sådana kroppsliga brister hos präster som i princip hindrade dem från att utöva prästämbetet.⁴⁰ Bland ansökningarna finns också några fall där supplikanten blivit tvungen att bryta ett löfte och anhåller antingen om absolution för löftesbrottet eller om en ändring av löftets innehåll och villkor. De vanligaste löftesbrotten gäller celi-
batlöften eller faste- och andra dietregler.⁴¹

Under de aktuella rubrikerna finns sammanlagt 47 fall rörande Finland: 36 under "De diversis formis" och 11 under "De declaratoriis". Sammanlagt 35 gällde våldsdåd, d.v.s. närmare 80% av fallen. Därtill kommer några mål som gällde hor, apostasi, helgerån, lyten samt sakramentsförseelser. Tre suppliker från Finland ansluter sig till exkommunikation.⁴²

De defectu natalium och de uberiori

Också under dessa rubriker förekommer mål som bildar en relativt enhetlig helhet och kan behandlas tillsammans. Under båda rubrikerna behandlas mål där supplikanten anhöll om påvlig dispens från en icke-ståndsmässig fa-

³⁸ Plöchl II, s. 390.

³⁹ Bestämmelsen om simoni och straff för simoni härrör från påven Urbanus V:s konstitution "Ne in vinea domini" från 1363. Extrav.comm. 5.1.1-2.

⁴⁰ För präster var det särskilt viktigt att de hade god syn på vänstra ögat, det s.k. kanoniska ögat, "oculus canonicus", som skulle vara i skick för mässläsningen. Om prästens vänstra öga var dåligt, men högra ögat i gott skick kunde man overse med saken. Paul Hinschius, *Das Kirchenrecht der Katholiken und Protestanten in Deutschland I* (Berlin 1869), s. 15-16. Andra relevanta kroppsliga brister var bl.a. dövhet, stumhet, ett svårt talfel, kroppsliga deformiteter eller synliga sjukdomar, såsom hudsjukdomar. Plöchl II, s. 291.

⁴¹ Schmugge, Hersperger & Wiggenhauser, s. 140-142, 147-160.

⁴² Salonen, s. 76(-80).

miljebakgrund. I praktiken innebar det att de var födda i en utomäktenskaplig förbindelse.

Det höga antalet barn födda utom äktenskapet påverkades under medeltiden av två faktorer. En var enligt *Brundage* svåra ekonomiska förhållanden som hindrade parterna att gifta sig, trots att de bodde tillsammans och hade barn.⁴³ En annan orsak var att Fjärde Laterankonsiliet 1215 förbjöd alla präster att ingå äktenskap.⁴⁴ Eftersom prästerna i alla fall genom tiderna hade haft familj, betraktades kravet som alltför strängt och många biskopar såg genom fingrarna med brott mot bestämmelsen. En stor del av prästerna hade "hushållerskor", med vilka de ofta också hade barn. När prästerna förbjöds att ingå äktenskap, utökades kretsen av oäktingar ytterligare med en stor grupp av prästbarn.⁴⁵

Eftersom kyrkan samtidigt beslöt att utomäktenskapliga barn inte var kvalificerade för ekleciastiska befattningar ledde detta till en mängd besvär, bl.a. från prästfäder som gärna hade sett att deras söner hade ärvt deras tjänster. Kyrkan utvecklade ett dispensystem, som gjorde det möjligt för en biskop att bevilja en utomäktenskaplig son dispens att bekläda lägre prästtjänster. För högre prästtjänster måste en sökande född utom äktenskapet få dispens av påven själv.⁴⁶

Påven kunde bevilja dispenser från börd på två nivåer: präster som fått enkel dispens (under rubriken "de defectu natalium") kunde ta emot en högre

⁴³ *Brundage*, s. 494–495.

⁴⁴ Fjärde Laterankonsiliets beslut (c. 14) "Ut clericorum mores et actus in melius reformatur, continenter et caste vivere student universi, praesertim in sacris ordinibus constituti. ... quatenus in conspectu Dei omnipotentis Dei puro corde ac mundo corpore valent ministrare. ... Qui autem secundum regionis suae morem non abdicarunt copulam coniugalem, si lapsi fuerint, gravius puniantur, quum legitimo matrimonio possint uti": För att prästernas moral och uppförande kunde förbättras, lät dem alla kämpa för att leva i avhållsamhet och dygdigt, särskilt de som tillhör det andliga ståndet. ... så att de vore dugliga att tjäna den allsmåktiga Guden med ren hjärta och obefläckad kropp. ... Men de präster, som följer sin trakts seder och inte avstår från sina äktenskapliga förbindelser, kommer att bestraffas särskilt strängt, ifall de försjunker i synd, ty de har möjligheter att utnyttja sina äktenskapliga rättigheter. Se också X 3.1.18. Citat: *Corpus Iuris Canonici II*, s. 452

⁴⁵ *Brundage*, s. 402–404, 474, 536–537. *Schmugge*, s. 138.

⁴⁶ Bl.a. Andra Laterankonsiliets beslut (c. 21): "Presbyterorum filios a sacri altaris ministeriis removendos decernimus, nisi aut in coenobiis aut in canonicis religiose fuerint conversati." Vi förordnar att prästsöner skall avlägsnas från kyrkliga tjänster, ifall de inte blir munkar eller medlemmar av andliga ordnar. *Schmugge*, s. 36.

prästtjänst och verka som biktfäder. En utvidgad dispens, "de uberiori", gav åter supplikanten rätt att bekläda två eller i sällsynta fall t.o.m. tre kyrkliga ämbeten utöver ställningen som biktpräst. Enkel dispens var betydligt allmänare än "de uberiori". Tyska forskare som gått igenom samtliga ansökningar av utomäktenskapliga sökande 1449–1533 har beräknat att det gick i medeltal sex suppliker "de defectu natalium" på en "de uberiori" i penitentiariatsregistret.⁴⁷

Största delen av de barn som föddes utom äktenskapet behövde emellertid inte påvlig dispens. En sådan söktes endast av personer som avsåg att avancera på den kyrkliga banan eller som behövde dispensen av något annat skäl. Av denna orsak påträffar man bland supplikerna i penitentiariatet endast få ansökningar av vanliga lekmän. De hade, liksom sökande till lägre prästtjänster, rätt att få dispens av sin biskop.⁴⁸

De sökande som vände sig till påven i hopp om dispens från sin börd var inte alltid unga män som försökte vinna en prästtjänst, utan i hela penitentiariatsmaterialet framgår, att rent av en tredjedel av supplikanterna var personer som redan beklädde ett prästämbete. Utöver dessa var många supplikanter studenter som siktade på prästtjänster, hela 62% av alla som vände sig till penitentiariatet. De sammanlagt 20 ansökningarna från Finland berör 22 personer. Av dem var 80% studenter, medan tre supplikanter redan innehade ett lägre kyrkligt ämbete, synbarligen i kraft av en dispens av biskopen i Åbo, medan två supplikanters sociala status inte framgår. Finländarna avviker sålunda från materialets allmänna tendens genom att de har varit hederliga och ansökt om dispens innan de tillträdde ett kyrkligt ämbete.⁴⁹

Eftersom det är fråga om suppliker av sökande till kyrkliga ämbeten vore det naturligt att alla supplikanter skulle vara män, men det är inte fallet, ty bland dem finns också några kvinnor. De kvinnor som vände sig till penitentiariatet var alla nunnor som ville avancera till ledare för ett kloster eller rent av en klosterorden. Liksom de högre prästtjänsterna var stängda för söner födda utom äktenskapet, gällde detsamma för ledande befattningar inom ordnar. En utnämning till en sådan post kom ifråga endast med påvlig dispens. Det finns dock mycket få kvinnor bland supplikanterna, bland omkring tusen suppliker "de defectu natalium" i penitentiariatsregistret

⁴⁷ Schmugge, Hersperger & Wiggerhauser, s. 57.

⁴⁸ Schmugge, s. 41–69.

⁴⁹ Schmugge, s. 154–155. Salonen, s. 80

finns endast sju ansökningar av kvinnor, bland supplikerna "de uberiori" inga.⁵⁰ Samtliga suppliker från Åbo stift har inlämnats av män.

Målen "de defectu natalium" och "de uberiori" ger rikliga personuppgifter också om supplikanternas familjebakgrund, vilket gör grupperna intressanta t.ex. för social- och familjehistorisk forskning. Utöver vanliga persondata om supplikanterna (förnamn, släktnamn/patronymikon, yrke/social bakgrund, hemort/stift) utreds nämligen ingående i vilket slags utomäktenskaplig förbindelse supplikanten var född. Det fanns talrika kategorier och de täcker nästan alla upptänkliga alternativ i fråga om föräldrarnas yrken och bakgrund samt i fråga om huruvida deras förhållande var lovligt eller olagligt.⁵¹

Många supplikanters föräldrar var båda ogifta, vilket som sagt berodde på att giftermål under senmedeltiden inte var särskilt vanliga. Många par levde tillsammans och skaffade sig barn utan att gifta sig. Barn till fästepar utgjorde en liknande kategori. Bland dem som sökte dispens fanns också rätt många personer som fötts till följd av olika slag av snedsteg utanför äktenskapet.

Såsom framgick utgjorde prästbarn en rätt stor del av samtliga utomäktenskapliga barn. Det vanligaste fallet var att fadern var präst och modern en ogift kvinna, d.v.s. det var sannolikt fråga om barn till prästen och hans hushållerska. I några fall framgår att en präst gjort sig skyldig till äktenskapsbrott, ty en del suppliker uppger att fadern var en präst och modern en gift kvinna. Bland supplikanterna finns också några barn till en präst och en änka. Det är naturligt att de präster som förekommer som fäder inte enbart var vanliga församlingspräster, utan att det bland supplikanterna också fanns barn till innehavare av högre kyrkliga ämbeten – från kaniker till ärkebiskopar. Bland de föräldrar som förekommer i supplikerna finns inte endast män bundna av celibatlöfte, utan också kvinnor. De kvinnor som brutit mot sitt celibatlöfte var inte enbart vanliga nunnor, utan bland de mödrar som nämns finns också abbedissor.⁵²

Trots celibatreglerna förekommer rätt många av kyrkans män bland föräldrarna. Av de 37 916 suppliker från åren 1449–1533 som en tysk forskargrupp gick igenom hörde hela 21 301 eller över hälften av de utomäkten-

⁵⁰ Schmutge, s. 630.

⁵¹ I kyrkans ögon var en förbindelse "lovlig" när det var fråga om ett förbund mellan två ogifta personer – även om inte heller detta officiellt var tillåtet. Helt olovliga relationer var sådana där den ena eller båda föräldrarna var gifta på annat håll eller bundna av celibatlöfte.

⁵² För olika fall, se supplikerna "de defectu natalium" eller "de uberiori", passim i penitentiariatsregistraturen.

skapliga barnens fäder till det högre prästeståndet och 942 (2%) till det lägre prästerskapet. Lekmännen var 15 227, d.v.s. två femtedelar av fäderna, medan fädernas stånd inte kan fastställas i omkr. 1% av fallen. Av mödrarna var majoriteten, 32 816 (87%) ogifta, 3546 (9%) gifta och 1% änkor. Av mödrarna hade 627 (2%) avgett celibatlöfte, medan uppgift saknas om 1%.⁵³

Även om de tyska forskarnas beräkningar visar ett relativt stort antal präster bland fäderna, bör man dock inte på basis av dessa siffror dra alltför långt gående slutsatser om liderliga klerker. Man måste nämligen beakta att de som ansökte om påvlig dispens p.g.a. sin börd nästan utan undantag siktrade på en högre kyrklig befattning. I konkurrensen om dessa tjänster hade prästbarn naturligt bättre förutsättningar än vanliga lekmäns barn. Eftersom prästbarn i alla fall inte kunde få en sådan befattning utan dispens betonas prästfädernas andel i supplikerna alltför starkt. Den höga andelen präster är enligt min mening inte ett uttryck för prästernas dåliga moral, trots att Schmutge låter en sådan bild skymta fram mellan raderna.⁵⁴

I fråga om supplikanterna från Finland är läget betydligt enklare: föräldrarna till tre sökande var båda ogifta och för 19 supplikanter framgår att fadern var präst och modern ogift. Av fäderna var alltså hela 86% präster och endast 14% lekmän. Samtliga mödrar var åter ogifta. När man jämför dessa siffror med dem som sammanställts för hela penitentiariatsmaterialet framgår att prästernas andel var ännu högre i Finland, men detta innebär i alla fall inte att prästernas moral skulle ha varit lösligare i Finland än i den övriga katolska världen. Sannolikt är siffrorna endast ett uttryck för att samhällsgrupperna måhända var mera sammanhållna i Åbo stift än på andra håll. Prästsöner sökte sig alltså oftare in på den kyrkliga banan än andra ungdomar som hade en motsvarande utomäktenskaplig bakgrund.⁵⁵

De promotis et promovendis

Alla mål i dessa kategorier ansluter sig till präster, deras kompetens, eller snarare avsaknad av sådan, ty supplikerna gäller dispens för prästbefattningar trots personliga brister av andligt, kroppsligt eller moraliskt slag.

⁵³ Schmutge, s. 183.

⁵⁴ Schmutge, s. 182–188.

⁵⁵ Salonen, s. 81. Kirsi Salonen, 'In their Fathers' Footsteps. The Illegitimate Sons of the Finnish Priests according to the Archives of the Sacred Penitentiary 1449–1523', *Roma magistra mundi. Itineraria culturae medievalis. Mélanges offerts au Père L.E. Boyle à l'occasion de son 75e anniversaire* (Louvain-le-Neuve 1998, i tryck).

En stor del av supplikerna gäller för låg ålder för att tillträda en prästtjänst. Kyrkan hade nämligen noga fastställt vilken ålder som krävdes för att bekläda en viss ecklesiastisk tjänst eller befattning. Tonsur fick man anlägga redan som sjuåring, men för egentliga kyrkliga tjänster krävdes högre ålder: en subdiakon måste vara minst 18, en diakon 20 och en kyrkoherde 25 år innan ifrågavarande kunde ordinerars. En blivande biskop skulle åter ha fyllt minst 30 år.⁵⁶ Ifall en person som inte uppnått stadgad ålder önskade bli ordinerad till ett kyrkligt ämbete måste han få påvlig dispens. Ifall han redan hade ordinerats till ämbetet eller skött det trots att han inte fyllde ålderskriteriet måste han få påvlig absolution innan han officiellt kunde godkännas som innehavare av ifrågavarande ämbete.

Liksom ifråga om underåriga krävdes av personer som fått sitt ämbete med hjälp av en falsk titel eller genom att ljuga om sin utbildning att de ansökte om påvlig dispens och absolution för att kunna fortsätta i ämbetet. Enbart dispensansökning räckte åter för en prästkandidat, som saknade för ämbetsutövningen behövlig utbildning eller färdigheter eller besvärades av ett kroppsligt lyte, som i princip var ett hinder för utnämning till prästämbetet.⁵⁷

Också i fråga om målen i denna kategori kan man lägga märke till att brott mot kyrkans bestämmelser var högst vanliga, ty endast ca 40% av de tyska fallen var rena dispensansökningar. I hela 60% av fallen var skadan redan skedd och supplikanten ansökte om både absolution och dispens. Det vanligaste fallet var att en minderårig tillträtt ett prästämbete.⁵⁸ De två finländska målen i penitentiariatsregistaturen är av detta slag. I det ena fallet hade en subdiakon skött uppgiften temporärt, men inte tagit emot ämbetet officiellt. Den andre prästen (presbyter) hade åter skött tjänsten officiellt trots att han inte uppnått stadgad ålder. Båda fick absolution och tillstånd att fortsätta på den kyrkliga banan. I frågan om den sistnämnde konstaterade resolutionen ytterligare, att det inte förelåg något problem, eftersom han vid ansöknings-tidpunkten uppnått den för tjänsten fastställda åldern.⁵⁹

⁵⁶ Plöchl II, s. 291. Tredje Laterankonsiliets beslut (c. 3): "... statuimus, ut nullus in episcopum eligatur, nisi qui iam trigesimum aetatis annum egerit ...". Vi förordnar, att ingen må väljas till biskop innan han har nått trettio års ålder. Se också X 1.6.7. Citat: *Corpus Iuris Canonici* II, s. 51–52.

⁵⁷ Schmutge, Hersperger & Wiggerhauser, s. 197.

⁵⁸ Schmutge, Hersperger & Wiggerhauser, s. 199–201.

⁵⁹ *Penitenzieria Ap.*, vol. 17, f. 115v o. vol. 21, f. 216r, ASV. Salonen, s. 82.

De confessionalibus perpetuis

Vid Fjärde Laterankonsiliet 1215 beslöts att envar kristen skulle bikta sig minst en gång i året för sin församlingspräst.⁶⁰ Arrangemanget passade inte för alla eller också ville de inte vända sig med sina bekymmer till kyrkoherden eller kapellanen i den egna församlingen. Sådana personer erbjöds en utväg att undgå skyldigheten att vända sig till församlingsprästen, men det krävde ett påvligt specialtillstånd, ett påvligt biktbrief, som berättigade mottagaren att vända sig till en annan präst, men inte att försumma bikten.⁶¹

Beskrivningen av tillvägagångssättet leder lätt tankarna till konflikter mellan kyrkoherdar och församlingsbor, vilka kunde leda till att de senare inte ville vända sig till sin egen präst i konfidentiella eller känsliga frågor. Det var emellertid inte alltid fallet, även om sådant också har kunnat förekomma. En orsak till beviljandet av specialtillstånd kan t.ex. ha varit en längre resa, då det inte var möjligt att vända sig till sin egen präst. Eftersom den kristne var skyldig att uppfylla sin årliga biktförpliktelse måste man se till att saken ordnades på annat sätt.

De påvliga biktbriefen var av två slag. Ett enkelt biktbrief gav innehavaren rätt att välja sig en ny biktpräst. Tillståndet var vanligen i kraft under resten av innehavarens liv eller beviljades för en kortare tid, t.ex. för en femårsperiod. Den som önskade att den biktfaeder han valde skulle kunna ge absolution också för större förseelser än dem som en biktfaeders fullmakter vanligen omfattade, måste skaffa sig ett biktbrief med utvidgade rättigheter. En vanlig präst kunde ge absolution för speciellt stora förseelser endast med fullmakter beviljade genom en s.k. plenar-indulgens.⁶² Den vanligaste suppliktypen gällde enkelt biktbrief; samtliga 18 ansökningar från Åbo stift var av denna typ.⁶³

Samtliga suppliker under rubriken "De confessionalibus" är mycket kortfattade och knapphändiga. De innehåller endast supplikantens namn, eventuellt hans ställning i samhället samt stiftets namn. En del suppliker berättar dock något mera om sökanden. Som exempel kan man nämna två suppliker från Finland. I den första konstateras om supplikanten: "Margarete Dehagw

⁶⁰ Fjärde Laterankonsiliets beslut (c. 21) och X 5.38.12. Plöch I II, s. 2833–288.

⁶¹ Schmutge, Hersperger & Wiggenhauser, s. 207.

⁶² Jarl Gallén, 'Indulgens', *KHLNM* VII (1962), s. 390.

⁶³ Göller I:1, s. 116–128, 213–242. Schmutge, Hersperger & Wiggenhauser, s. 207–208. Salonen, s. 82.

mulier Aboensis diocesis” och i den andra något utförligare: ”Olavus Henrici presbyter perpetuus vicarius parrochie Maska Aboensis diocesis”.⁶⁴

Supplikerna ger dock inga upplysningar t.ex. om varför supplikanten ansöker om biktbrev. Denna grupp av mål är i alla fall intressant genom att den innehåller en mängd suppliker av vanliga kristna och inte enbart av präster.⁶⁵ Jämfört med andra kategorier och material från den katolska kyrkan i allmänhet är kvinnornas andel av supplikanterna påfallande hög, totalt kring 10% av samtliga suppliker.⁶⁶

Specialtillstånd

Också kategorierna ”De sententis generalibus” och ”De confessionalibus in forma ’Cupientes’ [eller ’Si inveneris’]” innehåller så likartat material att de kan behandlas som en helhet, även om de förekommer under separata rubriker i supplikeregistraturen – rubrikerna förekommer inte i alla volymer. I båda grupperna förekommer enbart präster som supplikanter, men supplikerna gäller inte dem själva utan deras församlingsbor. Det är fråga om suppliker där församlingsprästen ansöker om påvligt specialtillstånd att få ge absolution åt sina biktbarn, trots att dessa exkommunicerats. Man vände sig särskilt till påven i sådana fall då stiftets biskop exkommunicerat och man alltså inte genom honom kunde uppnå lindring. Kurian beviljade inte dessa dispenser i avsikt att klandra biskoparnas verksamhet, utan därför att också en biktpräst var skyldig att ta emot bikt på samma sätt som en kristen var skyldig att bikta sig en gång i året.⁶⁷

Alla biktfäder nöjde sig emellertid inte enbart med ett sedvanligt tillståndsbrev, utan sammankopplade dem i en del fall också med speciella villkor rörande förseelser, för vilka de inte normalt hade fullmakt att bevilja absolution. Sådana specialvillkor angavs alltid separat, antingen med orden ”in forma cupientes” eller ”in forma si inveneris” i samband med approbationen. En präst kunde ansöka om dylika särfriheter t.ex. då han skulle bevilja sina bikt-

⁶⁴ Penitenzieria Ap., vol. 24, f. 252v; Margarete Dehagw, kvinna från Åbo stift o. vol. 34, f. 303r; Olavus Henrici, präst, ordinarie kyrkoherde i Masku församling i Åbo stift, ASV.

⁶⁵ Såväl i det finländska material som jag samlat in som i det tyska materialer från 1458–1464 är lekmännens andel hela 50%. Se Sch mugge, Hersperger & Wigg enhauser, s. 209.

⁶⁶ Sch mugge, Hersperger & Wigg enhauser, s. 209. Salonen, s. 82.

⁶⁷ Johann Baptist Sägmüller, *Lehrbuch des katholischen Kirchenrechts* 2 (Freiburg i.B. 1914), s. 50–54.

Tabell 1. *Penitentiariatsmaterialet från Finland och Tyskland enligt rubrik*

Typ	Finland		Tyskland	
		%		%
De matrimonialibus	35	29	656	19
De diversis formis	36	29	768	22
De declaratoriis	11	9	89	2
De defectu natalium	20	17	993	28
De uberiori	0	0	193	5
De promotis et promovendis	2	1	170	5
De confessionalibus perpetuis	18	15	543	15
De sententiis generalibus	0	0	73	2
De confessionalibus in forma	0	0	55	2
Sammanlagt	122	100	3540	100

Källa: Penitenzieria Ap., vol. 3–72, ASV och Sch mugge, Hersperger & Wigg en-
h a u s e r, s. 57

barn en absolution av särskilt slag, som normalt endast kunde beviljas av påven. Sådana förseelser var bl.a. hållande av frilla eller grova blodsdåd. Också bland dessa suppliker är specialfallen betydligt sällsyntare än grundtypen.⁶⁸ Ingentera kategorin innehåller suppliker från Finland.

Finland och Tyskland

I 72 registraturvolymerna fann jag sammanlagt 122 separata suppliker som kan identifieras som inlämnade av personer från Åbo stift. Enbart stiftets namn har inte alltid varit tillräckligt för att identifiera supplikerna, eftersom det (Aboensis) skrivits på många olika sätt.⁶⁹ En supplik har förts till fel stift. Vid granskningen av handlingarna måste man alltså även granska namn och datering för att finna alla suppliker från Finland.

Det finska materialet kan kategoriseras och jämföras med motsvarande siffror för det tyska material som hittills analyserats för åren 1458–1464 (tab. 1). Eftersom målen från Finland är så mycket färre än de tyska, kan en del av skillnaderna helt enkelt förklaras som statistikfel. I materialet från Finland medför ett enda fall vanligen en förskjutning på nästan en procent och det

⁶⁸ Sch mugge, Hersperger & Wigg enhauser, s. 214–217.

⁶⁹ Bl.a. på följande sätt: Abuensis, Abrensis, Aborensis, Abriensis, Abnensis, Alboensis, Abuoensis, Aloensis. Många former ligger dessutom nära namnen på andra stift, t.ex. Asloensis (Oslo). Se Salonen, s. 66–67.

finns alltså inga möjligheter att utföra strikta statistiska analyser. En jämförelse ger i alla fall vissa antydningar om skillnader och likheter mellan de båda områdena.

I materialet från Finland utgör äktenskapsmålen den näst största gruppen; med 35 enskilda fall uppgår de till nästan en tredjedel av samtliga suppliker. I det tyska materialet är äktenskapsmålen betydligt sämre företrädna, endast med en femtedel. Förklaringen kan ligga i folkmängden. I ett glest bebott och folkfattigt område som Finland måste äktenskap mellan släktingar, ofta inom frälset, ha varit vanligare än i tyska områden där t.o.m. frälsefamiljerna hade större valmöjligheter i fråga om äktenskapspartner.

Gruppen "de diversis formis" är med 36 enskilda fall något större än "de matrimonialibus". Om man accepterar att de 11 fallen i gruppen "de declaratoriis" bildar en helhet tillsammans med "de diversis formis" innebär detta att dessa sammanlagt 47 fall täcker två femtedelar av hela materialet. Också i det tyska materialet bildar målen "de diversis formis" en procentuellt stor andel av fallen, medan mål av typen "de declaratoriis" är rätt få, vilket alltså innebär att de två gruppernas sammanlagda andel är lägre än i materialet från Finland.

En stor del, hela 80%, av fallen från Finland gäller våldsdåd. Eftersom våldsdådens andel bara når upp till hälften (40%) i det tyska materialet, kunde man vid första anblicken tänka sig att "knivjunkarkulturen" i Finland har medeltida rötter.⁷⁰ Det vore dock en överdrift, ty det är mest sannolikt fråga om att ett dråp på en präst eller en nära släkting var ett så allvarligt brott, att en påvlig absolution var nödvändig. Också präster gjorde sig rätt ofta skyldiga till våldsdåd, men för dem var det viktigt att få absolution för att kunna fortsätta i ämbetet. Därför betonas våldsdådens andel för starkt i det finländska materialet. Tröskeln för att vända sig till påven från trakter långt borta var hög, men dessa brott var alla så grova, att sökanden var tvungen att vända sig till kurian.

Suppliker av utomäktenskapliga barn utgör den till storleken tredje gruppen i det finländska materialet, 20 fall, d.v.s. under en femtedel av samtliga. Andelen finländska fall "de defectu natalium" var lägre än i det tyska materialet, där var tredje supplik kom från ett utomäktenskapligt barn. Suppliker "de uberiori" från Åbo stift påträffades inte. Det är svårt att finna förklaringar till skillnaderna. En förklaring kunde vara att kampen om prästämbetena var så mycket hårdare i de tyska områdena, att ingen av utomäktenskaplig börd

⁷⁰ Salonen, s. 76. Schmutge, Hersperger & Wiggerhauser, s. 97.

kunde bli präst utan dispens. För att undvika besvär från medsökande och en eventuell förlust av en prästtjänst har de sannolikt funnit det bäst att ansöka om påvlig dispens. I Finland var behovet kanske inte lika stort på grund av att befolkningen var mindre och konkurrensen inte lika hård.

Den sista rätt allmänna kategorin av suppliker var "de confessionalibus perpetuis", som innehåller 18 fall. I tab. 1 framgår, att procentuellt sett lika många suppliker rörande bikt inlämnades från Finland och Tyskland – omkring en sjättedel av samtliga suppliker. Detta vittnar om att bikten och särskilt en lämplig biktfaeder var viktiga för medeltidens människor och att man var redo att göra sig en del besvär i saken. På grund av de knapphändiga anteckningarna kan man inte dra längre gående slutsatser.

De ovan behandlade kategorierna av suppliker har alla varit ganska allmänna; det är rätt uppenbart även om det förekommer mindre kvantitativa skillnader mellan det finländska och tyska materialet. Också de mindre grupperna är desamma i vardera området. Under rubriken "de promotis et promovendis" förekommer bara två fall från Finland; mot dessa ca 2% svarar 5% i det tyska materialet. Den låga andelen förklaras givetvis av att det vanligen inte uppstod några problem eller oklarheter i samband med prästvigning och att dispenser inte behövdes. I de övriga grupperna förekom inga suppliker från Finland och de var mycket få också i det tyska materialet, 2–5%.

Penitentiariatsmaterialet och källmaterialet rörande Finlands medeltid

Under perioden 1449–1523 handlade penitentiariatet 122 suppliker från Finland. Av dessa är bara två fall kända från tidigare och tryckta i *Finlands Medeltidsurkunder* (4606 och 4948), som under den berörda perioden känner 170 urkunder som rör kontakterna mellan kurian och Åbo stift. Penitentiariatsmaterialet innebär alltså nästan en fördubbling av det finländska materialet rörande kontakterna med den katolska kyrkan.

Även om kurian i princip hade kansliregler som fastslog de olika ämbetsverkens verksamhetsfält och arbetsfördelning, har uppgiftsfördelningen inte alltid följt bestämmelserna. I *FMU* finns nämligen – utöver den ovan nämnda äktenskapsurkunden – dessutom från åren 1449–1523 19 urkunder som ansluter sig till mål som borde ha behandlats i penitentiariatet, men som i alla fall handlagts av något annat ämbetsverk i kurian.⁷¹ Vissa mål har även be-

⁷¹ *FMU* 2934, 3267, 3273, 3408, 3409, 3588, 3589, 3603, 3608, 3611, 3622, 3781, 3858, 4549, 4664, 4781, 4782, 4783, 5643.

handlats inom ordnarnas egen krets och de saknas alltså i de påvliga registraturerna. Även om urkunderna är sammanlagt 19, gäller några samma mål; totalantalet fall är 13.

Eftersom de som vände sig till penitentiariatet gjorde det i egenskap av privatpersoner och ansökte om befrielse eller dispens i sina egna personliga angelägenheter, kan anteckningarna i penitentiariatets registratur inte i större utsträckning användas för att fylla kyrko- och lokalhistoriska luckor i *FMU*. På några punkter ger penitentiariatsmaterialet visserligen utmärkta kompletteringar och preciseringar till fall som är kända genom *FMU*. Å andra sidan ligger penitentiariatsmaterialets värde i att det utökar det medeltida kyrkliga källmaterialet med ett person- och socialhistoriskt perspektiv som hittills saknats i den närmast förvaltningshistoriskt inriktade forskningen.

De 122 supplikerna i penitentiariatets registratur ger upplysningar om flera än 122 personer. I en tredjedel av ansökningarna (40) är supplikanterna flera. Allt som allt innehåller materialet namn på 171 personer som var bosatta inom Åbo stift och därtill ytterligare en del andra namn.⁷² En del av dessa personer förekommer också i *FMU*, men största delen är helt okända från tidigare. I var fjärde supplik (30) nämns dessutom ett ortnamn, allt som allt ett tjugotal orter, av vilka Åbo som stiftsresidens och klosterstad förekommer i flera urkunder.

I motsats till vad som är fallet med annat kyrkligt källmaterial från medeltiden upptar penitentiariatets registratur också kvinnor. Av de 171 supplikanterna var tre fjärdedelar (132) män, medan kvinnornas andel är något under en fjärdedel (39). Kvinnor förekommer mera sällan än män, men de uppträder dessutom som supplikanter i en smalare sektor, i det finländska materialet enbart i äktenskaps- och bikt mål. I äktenskapsmålen och i nästan alla bikt mål uppträder kvinnan dessutom som supplikant vid sin mans sida. Endast i två bikt mål är en kvinna ensam supplikant. Det tyska materialet gör inte skillnad på män och kvinnor som supplikanter, men också där är fördelningen i stort sett densamma.⁷³ Kvinnor förekommer inte i det kyrkliga materialet i *FMU*.

Det är också möjligt att klarlägga supplikanternas bakgrund. Av 171 finländska supplikanter var över hälften lekmän: 39 kvinnor och 47 män. Bland

⁷² I samband med bl.a. våldsdåd nämns i allmänhet namnen på offren och eventuellt andra inblandade personer.

⁷³ Grovt räknat på basen av Sch mugge, Hersperger & Wiggerhauser, passim.

männen är det vanligaste epitetet "laicus" (lekman). Andra titlar är "armiger" (väpnare) samt "nobilis" (frälseman). Kvinnorna betecknas åter som "mulier" (kvinna), "uxor" (hustru) eller "filia" (dotter). Bland supplikanterna fanns 66 medlemmar av det andliga ståndet, alltså innehavare av olika kyrkliga befattningar. Som studenter ("scholaris") betecknas 17 supplikanter. För endast två supplikanter saknas angivelse av civilstånd eller yrke. I det tyska materialet var drygt 40% av supplikanterna lekmän och de övriga antingen präster eller studenter som avsåg att bli präster. Nästan samtliga personer som nämns i de kyrkliga urkunder som tryckts i *FMU* är personer som innehade kyrkliga ämbeten.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Kurian och europeisk moral under senmedeltiden – nya källor i Vatikanarkivet

CHRISTIAN KRÖTZL

Vatikanarkivet kan tillsammans med Vatikanbiblioteket ses som en skattkammare för Europas medeltid, framförallt för århundradena före reformationen. I arkivets olika registraturserier ingår också en större mängd källmaterial för Nordens medeltid. Vetskapen om detta gav på 1920- och 1930-talen upphov till de gemensamma nordiska Vatikanexpeditionerna, där också finländska forskare medverkade, bl.a. Aarno Maliniemi. Efter expeditionernas insatser trodde man att det inte längre återstod några större grupper av oupptäckt källmaterial i Vatikanarkivet, åtminstone inte för Nordens del – även om man var medveten om att enstaka dokument kunde dyka upp då och då.

De nedan nämnda publikationerna är de första som bygger på det påvliga penitentiariets senmedeltida registraturserier, som blev tillgängliga för internationell forskning så sent som 1983. Öppnandet av arkivet har redan lett till en snabbt ökande forskningsaktivitet och till nya tolkningar av europeisk senmedeltid. Registraturserierna är, så vitt man kan bedöma, bevarade med stor fullständighet för perioden från c:a 1450 till reformationen och utgör en av de största europeiska källgrupperna av enhetlig karaktär för denna period. Serien innehåller även betydande mängder källor som berör Skandinavien.

Penitentiariets äldsta historia är ännu oklar, men det existerade åtminstone redan under andra hälften av 1100-talet och utvecklades i nära förbindelse med den kanoniska rätten. Den kanoniska rätten, d.v.s. den högsta kyrkliga rätten, byggdes ut och förenhetligades i snabb takt. Processen ledde under 1200-talet fram till en stor samling av lagar och föreskrifter (*Corpus Iuris Canonici*), som gällde i alla de delar av det kristna Europa som orienterade

sig mot Rom. Den kanoniska rättens avgörande betydelse för utvecklingen och förenhetligandet av mentaliteter och sociala förhållanden i hela Europa är en följd av att den reglerade, inte bara kyrkans liturgi, förvaltning och dylika förhållanden, utan även en stor mängd frågor som var förknippade med människornas vardag: äktenskapsföreskrifter, kriminalitet o.s.v.

Påvarnas rätt att verka som högsta domare i dessa frågor ledde till ett stadigt ökande antal suppliker om befrielse från straff och bot, om lindring eller dispens från vissa av den kanoniska rättens föreskrifter. Tillsammans med det påvliga kansliet var penitentiariatet den viktigaste instansen som handlade sådana suppliker.

Penitentiariatsarkivets existens var visserligen känd för forskningen och 1913 fick Emil Göller tillstånd att arbeta några dagar i arkivet. Han var den första som vetenskapligt bearbetade arkivet. Därefter stängdes emellertid hela arkivet åter för den internationella forskningen och öppnades – fortfarande med inskränkningar – först 1983, som del av det stora Vatikanarkivet. För-siktigheten kan delvis förklaras med att penitentiariatet fortfarande existerar som ämbetsverk. En annan grund är materialets karaktär. Det handlar delvis om material, som står nära bikthemligheten, som enligt kyrkans lära är evig: äktenskaps- och sexuella förhållanden, alla slag av kriminalitet, o.s.v. Det måste dock understrykas, att materialet inte omfattar sådant som verkligen faller under bikthemligheten.

Efter öppnandet av arkivet initierade professorn i medeltidshistoria vid universitetet i Zürich, Ludwig Schmugge det första större forskningsprojektet på internationell nivå. Han samlade en forskargrupp som analyserade alla de suppliker som gällde s.k. defectus natalium i penitentiariatsarkivets medeltida delar. Det är för det mesta fråga om präster som sökte ett kyrkligt ämbete och som, enligt den kanoniska rättens föreskrifter, var av illegitim börd, d.v.s. deras föräldrar var släkt i för nära led, fadern var präst, eller dylikt. Schmugge och hans arbetsgrupp hittade sammanlagt 37 916 dylika suppliker från hela den romerska kyrkans område. I sin analys inskränkte de sig dock till de fall, som hörde hemma i det dåvarande tyska riket. Resultaten publicerades bl.a. i Schmugges *Kirchen, Kinder, Karrieren* (Zürich 1996), som ger mycket intressanta uppgifter om äktenskapsförhållanden i allmänhet, om prästerskapets inställning till föreskrifterna rörande celibat, om inställningen till illegitima barn o.s.v.

Schmugges arbetsgrupp fann sammanlagt 13 648 mål "de defectu natalium" som härrörde från det tyska riket 1449–1533. För att vara fråga om medeltid är detta ett verkligt exceptionellt stort och enhetligt material. I 47% av fallen var supplikantens föräldrar lekmän, medan den ena eller ibland båda föräldrarna tillhörde prästerskapet eller ett kloster i över hälften av fallen. Dessa senare fall innebar alltid brott mot kyrkans föreskrifter om celibat, som enligt Andra Laterankonsiliets (1139) beslut gällde hela prästerskapet och samtliga medlemmar av klosterordnar. Man måste vara mycket försiktig i fråga om mera generella slutsatser på basis enbart av detta material, men det

förefaller t.ex. som om det skulle visa att såväl lekmän som klerker rätt allmänt accepterade konkubinät. Det förefaller uppenbart att det fanns en klyfta mellan norm (den kanoniska rätens föreskrifter) och verklighet. Det är i alla fall frågasatt om man i detta fall kan anlägga en moralisk måttstock och fördöma prästers eller lekmäns livsstil.

Europeiska jämförelser beträffande problematiken kring "defectus natalium" finns i en konferensrapport, som utgivits av Ludwig Schmutge och Béatrice Wiggenhauser (Hrsg.), *Illegitimität im Spätmittelalter*, Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 29 (München 1994). Uppsatserna i rapportens första del behandlar illegitimitet och äktenskapspraxis på ett mera allmänt plan, medan författarna i den andra delen företar jämförelser mellan de preliminära resultaten av forskning i penitentiariatsarkivet för olika regioner i Europa. För Tysklands del är materialet så fullständigt att man kan företa jämförelser mellan olika stift. Speciellt intressant är uppsatsen rörande Spanien där klyftan mellan normerna och människornas handlande förefaller att ha varit särskilt stor.

I Ludwig Schmutge, Patrick Hersperger & Béatrice Wiggenhauser, *Die Supplikenregister der päpstlichen Pönitentiarie aus der Zeit Pius II* (Tübingen 1996) undersöks det tyska materialet för perioden som helhet. Det ger en ganska fullständig bild av innehållet i supplikerna från perioden, även om det måste understrykas, att källmaterialet för områden utanför tyska riket inte behandlas. Boken behandlar i själva verket endast en kort period, d.v.s. Pius II:s pontifikat (1458–1464). Författarna går först igenom handläggningen i ämbetsverket och därefter de olika kategorierna och undergrupperna av suppliker. Av stort intresse är den jämförelse de för varje kategori företar med resultaten från projektet *Repertorium Germanicum*, ett källprojekt som pågått en längre tid och där man behandlar samtliga omnämmanden av det tyska riket under senmedeltiden i den påvliga kurians registraturserier samt i kamerala och andra källor. Gemom att jämföra dessa två källgrupper kan man bilda sig en nästan fullständig bild av vilka slags ärenden rörande det tyska riket som behandlades i kurians olika instanser under senmedeltiden. Utgående från detta kan man även nå fram till mera generella socialhistoriska tolkningar bl.a. rörande äktenskapspraxis, förhållandet mellan präster och lekmän, kriminalitet av olika slag.

Det tyska källmaterialet för denna period har även publicerats i registform, d.v.s. i förkortad och standardiserad form, i en källpublikation av Ludwig Schmutge & al., *Repertorium Poenitentiarie Germanicum IV. Verzeichnis der in den Supplikenregistern der Pönitentiarie Pius' II vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches 1458–1464* (Tübingen 1996). Publikationen (RPG) är ytterst nyttig och förtjänstfull, men forskaren bör beakta att det inte är fråga om en egentlig edition, som återger originaltexten oförändrad, utan nästan samtliga grupper av ärenden presenteras i en långt schematiserad form. Använda förkortningar och schemata kan i fråga om formuleringar i hög grad avvika från originaltexten. Endast för gruppen "de decla-

rationis", där supplikerna i allmänhet innehåller en lång och fritt formulerad narrativ del, bl.a. om bakgrunden till respektive brott, återges texten nästan oförändrad. *RPG* följer i fråga om uppläggning, förkortningar och schemata mycket nära *Repertorium Germanicum*, vilket underlättar komparativa analyser. Också i fråga om denna publikation måste man betona att den medvetet avgränsats till att omfatta källor enbart rörande det tyska riket. Ur den internationella medeltidsforskningens synvinkel kan man inte annat än beklaga denna "nationella" avgränsning, men det hade med en annan uppläggning var omöjligt eller betydligt svårare att utverka forskningsfinansiering.

Filippo Tamburini, en f.d. medarbetare i penitentiariatsarkivet, kunde redan i sin dissertation arbeta med källorna i arkivet. Han publicerade senare en rad grundläggande uppsatser om källornas innehåll och uppbyggnad. För några år sedan gav han ut en bok som väckte stor uppmärksamhet i Italien: *Santi e peccatori. Confessioni e suppliche dai Registri della Penitenzieria dell'Archivio Segreto Vaticano (1451-1586)* (Milano 1995). Boken är inte en systematisk undersökning, utan snarare ett urval av källtyper. Den presenterar en rad ämnen som finns företrädde i supplikerna, bl.a. familjen Borgias mer eller mindre hederliga förehavanden, magi, skandaler i kloster, brottslighet, sexuella företelser samt prästers och andras illegitima barn. Denna form att lägga fram materialet väckte motstånd i katolska kretsar, som ansåg att det var fråga om kritik mot prästerskapet i allmänhet och även om bristande respekt för bikthemligheten. Kritiken ledde till att penitentiariatsarkivet stängdes för hela den internationella forskningen under en kort period.

Man kunde senare påvisa att den kritik som hävdade att forskning innebar att bikthemligheten kränktes var obefogad, men å andra sidan är det klart, att en sådan osystematisk presentation kan ge en felaktig bild av senmedeltidens prästerskap, samhälle och mentalitet, även om den i och för sig är ganska givande för den som är förtrogen med penitentiariatsarkivets uppbyggnad och innehåll och som kan placera in källorna i rätt sammanhang.

Arbete i penitentiariatsarkivet är ganska krävande. Det är nödvändigt att behärska tillräckligt latin, paleografi, diplomatik, kanonisk rätt och ha andra baskunskaper; dessutom måste man sätta sig in sig i den påvliga administrationens arbetsätt, metoder och supplikväsendet generellt och framför allt kurians sätt att arbeta med formulär och enligt mycket strikta och fastslagna regler.

Kyrkohistorikern Per Ingesman från Aarhus universitet har under några år granskat de danska supplikerna i penitentiariatsarkivet, som omfattar omkring tusen nya dokument för Danmarks senmedeltid.¹ I samband med hans forskning har det visat sig, att penitentiariatsarkivet även innehåller större mängder nya källor rörande Norge, Sverige och Finland. Kirsi Salonen vid Tammerfors universitets historiska institution har under en första genom-

¹ Se bl.a. Per Ingesman, 'Danmark och pavestolen i senmiddelalderen', P. Ingesman & J.V. Jensen (red.), *Danmark i Senmiddelalderen* (Aarhus 1994), s. 292-316.

gång granskat de c:a 120 nya källorna rörande Finland, d.v.s. Åbo stift, i penitentiariatsarkivet. Hon har redan inlett en större undersökning om penitentiariatsarkivets källor för hela Uppsala ärkestift.

Det vore välkommet om man så snart som möjligt kunde inleda gemensamma nordiska ansträngningar för att både utforska och ge ut (editera) detta oerhört rika material, som utgör den största ökningen av medeltida källmaterial rörande Norden på mera än sextio år. En sådan insats skulle ge nordisk medeltidsforskning utmärkta möjligheter att aktivt bidra till ett av de mest intressanta forskningsfälten i nyare europeisk medeltidshistoria.

GRANSKNINGAR

Valda uppsatser av Jarl Gallén

Jarl Gallén, *Finland i medeltidens Europa. Valda uppsatser*, utgivna och redigerade av John Lind, Jarl Pousar, Henry Rask och Henrik Stenius, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 613, 192 s. Helsingfors 1998.

Med anledning av att det har förflutit 90 år från professor Jarl Galléns (1908–1990) födelse, har ett urval av hans populära artiklar och uppsatser utgetts av elever och vänner till honom. Tidsmässigt spänner artiklarna i urvalet över en tidrymd om fem decennier från 1938 till 1989. Volymen innehåller dessutom som efterskrift en karakteristik av Gallén som historiker av professor Max Engman, elev till Gallén.

Max Engman tecknar ett insiktsfullt porträtt av Jarl Gallén som forskare och universitetslärare. Galléns karriär avvek i mera än ett avseende från en ordinär finländsk historikers forskarbana. Däri ingick bl.a. verksamhet som företagsledare. Som katolik hade Gallén helt andra förutsättningar än en protestant att förstå den medeltida människans mentalitet och tänkesätt. Detta kommer till synes i att han på ett djupare plan än den nordiska källkritiska skolans förgrundsgestalter hade förståelse för de medeltida källornas, särskilt de hagiografiska skrifternas, uppkomstsituation och värde som historiska källor. I detta avseende var Gallén före sin tid, eftersom dessa källkategorier tack vare mentalitetshistoriens segertåg börjat betraktas med helt andra ögon än under tidigare decennier.

Den kanske mest vägande insatsen i Jarl Galléns gärning som medeltidshistoriker är den nya syn som han framlade om gränsförhållandena mellan det svenska riket och Novgorod under medeltiden. Han kom efter mångåriga källstudier och även omfattande fältstudier i terrängen till slutsatsen att fredsfördraget i Nöteborg 1323 blott på en kort sträcka i söder gav upphov till en entydig gränslinje i modern mening, medan det längre i norr uppstod ett vidsträckt område som hörde både till det svenska rikets och Novgorods intressesfär som ett slags riksallmänning för båda staterna, där båda parterna hade rätt att nyttja naturresurserna; dessa undersökningar slutfördes 1991 av den danska forskaren John Lind som samarbetade med Gallén i forskningen kring denna fråga.

Galléns medeltidsforskning spänner över ett vidsträckt fält omfattande allt från politisk historia till fromhets- och kyrkolivets historia, och som en återkommande infallsvinkel i studierna är Finland i relation till omvärlden. Sina forskningsrön och sitt synsätt ville Gallén också förmedla till en bredare all-

mänhet. Detta skedde i form av populärt hållna uppsatser – inte genom böcker. Det är artiklar och uppsatser av detta slag som samlats i föreliggande "antologi".

De sammanlagt tjugo texterna har grupperats tematiskt i avdelningar, av vilka var och en innehåller en till fyra uppsatser som behandlar samma problematik från olika sidor. Varje uppsats eller svit av uppsatser har försetts med en kort presentation, där texterna sätts i sitt tidsmässiga sammanhang och där tidigare publiceringsfora meddelas. Dessutom har utgivarna i noter informerat om nyare undersökningar som berör samma tema som uppsatsen. Dessa noter är dock mycket fåtaliga, och på sina ställen hade man önskat något rikligare med uppgifter av detta slag. Ett par av texterna har ursprungligen publicerats på finska.

I några fall ställer man sig något tvivlande till klassificeringen av de publicerade texterna som populära uppsatser. Detta gäller för den inledande artikeln om de västeuropeiska och skandinaviska källorna till Finlands historia och om studien 'Kökar, klosterbröderna och havet' liksom även 'Väst och öst i Norrbottens historia', även om de stilistiskt skiljer sig från sedvanliga vetenskapliga artiklar.

Som nämnts inleds volymen med en uppsats om västeuropeiska och skandinaviska källor till Finlands förhistoria. Den publicerades första gången 1984 på finska och utgör en utmärkt översikt över de olika källkategorier fram till 1100–1200-talen, där Finland och angränsande områden omtalas. Därefter följer tre uppsatser om Erik den helige, som ursprungligen publicerades som tidningsartiklar 1955. I dessa artiklar framlägger Gallén i populär form sin syn på helgonlegenderna som historiska källor. Fyra i tidningspressen 1978 publicerade texter har samlats under rubriken 'Biskop Tomas och Åbo biskopssäte', där frågan om det finska biskopssätets förflyttningar under 1200-talet intar en central plats vid sidan av ett porträtt av biskopen.

Den traditionella dateringen av det andra korståget till 1249 ifrågasattes av Gallén vid mitten av 1940-talet. Han hävdade att denna datering av flera orsaker inte var möjlig och argumenterade för år 1238 eller 1239. Tidpunkten för detta korståg samt landstigningsplatsen behandlade Gallén 1949 i tvenne tidningsartiklar, som återges under rubriken 'Det andra korståget – när och vart?'. De västliga och östliga intressenas konkurrens om tillgångarna i Norrbotten och inom Nordkalottenområdet behandlas under rubriken 'Väst och öst i Norrbottens medeltid', som inte tidigare publicerats.

Den lokalpatriotiska arkeologiska och historieforskningen på Åland, med landskapsarkeologen Matts Dreijer som portalgestalt, har fr.o.m. 1940-talet frenetiskt strävat efter att skapa en stor forntid åt landskapet och har bl.a. velat lokalisera Birka till Åland.¹ I tvenne artiklar som publicerades 1982 na-

¹ Senaste utslag för denna okritiska historieskrivning utgör Carl Nordlings artikel 'The Location of the "Birca" – The Missionary Station of Bishop Ansgar' i *Scandinavian Journal of History* 23 (1998).

gelfar Gallén argumentationen bakom flera av Dreijers centrala påståenden och visar övertygande det ohållbara i dennes argumentation. Dessa artiklar ingår i volymen under rubriken 'Åland och Birka'.

I sin doktorsavhandling från år 1946 behandlade Jarl Gallén dominikanordens historia i Norden under medeltiden. Även franciskanernas verksamhet i Norden har varit föremål för hans intresse. I volymen har medtagits tre artiklar från 1950, 1977 och 1989, där olika aspekter av dessa ordnars verksamhet behandlas under rubriken 'Dominikaner och franciskaner – medeltida internationalister'. Det längsta bidraget i boken behandlar franciskankonventet på Kökar och den maritima miljö där konventet uppstod. En katoliks syn på reformationen och dess förgrundsgestalt i Finland, Mikael Agricola, framträder i tre uppsatser skrivna 1938, 1957 och 1984 som samlats under rubriken 'Reformationen'.

Den avslutande artikeln, skriven 1969, bär rubriken 'Huvudlinjer i Finlands historia', där tyngdpunkten ligger i granskningen av Finlands situation i förhållande till omvärlden från förhistorisk till modern tid. Finlands samhörighet med Norden och västerlandet såväl kulturellt som i fråga om geografi och ekonomiska och sociala strukturer betonas. Också betydelsen för Finland av den månghundraåriga statliga gemenskapen med Sverige granskas.

Som helhet ger de valda uppsatserna en god uppfattning om Jarl Gallén som medeltidsforskare. Verkets värde ligger i att det lyfter fram forskningsresultat och även mer generella tolkningar som lätt blir obeaktade till följd av att de publicerats i form av artiklar i vetenskapliga publikationer eller som uppsatser i tidningspressen.

Eljas Orrman

Kastelholms slott och län under senmedeltiden

Lena Törnblom, *Kastelholm, en nyckel till Sverige. Ett slottsläns politiska och militära betydelse åren 1470–1523*, Bibliotheca historica 11. 204 s. Helsingfors 1996. Diss.

Medeltidsarkeologin upplever sedan en tid tillbaka ett uppsving även i de nordiska länderna. I undersökningar rörande medeltida borgar och andra byggnadsverk kommer detta uppsving till synes bl.a. som en förskjutning från konsthistoriska och rent militära infallsvinklar till sociala och ekonomiska frågeställningar samt i utgrävningsresultatens koppling till samhällsutvecklingen. LENA TÖRNBLOMS (numera Huldén) avhandling om Kastelholm och dess slottslän under medeltidens slutskede är ett uttryck för denna trend i forskningsintresset, även om undersökningen hör till discipli-

nen historia och inte har utgrävningarna i slottet och en analys av dem i centrum.

Lena Törnblom har föresatt sig att allsidigt klarlägga Kastelholms slotts och slottläns betydelse som en militär och ekonomisk faktor och som en bricka i det politiska spelet under perioden 1470–1523, d.v.s. från Sten Sture den äldres makttillträde till Gustav Vasas maktövertagande ett halvt sekel senare. De centrala frågeställningarna i undersökningen är: att klarlägga Kastelholms politiska roll i ett större sammanhang, både på regional och riksnivå, genom att analysera förläningsförhållandena; att undersöka borgens militära funktion och betydelse som en del av rikets fasta försvar; att klarlägga det lokala ekonomiska underlaget och slottslänets skatteintäkter samt de resurser som behövdes för borgens underhåll; att få fram en helhetsbild av slottets militära kapacitet.

Författaren presenterar tämligen utförligt Kastelholms tillkomst och dess byggnadshistoria utgående från tidigare forskning och utgrävningsrapporter. Hon ansluter sig med rätta till de forskare som förlägger det åländska fästets tillkomst till senare hälften av 1300-talet och ser Bo Jonsson (Grip) som initiativtagare. Som ett centralt motiv för byggandet av borgen ser Törnblom Bo Jonssons strävanden att befästa sin ställning i riket och att kunna kontrollera handeln till Stockholm. Borgen har enligt henne redan i början av 1400-talet varit en betydande befästningsanläggning som för uppförandet krävt så betydande resurser att skatteuttaget från Åland inte har räckt till för detta. För den undersökta perioden presenteras de byggnadshistoriska iakttagelserna och slutsatserna utspridda i anslutning till presentationen av hövitsmännens verksamhet, vilket medför att dessa synpunkter hamnar i bakgrunden.

Slottslänets roll i sturetidens förläningspolitik är det centrala temat i avhandlingen, men Kastelholms slott som en kostnadsfaktor för länsinnehavarna och skatteuttaget från länet under sturetiden är de intressantaste och samtidigt mest innovativa av frågeställningarna i undersökningen. Törnblom har ambitionen att kunna relatera de resurser som det åländska slottslänets innehavare disponerade över till de kostnader som borgens utvidgning, underhåll och bemanning krävde. Det är behandlingen av dessa frågor som ser ut att lova mest nya resultat och ökad kunskap om länsförvaltningen under de sista åren av medeltiden. Därför ägnas dessa frågor i det följande särskild uppmärksamhet.

Behandlingen av det åländska slottslänets skatteunderlag under senmedeltiden är problematisk på grund av det knapphändiga källmaterialet. De medeltida uppgifterna presenteras utan någon egentlig självständig analys av författaren, som huvudsakligen tyr sig till referat av tidigare forskares slutsatser. Därefter ägnas slottslänets inkomster och utgifter under senare hälften av 1550-talet och början av följande årtionde avsevärd uppmärksamhet utgående från antagandet att förhållandena under medeltiden i stort sett varit likadana, men några egentliga försök till en återkoppling till sturetidens förhållanden görs inte. Med fogderäkenskaperna hade det dock varit möjligt att

genom en intensiv retrospektiv analys försöka vinna ökad kunskap om den ekonomiska situationen i det åländska slottslänet under sturetiden, trots att de kvantitativa resultaten av beräkningarna nödvändigtvis innehåller ett betydande mått av osäkerhet och ingen uttömmande rekonstruktion är möjlig.

Den ena huvudkomponenten i en analys av det åländska slottslänets ekonomi utgörs av klarläggandet av skatteunderlaget, och därvid är det av största vikt att försöka få fram kommensurabla mått för skatteintäkterna vid olika tidpunkter. Det stora problemet vid beräkningar av detta slag utgör naturapersedlarna och deras prissättning samt myntförsämringen. Sådana beräkningar förutsätter dock beredskap att göra ett antal hypotetiska antaganden och att konstruera lämpliga modeller för en retrospektiv analys. Modet har dock svikit författaren, och hon har avstått från mera komplicerade beräkningar som skulle relatera fogderäkenskapernas skatteuppgifter till den medeltida verkligheten. Det är således möjligt att komma betydligt längre än Törnblom, vilket exemplifieras i det följande med några lätt genomförbara beräkningar.

För Åland finns det partiella skatteuppgifter i utdraget av Eriks av Pomern skattebok från 1413. Först från slutet av 1530-talet finns det detaljerade uppgifter om det åländska skattesystemet och den totala skatteuppbörden, men en lösryckt uppgift om den åländska penningsskatten finns från slutet av 1490-talet i Jakob Ulfsson förlämningsregister. 1539 års skatteundervisning hör till tiden före Gustav Vasas skattereformer och är därför särskilt värdefull, eftersom den visar beskattningssystemet som det såg ut under medeltidens sista årtienden. Genom att till penningsskatterna addera värdet av naturapersedlarna enligt prisuppgifter från olika tidpunkter kan man därför få en grov kvantifiering av den totala skatteuppbörden. De ordinarie skatterna från Åland uppgick 1539 enligt samma års priser till ca 6 000 mark.¹ Med 1561 års priser får samma mängder skattepersedlar och penningsskatter ett värde om ca 9 400 mark. De största ökningarna i värdet har ägt rum för spannmålen, smöret och dagsverkena. För de flesta persedlar som uppbars år 1539 på Åland finns det prisuppgifter även från 1480–1490-talen från de västra och södra delarna av Finland. En beräkning av värdet av 1539 års skattepersedlar med priser från slutet av 1400-talet ger ett minimivärde om 2 300 mark.² I

¹ Beräkningen grundar sig på totalsummeringen i skatteundervisningen, s. 45; skatteundervisningen har publicerats i sin helhet i R a g n a A h l b ä c k, 'En åländsk skatteundervisning från 1539', *HTF* 1952, s. 56–61. Dagsverkena uppbars i form av dagsverkspenningar med ett belopp om 336 mark, d.v.s. med en örtug/dag, vilket var dagslön på 1490-talet för en okvalificerad arbetare. Om priserna jfr bl.a. E l j a s O r r m a n, *Bebyggelsen i Pargas, St. Mårtens och Vemo socknar i Egentliga Finland under senmedeltiden och 1500-talet*, Historiallisia Tutkimuksia 131 (Helsingfors 1986), s. 236; S e p p o S u v a n t o, *Suomen poliittinen asema Sten Sture vanhemman valtakautena vuosina 1483–1497*, Historiallisia Tutkimuksia 38 (Helsinki 1952), s. 58, KLNII, sp. 140.

² I denna summa saknas värdet på persedlar vilka med 1539 års priser uppgick till knappa

dessa skattesummor är det alltså fråga om samma penning- och persedel-
 mängder; skillnaderna beror på varierande priser. Därför är det inte oväntat
 att de framräknade värdena 2 300, 6 000 och 9 400 mark i stort sett motsvarar
 den myntförsämring som ägt rum från 1480–1490-talen till mitten av
 1500-talet.³

På motsvarande sätt är det möjligt att grovt relatera 1413 års åländska
 skatteuppbörd till situationen mot slutet av 1400-talet. Genom att förvandla
 de åländska skattepersedlarna från år 1413 till penningar med 1480–1490-
 talens priser får man summan ca 1 740 mark, alternativt ca 2 260 mk; dessa
 summor innehåller inte gengärd, arbete och ved. Med dagsverkena blir vär-
 dena ca 2 160 eller 2 680 mk.⁴ Det ser således ut som om de ordinarie skat-
 terna på Åland har varit på samma eller något högre nivå i början av 1400-
 talet än i slutet av seklet.

För att klarlägga hur stora resurser som behövdes för att hålla Kastelholm i
 skick och bemannat och förvaltningsapparaten fungerande studerar författa-
 ren situationen i slottslänet under perioden från början av 1540-talet till bör-
 jan av 1560-talet med hjälp av det rikhaltiga räkenskapsmaterialet. I enlighet
 med den narrativa historieskrivningstradition som Törnblom företräder av-
 står hon dock från att mera ingående presentera de principer enligt vilka be-
 räkningarna utförts, vilket lätt leder till missuppfattningar hos läsaren. Även
 de metrologiska problemen, t.ex. den parallella användningen av det åländska
 och det stockholmska måttsystemet i räkenskaperna, liksom övriga tekniska
 problem lämnas obelysta.

Kronans inkomster och överskott på Åland 1556–1562 redovisas i tabell 2,
 s. 50. Det problematiska med denna helt centrala tabell är att författaren ing-
 enstans redovisar hur beräkningarna utförts; läsaren får ingen uppfattning
 om den nyttjade beräkningsmodellen. Uppgifterna i tabellen grundar sig

100 mk. Nötgårdsskatten som 1539 avlöstes med penningar med då aktuella priser, har för slu-
 tet av 1400-talet beräknats enligt då gängse priser.

³ Om myntförsämringen, jfr t.ex. O r r m a n, *Bebyggelsen i Pargas, S:t Mårtens och Vemo socknar*, figur 2 s. 43.

⁴ De persedlar av skatten 1413 som inte kunnat prissättas är de värdemässigt obetydliga
 lammen och gässen. Vä i n ö Vo i o n m a a räknar med 6 spann i enheten te (tön), d.v.s. 2
 spann per "bonde", medan R a g n a A h l b ä c k med hänvisning till en, antagligen av Johan
 Bure gjord notering i utdraget ur Eriks av Pommern skattebok räknar med 3 spann i denna en-
 het, d.v.s. en spann per "bonde". Voionmaas tolkning verkar sannolikare, eftersom en tön över-
 allt bestod av 6 spann och skattesatserna per skatteenhet även på annat håll sänkts under 1400-
 talet. Vä i n ö Vo i o n m a a, *Suomalaisia keskiajan tutkimuksia* (Porvoo 1912), s. 127, A h l -
 b ä c k, 'En åländsk skatteundervisning', s. 67, E l j a s O r r m a n, 'Ett försök att beräkna be-
 byggelsens omfattning i Finland vid utgången av högmedeltiden', *Innsikt og utsyn. Festskrift til
 Jørn Sandnes* (Trondheim 1996), s. 142 not 26 och 30, S a m O w e n J a n s s o n, *Måttordbo-
 ken*, 2 rev. och utökade uppl. (Stockholm 1995), s. 284–285. Dagsverkenas värde har räknats
 med 1 örtug per dagsverke för 12 dagsverken från 840 rökar, d.v.s. för 10 080 dagsverken.

dock huvudsakligen på varukontona i slottsräkenskaperna och ger sålunda en bild av vilka resurser fogden disponerade över under räkenskapsåret men inte av kronans faktiska inkomster under de enskilda räkenskapsåren. I tabellens penningvärden över inkomsterna ingår nämligen även de resurser som fanns på slottet vid ingången av respektive räkenskapsår, d.v.s. det inledande inventariet; varumängderna i inventariet kunde vara mycket stora och för vissa centrala persedlar rentav överstiga de mängder som inflöt under räkenskapsåret. Detta räknasätt förklarar jämte extraskatterna åtminstone delvis de mycket stora fluktuationerna i tabellens inkomstuppgifter: 1556: 46 333 mk, 1557: 58 726 mk, 1560: 56 134 mk, 1561: 98 115 mk. För att räkna ut kronans inkomster från slottslänet hade det varit nödvändigt att ta skatteundervisningarnas uppgifter om skatteunderlaget (årliga räntan, prästräntan, hjälppersedlarna, hjälpgårderna) samt avkastningen från ladugårdar och fiskerier som utgångspunkt. För att beräkna de verkliga influtna resurserna, hade det sedan varit nödvändigt att subtrahera avkortningar, restantier och övriga poster som inte inflöt.

När man med skatteundervisningarna som utgångspunkt försöker räkna ut *bruttobeloppet* för alla slag av skatteintäkter, inklusive diverse hjälppersedlar, kommer man för 1557 fram till en summa på närmare 24 000 mark, som alltså inte innehåller några slag av avkortningar och andra disponeringar av skatterna. När man här till ytterligare fogar värdet av *bruttoavkastningen* för spannmål och smör från de åländska kungsladugårdarna, knappa 7 800 mark,⁵ erhåller man en summa på drygt 31 000 mark, vilket således är drygt hälften av de i tabell 2 framräknade "inkomsterna". En rekonstruktion av kronans inkomster, de disponibla medlen för slottsfogden och det faktiska över-/underskottet av de verkliga inkomsterna hade förutsatt betydligt grundligare och mera omfattande räkneoperationer än de som ligger till grund för tabell 2.

Det källkritiska greppet i analysen av räkenskapsmaterialet är inte heller alltid som sig bör. Murardagsverken på Kastelholm anges 1543 ha varit 2 822 (i texten 28 217 på grund av tryckfel), s. 54. Formuleringarna i räkenskaperna om dessa murardagsverken kan tolkas på två olika sätt. Vilken tolkning som är den rätta kan dock kontrolleras med hjälp av den totala lönesumman för dessa dagsverken. En sådan kontroll ger till resultat endast 508 murardagsverken nämnda år. Denna kontroll har inte gjorts och därför har valet fallit på den felaktiga tolkningen.

För att skapa sig en uppfattning om omfattningen av de byggnadsarbeten som utförts eller sannolikt utförts under den undersökta perioden hade det

⁵ Denna summa representerar på inget sätt det verkliga överskottet från kungsladugårdarna. För att få fram *nettoavkastningen* från ladugårdarna borde man från den totala mängden producerade varor (jordbruk, boskapskötsel, fiske etc.) subtrahera alla kostnader (löner i pengar och in natura, förtäring, utsäde, foder för boskapen, underhållet av produktionsapparaten etc.), vilket antagligen skulle ge betydligt lägre summor för nettoavkastningen.

varit möjligt att nyttja den mycket detaljerade redovisning av kostnaderna för ett husbygge i Stockholm 1517–1518 som framlagts i en undersökning av Göran Dahlbäck som författaren känner till.⁶ Detta material gör det nämligen möjligt att fastställa totalkostnaderna, men även de olika utgiftstyperna, bl.a. antalet dagsverken, för en tegelbyggnad vars storlek och sålunda även volym kan rekonstrueras tämligen väl. Även uppgifter i 1500-talets kronoräkenskaper om materialåtgång och dagsverken, som kan relateras till konkreta byggnadsdelar i kronans slott, kan komplettera kostnadskalkyler av detta slag. Sådana beräkningar hade kunnat appliceras på de konkreta byggnadsdelarna från olika byggnadsfaser på Kastelholm, t.ex. norra längan, eftersom de olika byggnadsdelarnas faktiska volym i flera fall kan räknas ut. Utarbetandet av en beräkningsmodell av detta slag hade självfallet förutsatt ett antal antaganden om konstanta faktorer i senmedeltida byggnadsprojekt. Beräkningar av detta slag hade trots flera osäkerhetsmoment kunnat ge en grov uppfattning om hur långt de åländska skatteresurserna hade räckt till vid utförandet av de olika byggnadsskedena på Kastelholm. I fråga om byggnadstiden för norra längan framför Törnblom uppfattningen att den snarare hör till Nils Erikssons (Gyllenstierna) tid under 1480-talet än till Knut Posses tid under 1490-talet. Törnbloms slutsats ser ut att få stöd av uppbördssättet för dagsverkerna. Ännu på 1530-talet uppbars de i form av dagsverkspenningar som utgick med 1 örtug per dagsverke, vilket motsvarade en arbetarlön på 1490-talet; detta tyder på att dagsverken fr.o.m. denna tid i normala fall inte krävts av bönderna in natura.

Tyngdpunkten i Törnbloms arbete ligger dock inte i undersökningen av slottslänets ekonomi, utan i studiet av slottets och länets politiska och militära betydelse under perioden 1470–1523. En central ställning i denna granskning intar länets roll i riksföreståndarnas förläningspolitik. Den studeras huvudsakligen med länsinnehavarnas sociala ställning och innehavets längd samt förläningsvillkoren som variabler. Källmaterialet som belyser dessa förhållanden under den behandlade perioden är mycket knapphändigt, och då det till största delen föreligger i tryck, har det redan länge nyttjats intensivt av forskningen. Törnblom har systematiskt gått igenom inte endast de centrala källpublikationerna, utan också för Finlands medeltidshistoria mera perifera publikationsserier och strödda källutgåvor för att insamla de spridda uppgifter som gäller Åland under den aktuella tiden. Endast några få nya handlingar med relevans för Åland har varit resultatet av denna ambitiösa kartläggning, men den visar klart Törnbloms förtrogenhet med källmaterialet till senmedeltidens politiska historia.

För att klarlägga det åländska slottslänets roll i det politiska spelet och i maktkampen under sturetiden företar författaren en jämförande granskning

⁶ Göran Dahlbäck, 'Att bygga ett hus: glimtar ur senmedeltidens vardagsliv förmedlade av Helga lekamens gilles räkenskapsbok', *Studier i äldre historia tillägnade Herman Schüch* 5/4 1985 (Stockholm 1985).

av förläningsvillkoren och förläningsperiodernas längd för alla finska slottslän. Granskingen ger vid handen att hövitsmännen innehade det åländska slottslänet under betydligt kortare perioder än länsinnehavarna i de övriga finska länen. Enligt tabell 4, s. 126, var den genomsnittliga förläningstiden för de fyra finska länen med befästa borgar enligt de alternativa räknesätten 6 eller 6,9 år, medan medeltalet för förläningsperioderna av Kastelholm var 3,16 år. Ett antal möjliga orsaker till detta diskuteras. Den mest sannolika orsaken anses ha varit att länsinnehavarna på grund av länets knappa ekonomiska resurser aktivt har försökt byta ut det mot större och ekonomiskt mera bärkraftiga län. Å andra sidan visar författaren dock att det rått en viss konkurrens om besittandet av Kastelholm. Som en orsak till detta ser hon i avslutning till Erik Lönnroth den sociala prestige som innehavet av ett slottslän förde med sig. Dessutom framhåller hon att Kastelholms militära betydelse för Stockholms försvar och dess försörjning har inverkat på förläningspraxis rörande Kastelholm.

Ett särdrag som skiljer Kastelholms slottslän från de övriga finska slottslänen är att där inte förekom sekundärförlänningar under den behandlade perioden. Författaren uppmärksammar sekundärförlänningarna i Viborgs län och omnämner i förbigående, s. 182 not 16, Raseborgs län som en möjlig sekundärförlänning fr.o.m. 1497 i Tönne Erikssons (Tott) besittning. Enligt S e p p o S u v a n t o var Tönne Erikssons besittning av liknande karaktär redan fr.o.m. 1490.⁷ Tavastehus slottslän innehades enligt Suvanto av Knut Posse som sekundärförlänning fr.o.m. 1474, först under Erik Axelsson (Tott) och därefter under Sten Sture,⁸ vilket även framgår indirekt av Törnbloms framställning.

I den för hela undersökningen centrala framställningen om förläningsförhållandena har Törnblom inte ansett det nödvändigt att definiera de använda begreppen och kategoriseringarna. Sålunda ägnas förläningstyperna föga uppmärksamhet. Av framställningen framgår dock, s. 77, att *län på avgift* betecknas som *räkenskapslän*, vilket dock är missvisande; överhuvudtaget förbigås länsinnehavarnas avgifter för länen nästan helt. Kvantifieringen av förläningsperiodernas längd är inte heller oproblematis, eftersom tidpunkten för länsinnehavarnas tillträde till och överlåtelse av länet i talrika fall kan fastställas endast inom en rämligen lång tidsintervall – när man med uppgifterna i bilagorna I.2–4 utför räkneoperationerna för tabell 4, får man något avvikande medeltal. I dessa bilagor redovisas författarens sammanställning av förläningsperioderna för de finska länen med undantag av Kastelholm län. För att få en helhetsbild av förläningstidernas längd i detta län, måste läsaren plöja igenom den deskriptiva redovisningen s. 64–122. Enligt tabell 4 uppgick antalet hövitsmannaperioder i länet till 16, medan figuren i bilaga I.1 har 11 hövitsmannaperioder. Om man räknar med Knut Posses kortvariga

⁷ S u v a n t o, *Suomen poliittinen asema*, s. 32.

⁸ S u v a n t o, *Suomen poliittinen asema*, s. 29–30.

innehav 1484 som Törnblom finner sannolikt, s. 70, kommer man upp till siffran 12.

Kastelholms roll i rikets fasta försvar behandlas översiktligt. Författarens bedömning är att Kastelholm vid tiden för Engelbrekts uppror hörde till de mera betydande i det Svenska riket, men att borgen mot slutet av århundradet var bland de minsta. Hon framhåller i flera sammanhang sannolikheten av att resurserna från Åland var otillräckliga för upprätthållandet av en stor borganläggning där, men presenterar inga konkreta beräkningar till stöd för denna slutsats. Orsaken till att Kastelholm i motsats till ett flertal borgar i Sverige inte raserades var enligt Törnblom dess stora strategiska betydelse för Stockholms säkerhet och försörjning.

Under de två första årtiondena av 1500-talet kom flera väpnade aktioner att beröra Åland. Dessa behandlas utförligt av författaren som genom att ställvis djärvt kombinera de fåtaliga källorna framlägger en delvis ny rekonstruktion av händelseförloppet. Av särskilt intresse är det åländska lokalsamfundets reaktioner under en tid då flera konkurrerande makthavare gjorde anspråk på allmogens trohet och dess ekonomiska resurser. Författaren kan, som det vill synas övertygande, i motsats till Helge Pohjolan-Pirhonen visa förekomsten av ett synbarligen tämligen utbrett missnöje med stureväldet och dess företrädare i landskapet. Det finns även uppgifter om slottsbesättningens övergrepp mot allmogen. Sålunda ser det ut som om en del ålänningar 1507 var beredda att hylla kung Hans och aktivt opponerade sig mot riksföreståndarens representanter i landskapet. Även några åländska frälsemän anslöt sig till oppositionen och fortsatte med denna attityd ännu efter Gustav Vasas makttillträde. Den korta behandlingen av det åländska folkets relationer till centralmaktens företrädare i landskapet hör till de förtjänstfullaste i avhandlingen, även om framställningen hade vunnit på att den åländska oppositionen hade behandlats mot bakgrund av övriga missnöjesyttringar i riket bland allmogen under unionens slutskede; det var ingen ovanlighet att medlemmar av det lägre frälset gjorde gemensam sak med upproriska bönder.

Metodiskt representerar avhandlingen traditionell politisk historia och framställningen är utpräglad narrativ. Ett sådant grepp lämpar sig väl för behandlingen av Kastelholms roll i det politiska skeendet under de händelse-digra årtiondena mot slutet av 1400-talet och i början av följande århundrade. Däremot är ett sådant behandlingssätt föga fruktbart, när det gäller att klarlägga slottslänets skatteunderlag i ett längre tidsperspektiv och att analysera den ekonomiska situationen för såväl länsinnehavarna som allmogen. Det utpräglad deskriptiva greppet med undvikande av begreppsdefinitioner och metodiska redovisningar har inte heller varit till fördel, när det gällt att systematiskt analysera förläningsförhållandena i de finska slottsläna och att klarlägga det åländska länets egenart.

Som redan framgått är det primära källmaterialet från den behandlade tiden knapphändert och författaren har försökt nyttja det tryckta materialet

effektivt. Hon har även nyttjat utgrävningsrapporter, både egna och andras, från Kastelholm. Den använda litteraturen hade däremot kunnat utökas med ett antal arbeten av otvetydig betydelse för undersökningen. Sålunda saknar man bl.a. Ulf Söderbergs avhandling *Gustav I:s arv och eget i Uppland*, 1977, där även gårdsekonomin på Örbyhus behandlas utförligt utgående från räkenskapsmaterialet. Något förvånande saknas Jalmari Jaakkolas framställning om medeltidens slutskede i den nyttjade litteraturen.

Undersökningens intressanta och väl formulerade problemställningar hade gett goda förutsättningar för en gedigen avhandling och ställer förväntningarna högt. Det är inte endast knappheten på källmaterial för de centrala frågeställningarna som gör att förväntningarna inte infrias, utan även det valda metodiska greppet och det av brådskande präglade utförandet bidrar till resultatet.

Eljas Orrman

Svenska borgar

Christian Lovén, *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Antikvariska serien 40. 550 s. Stockholm 1996. Diss.

Våren 1996 framlades i Uppsala en ovanligt diger och omfattande doktorsavhandling i konstvetenskap, Christian Lovéns arbete om medeltida befästningar. Avsikten med Lovéns arbete har varit att ge en bred framställning av det medeltida Sveriges borgar och befästningar, där alla anläggningar är behandlade på samma sätt, och att undersöka sambanden mellan byggherrens avsikter och ekonomi samt borgplatsens geografi och borgens utformning. För att underlätta jämförelsen har alla kartor ritats i samma skala och på samma sätt. Uppgiften har varit enorm. Lovén har inte skytt några mödor i materialinsamling och har personligen också besökt närmare 400 säkra eller förmodade borgplatser. Några av kartorna har Lovén själv karakteriserat som snabbskisser.

Avhandlingen är metodiskt uppbyggd med klara frågeställningar. Lovén har också på ett föredömligt sätt gett ordförklaringar och definitioner. Inom borglitteraturen hittar man beklagansvärt ofta ganska luddigt använda begrepp och strävan till en fast terminologi har därför ett stort egenvärde. Mycket förtjänstfullt är också att Lovén utgår från det medeltida Sveriges gränser. Han har därför försökt att också beakta den finska forskningen och besökt de medeltida finska borgarna. Dispositionen är inte uppbyggd kronologiskt, utan i stället har byggherrarna grupperats. Efter inledningen behandlas därför kungamaktens borgar mycket ingående. Huvudkapitlen är uppsjälkta i flera kortare underkapitel, uppställda i kronologisk ordning. Före år

1250 var de svenska kungarna förhållandevis fattiga med en ganska svag ställning. Jarlen hade en stark ställning och mycket få borgar byggdes. På 1100-talet byggdes Visingsö, på en ö i Vättern, men borgen var liten och förstördes år 1318. År 1227 fanns också någon form av borg invid Lödöse på svenska västkusten och Eketorp på Öland, med rötter i järnålderdick förnyad betydelse under den senare hälften av 1100-talet. Enligt Erikskrönikan lär svenskarna också bygga en borg i Tavastland år 1239.

Under perioden 1250–1300 grundades flera viktiga kungaborgar. Till den perioden räknar Lovén bl.a. Gälakvist i Skara, Axvall öster om Skara, Kalmar, Borgholm på Öland, Stegeborg vid inloppet till Söderköping, Nyköpingshus, Stockholm, Åbo, Tavastehus, Viborg och Landskrona vid Nevans mynning. Till perioden hör också obehästa palats för kungafamiljen som Vadstena och Alsnö. De första tjugo åren av 1300-talet dominerades av brödrastriderna och de nya borgar som uppfördes var en del av krigsstrategin. De var i regel inte lika starka som borgarna under den föregående perioden. Under Magnus Erikssons första år vid makten var läget relativt lugnt och endast en ny borg grundades. Kung Magnus sista år och perioden under Albrekt av Meklenburg innebar krig och oro. Flera borgar grundades, i Finland bl.a. Kastelholm på Åland, Aborg i Kumo älvs mynning, Korsholm i Österbotten och Raseborg i Nyland. Margaretas första år vid makten fram till Engelbrekts uppror 1434 utgör följande period. Under de första åren grundades flera borgar. Under slutet av perioden börjar antalet borgar däremot minska och under upproret raserades flera borgar, som aldrig blev återuppförda. Den sista perioden omfattar nästan hundra år, 1434 till 1523. Då uppfördes endast en "kunglig" borg, Olofsborg i Savolax. De kungliga borgarnas antal kulminerades omkring år 1400, sedan minskade antalet.

I striderna med drottning Margareta engagerade mecklenburgarna vitalianerna, en grupp sjörövare. I en fred, som undertecknades år 1398 överlät de alla sina områden och borgar till drottning Margareta. Vitalianerna hade byggt en maktställning, kanske vid Bottenhavet och Bottniska viken. Ekholm eller Gaddaborg låg vid Gävleån i Gästrikland. Den omnämndes 1398 då den belägrades. Faxeholm, som första gången nämndes 1395, låg i Hälsingland och Faxeholm, som nämndes år 1398, låg i Ångermanland. Fastän vitalianerna kanske började som sjörövare blev deras position i norr mera förälingshavarens.

Också biskoparna hade egna behästa gårdar och borgar. Sverige var indelat i sju biskopssöden med ärkebiskopen i Uppsala. De behästa residensen låg i allmänhet nära biskopssätet och ofta hade de främst en representationsfunktion. Det är egentligen i avsnittet om de episkopala behästningarna som problemet med behandlingen av det finska forskningsläget främst blir akut. Lovén har inte utnyttjat exempelvis *K a u k o P i r i n e n s* ingående kunskaper om Åbo stift och eftersom hans produktion hör till det främsta som någonsin skrivits i ämnet, kommer Lovéns arbete i detta kapitel att halta något och inte visa samma stringens och styrka som i övriga avsnitt. Idag produceras en stor

del av all forskning om det svenska riket före år 1808 i Finland på finska och de forskare, som strävar till ett brett och omfattande forskningsgrepp, måste helt enkelt lära sig varandras språk. Det är något märkligt att fastän man i universitetet i Petroskoj kan prioritera språkundervisning i svenska eller finska för historiestuderanden, så tycks detta inte gå i Stockholm, Lund eller Uppsala.

I ett långt huvudkapitel behandlar Lovén frälsets befästa gårdar. Avsnittet indelas kronologiskt i flera underkapitel. Endast några få gårdar hade befästs med ringmur, medan torn var betydligt allmännare fram till slutet av 1300-talet. Flera av gårdarna hade placerats på en ö eller ett näs och gårdarna visar att byggherrarna fått starka impulser av de kungliga palatsen. Vanligen var det endast medlemmar av högfrälset som lät befästa sina gårdar och ofta innehade de samtidigt någon av kronans borgar i förläning.

De har funnits flera olika typer av försvarsanläggningar i samband med kyrkor i Sverige. Det vanligaste var att själva kyrkan utgjorde försvarsanläggningen, en annan möjlighet var en befäst kyrkogård eller ett fristående stentorn vid kyrkan. Försvarskyrkorna fanns framförallt vid Kalmarsund och på Öland. Lovén påpekar att kyrkor i nästan alla landskap påstås ha haft befästa torn och försvarsfunktion, men att det i de flesta fall är övertolkningar och att det snarare har varit fråga om en magasinsfunktion. Man kan dock fråga sig om det inte under medeltiden fanns en klar koppling mellan magasin och försvarsmöjlighet. De finska kyrkorna avfärdas kort. Om de åländska kyrkorna sägs endast att Åland har en serie svårdaterade kyrkor där västtornen har tillskrivits försvarsfunktioner. Om Korpo påpekas att kyrkan har ett torn från andra hälften av 1400-talet med en eldstad i fjärde våningen. Något mera utförligt behandlas Åbo domkyrka och Korois.

Stadsbefästningarna behandlas mycket översiktligt. Diskussionen avspeglar inte heller något aktuellt forskningsläge och åtminstone behandlingen av Viborgs stadsmur och den eventuella stadsbildningen vid Raseborg är oförlåtligt svag. Vid behandlingen av Raseborg finns ingen hänvisning till litteraturen och angående Viborgs stadsmur hänvisas till Juustens biskopskrönika, till en artikel av Antero Sinisalo och till en artikel om Viborgs slott under 400 år av Tjulen ev. Det finns också annan relevant litteratur.

I boken ingår också ett kapitel om befästningslämningar med okänd bakgrund. Där behandlas befästningar för vilka skriftliga belägg saknas eller som endast med tveksamhet kan identifieras. De tavastländska fornborgarna behandlas ytligt utifrån Jussi-Pekka Taavitsainens avhandling och några nya aspekter tillförs inte. Mera ingående behandlar Lovén identifieringen av borgen Wartholm i Nyland. Han underkänner Carl Jacob Gardbergs hypotes med motiveringen att en borg intill en stad knappast skulle ha hetat något annat än Borgå hus. I stället vill Lovén identifiera Wartholm med Sibbesborg. Eftersom staden Borgå kan vara betydligt yngre än borgen på Borgbacken faller emellertid Lovéns argument och Gardbergs hypotes står därför oemotsagd.

Det gigantiska materialet analyseras i avslutningskapitlet i en syntes. I förhållande till antalet sidor i resten av arbetet blir emellertid syntesen tunn och obearbetad. Speciellt den politiska analysen haltar, antagligen hade det varit mera fruktbart att låta avsnittet om arkitekturens utveckling dominera. I kapitlet låter författaren flera ganska onyanserade påståenden passera. Exempelvis fastslår han obekymrat att bröderna Erik, Ivar och Laurens Axelssons byggnadsverksamhet med en stadsmur runt Viborg och uppförandet av Olofsborg enbart skulle ha varit svar på den ryska expansionen och knappast alls ett medel i den inrikespolitiska maktkampen. Man undrar varför Ivar Axelsson i så fall skulle ha låtit utföra förstärknings- och moderniseringsarbeten på Visborg på Gotland och på Stegeborg i Östergötland och varför Laurens skulle ha arbetat med Raseborg. Visst var den ryska gränsen betydelsefull, men brödernas egen politiska ställning i förhållande till unionskungen och riksföreståndaren var ännu mera angelägen. Med en parallell till händelserna vid Viborg i samband med riksföreständarvalet av Sten Sture d.y. får den inrikespolitiska aspekten inte undervärderas.

Försöket att placera in den fyra hundraåriga fortifikationsepoken i ett politiskt sammanhang är mindre lyckat. Den internationella utvecklingen och Sveriges kontakter med kontinenten behandlas på en och en halv sida och de kontakter som de inhemska stormännen hade till utlandet behandlas överhuvudtaget inte. Exempelvis bröderna Axelsson studerade i Padua och hade således besökt Italien, ett föregångsland inom fortifikationstekniken i slutet av 1400-talet. Impulserna från Italien berörs överhuvudtaget inte fastän Axelsonerna var sin tids kanske viktigaste borgbyggare. Lovén diskuterar heller aldrig biskoparnas Rom-besök. Eftersom biskoparna hörde till den grupp, som hade resurser att bygga, skulle det säkerligen ha varit givande att undersöka huruvida deras resor gav inspiration till palatsen.

Lovéns avhandling utgör dock ett viktigt och betydelsefullt arbete inom den medeltida borgforskningen. Hans tegelsten kommer att vara ett utmärkt arbetsredskap för generationer av forskare och en tillgång då man snabbt behöver detaljerade uppgifter om någon av de mera bortglömda medeltida borgarna. Hans starka sida blir materialinsamlingen. Tyvärr dras slutsatserna ofta alltför snabbt, utgående från ett mycket skevt forskningsläge. Ett mycket stort handikapp blir behandlingen av den finskspråkiga litteraturen. Tyvärr duger inte bristande språkkunskaper som orsak till en snedvridning av forskningsläget. Det går inte att bygga ett så digert akademiskt arbete som en doktorsavhandling på uppgifter i andra hand.

Det finns väldigt mycket positivt i *Borgar och befästningar* i det medeltida Sverige. Redan att samla ihop uppgifter om alla borgar har varit ett oerhört arbete och redovisningen har fått antalet sidor att svälla ut. Den vetenskapliga nivån skulle däremot ha vunnit mycket på en koncentration. Undersökningsperioden är oerhört lång. Det hände nämligen rätt mycket inom fortifikationen på fyra hundra år. Övergången till eldvapen ställde helt nya krav, som speciellt i slutet av medeltiden helt revolutionerade fortifikationen, en

utveckling som inte får någon större plats i avhandlingen. Lovéns arbete skulle ha tjänat på begränsning och fördjupning. Dels borde det ha förkortats kronologiskt, begränsats geografiskt, dels kunde den arkitektoniska aspekten gärna ha getts en mera framträdande roll. Det finns material för flera avhandlingar och en uppdelning skulle ha gett tid för analyser, frågeställningar och diskussioner. Lovén har försökt åstadkomma ett gigantiskt vetenskapligt paraply dit all svensk borgforskning skulle kunna föras. Tyvärr brister det ännu i många av sömmarna.

Lena Huldén

Unionstid i nordisk medeltid

Poul Grønder-Hansen (red.), *Margarete 1. Nordens frue og husbond*. Danmarks Nationalmuseum, 476 s. København 1996.

Lars-Olof Larsson, *Kalmarunionens tid. Från drottning Margareta till Kristian II*. Rabén Prisma, 492 s. Stockholm 1997.

Michael Linton, *Margareta. Nordens drottning 1375–1412*. Atlantis, 240 s. Stockholm 1997.

Michael Nordberg, *I kung Magnus tid. Norden under Magnus Eriksson 1317–1374*. Norstedts, 361 s. Stockholm 1995.

År 1997 var, bland mycket annat, Kalmarunionens jubileumsår. Då hade det förflutit 600 år sedan kung Erik, vanligen kallad Erik av Pommern, kröntes i Kalmar och de två kanske mest omdiskuterade handlingarna i nordisk historia, kröningsbrevet och unionsbrevet, utfärdades. Vad händelserna och handlingarna egentligen betydde har som bekant givit upphov till en rad skilda tolkningar och lärda kontroverser. Likaledes har det rått olika uppfattningar om hur unionen under nordisk senmedeltid skall uppfattas: som en tidig form av skandinavism, som en period då Norges "nedgång" började eller som en period som kom att kännetecknas av en svensk frihetskamp mot en dansk-orienterad union o.s.v. De nationella tolkningarna har dominerat, och nationella har därför i en mening mottolkningarna och motbilderna blivit. Unionen har vanligen skildrats i relation till de sentida nationalstaterna, däremot mer sällan som just en union. Samtidigt har Kalmarunionen inte sällan lyfts fram som ett exempel på ett tidigt nordiskt samarbete, vanligen dock i utomvetenskapliga sammanhang. I juni 1997 högtidlighölls Kalmarunionens jubileum i den småländska metropolen och då var det just det nordiska samarbetet som legitimerades i de fem statschefernas närvaro.

Kalmarunionjubileet motiverade i alla fall en stor, ambitiöst upplagd och vacker utställning om drottning Margareta, Kalmarunionen och Norden under senmedeltiden, som vandrade från Köpenhamn, över Kalmar och Tavastehus till Akershus. Utställningen som var organiserad genom nordiska ministerrådet visade på ett gott nordiskt kulturellt samarbete.

Utställningskatalogen är en imponerande volym. Såsom numera tycks vara kutym är den så stor, så tung och så otymplig att den endast med svårighet låter sig släpas med vid besöket på själva utställningen. Här ges en rad korta, men förnämliga presentationer av skilda aspekter av Nordens historia under unionstiden. En rad experter medverkar. Ett flertal bidrag ägnas de politiska händelserna och förhållandena. Erik Lönnroth återvänder här till det tema han diskuterade i sin doktorsavhandling, nämligen de två politiska ideologier, *regimen politicum* och *regimen regale*, som konfronterades vid mötet i Kalmar. Jens E. Olesen diskuterar aristokratin betydelse i Kalmarunionen. I några uppsatser, egentligen motiverade ur ett anakronistiskt nationalstatsperspektiv, diskuteras förhållandena i de fem nuvarande staterna under Kalmarunionen. Lena Törnblom visar mycket förtjänstfullt på särdragen i Finlands ställning såväl inom det svenska riket som inom unionen. Relationerna till Hansan samt den polsk-litauiska unionen och Tyska Orden skildras av Erich Hoffmann respektive Zenon Hubert Nowak. I katalogen finns vidare presentationer av demografi, bebyggelseutveckling, språk och andra aspekter på materiell och andlig kultur. Intressant är Søren Kaspersens diskussion av unionsideologin i bildkonsten. En del upprepningar och överlappningar förekommer, speciellt i de politisk-historiska avsnitten. I stort ger dock de drygt 50 bidragen, kortfattade och oftast välskrivna och instruktiva, sammanlagt en god bild av Norden under senmedeltiden. Den är en rikt och förnämligt illustrerad volym. En fyllig litteraturlista förhöjer också värdet.

Förmodligen med tanke på jubileet utkom år 1997 i Sverige ytterligare två historiska arbeten med anknytning till ämnet. Lars-Olof Larsson, professor i Växjö, utkom med en diger volym om Kalmarunionens tidevarv och Michael Linton, lektor vid Århus universitet, med en monografi över drottning Margareta.

Larssons framställning måste betraktas som den mest ambitiösa av dessa verk. Larsson har även tidigare visat sin förmåga att skriva populärvetenskapliga framställningar. Här ges en bred översikt över Sverige i Kalmarunionen. Trots titeln är det faktiskt Sverige som Larsson skriver om, låt vara med talrika och intressanta utblickar mot övriga Norden och världen därbortom. Stommen utgörs av den politiska historien. "Händelsehistorien", den politiska maktkampen och de stundtals ytterst förvirrade maktstriderna upptar en stor del av framställningen. Inte sedan Gottfrid Carlssons arbete från 1942 har en så heltäckande skildring av Sveriges politiska historia under senmedeltiden utkommit. Larsson skildrar också samhällsutvecklingen och diskuterar intressant till exempel släktskapens och

vänskapsbandens betydelse för de politiska allianserna, liksom också religionens roll. Här finns alltså intressanta och nyorienterande ansatser att skildra och förstå den politiska kulturen i en djupare mening. Det dominerande intrycket blir dock att detta är en traditionell politisk historia. Att låta Engelbrekt Engelbrektsson igen, och detta mycket explicit, bli frihets hjälte gör ett något antikverat intryck. Larsson är utan tvekan en mycket kunnig historiker med god kännedom om källorna och forskningsläget. Han tar tydligt ställning i omdiskuterade frågor och han är stundom ganska polemisk. I vissa avsnitt är Larsson också en lysande berättare. Även om inte alla, däribland undertecknad, instämmer i alla Larssons tolkningar och förklaringar är detta en utmärkt och i bästa mening populärvetenskaplig bok. Den ger en god skildring av ett spännande och ibland tumultariskt tidsskede; den presenterar, diskuterar och, ibland, problematiserar ett forskningsläge.

Michael Linton har valt att skriva om den person som mer än andra förknippas med Kalmarunionen, nämligen drottning Margareta, Nordens fullmäktiga fru och husbonde, som hon kallades. En inträngande psykologiserande biografi kan man knappast skriva om en person som endast lämnat två personliga brev efter sig. Linton ger dock en god bild av Margareta som regent och av det politiska skeendet. Han låter henne framträda som en mycket skicklig och manipulativ politiker, en kvinna som medvetet såg till att utnyttja maktspelet och som målmedvetet strävade efter och lyckades förbättra kungamaktens finansiella situation. Linton ger också en god bild av politikens former och villkor, hur förhandlingar fördes och hur Margareta byggde upp och befäste sin maktställning. Kunnigt redogörs för Margaretas instruktioner till den unge och oerfarne Erik av Pommern. Det är en ganska så traditionell politisk historia som Linton skriver, precis som Larsson, och en nästan motvillig beundran inför drottningen lyser igenom. Margareta blir sinnebild för den rationellt och kallt kalkylerande maktmänniskan som historikerna av den tidiga weibullianska skolan såg som historiens huvudperson. Man saknar dock det perspektiv som kommer fram i ett av de mest läsvärda bidragen i utställningskatalogvolymen, nämligen det av *Nanna Damsholt* om Margareta som kvinna och om hennes skilda roller. Linton kan på ett pedagogiskt förtjänstfullt sätt presentera och diskutera källmaterialet. Ett ofta aktuellt forskningsläge lyfts också fram och här finns en intressant diskussion kring hur Margareta har uppfattats av eftervärlden.

Den politiska biografien verkar för övrigt uppleva en liten, men ändå, renessans. *Michael Nordberg*, historiker från Stockholms universitet, utkom för några år sedan med en skildring av Magnus Eriksson och hans tid. Utan tvekan skriver Nordberg rappare än Larsson och framför allt Linton, men därmed inte sagt att det skulle vara en bättre bok. Michael Nordberg har en journalistisk stil som mycket påminner om *Herman Lindqvist*s. Delvis beror de narrativa finesserna på att Nordberg så flitigt citerar källorna, inte minst krönikorna och heliga Birgittas uppenbarelser. Uppenbarligen är

detta en bok som blivit en stor försäljningsframgång; den har till och med hunnit komma ut i pocketupplaga. Här är den populariserande ambitionen också mer påtaglig och mer framträdande än hos Larsson och Linton. Dialogen med övrig forskning är också mindre tydlig. Nordberg menar att Magnus Eriksson är den mest förtalade kungen i svensk historia. För detta klandrar Nordberg heliga Birgitta. Mot henne tycks Nordberg hysa en närmast personlig antipati, utan någon vilja att förstå eller förklara henne. Om inte annat var Birgitta en skicklig politisk taktiker. Nordberg är alltså ute i det numera ovanliga, men tydliga, syftet att ärerädda en gammal svensk kung. Det forskningsläge som han så kraftigt polemiserar emot är dock ganska föråldrat, minst sagt. Snarast är det så att författaren här konstruerar en myt som han sedan gör sitt bästa för att rasera. Boken är ganska rapsodisk till sin karaktär. Till de intressantare avsnitten hör diskussionen om den medeltida kungaideologin och den svenska Konungastyrelsen, *Um styrilse konunga ok höfdinga*. Nordbergs bok bär undertiteln "Norden under Magnus Eriksson", en smula missvisande. Här är det nästa enbart Magnus Eriksson i hans egenskap som svensk kung, inte norsk, som skildras.

Slående är att det är Michael Linton, svensk historiker, sedan länge verksam i Danmark, som mest renodlat anlägger det nordiska perspektivet i sin framställning. Hos såväl Michael Nordberg som Lars-Olof Larsson lyser det sentida nationalstatsperspektivet igenom. Den stora unionsutställningen, som uppenbarligen blev en stor publik framgång, liksom de här presenterade böckerna visar på ett stort intresse för medeltidshistoria. Forskningen har under senaste årtionden riktats mot dels ekonomiska, sociala och bebyggelsehistoriska frågor, dels mot mentaliteter, spiritualitet och andlig odling. Larssons, Lintons och Nordbergs böcker har alla tyngdpunkter i den politiska historien, ett numera, långt ifrån försummat, men inte lika centralt forskningsfält som en gång i tiden. Inte minst Larssons och Lintons böcker visar på fruktbarheten att åter, men med nya infallsvinklar, diskutera vad politik egentligen var under medeltiden.

Thomas Lindkvist

Bonden och individen i Sääksmäki härad

Seppo Suvanto, *Yksilö myöhäiskeskiajan talonpoikaisyhteiskunnassa. Sääksmäen kihlakunta 1400-luvun alusta 1570-luvulle*. [Individen i det senmedeltida bondesamhället. Sääksmäki härad från 1400-talets början till 1570-talet] *Historiallisia Tutkimuksia* 193, 533 s. Helsingki 1995.

Historikern Seppo Suvanto är känd för sina genomgripande och grundliga undersökningar. Hans bok om bonden och individen i Sääksmäki

härad från början av 1400-talet till 1570 är inget undantag. Uppställningen av undersökningen är klar och logisk, dessutom hör Seppo Suvanto inte till de forskare som förbigår riksarkivets dörr med en axelryckning. De resultat han redovisar är framsprungna ur ett digert arkivarbete och en ingående kunskap om källmaterialet.

Sääksmäki härad var under 1500-talet en del av Kumogårds län. Däremot är det inte helt säkert hur förhållandena var under senmedeltiden. Suvanto diskuterar ingående hur häradet har uppkommit och hur förvaltningsenheter kan ha bildats under tidigare perioder. Förvaltningsområdena var av stor betydelse eftersom de påverkade de olika ämbetsmännens distrikt. Många domare och fogdar försökte skaffa egendom i sitt distrikt. Enligt landslagen skulle kungen utse domaren bland tre kandidater, som utsetts av häradet. Dessa skulle dessutom vara bosatta inom häradet. Bestämmelserna efterlevdes inte alltid och av domarna i Sääksmäki var det antagligen endast en, Olof Jönsson, som var bofast där. Orsaken till att Sääksmäki fick sina domare utifrån, var att det fanns mycket få frälsegårdar på området. Många av domarna skötte sina uppdrag i årtionden och lärde säkerligen känna de lokala förhållandena. Hur deras domar bemöttes är däremot svårt att bedöma. Det var vanligt att föra målen vidare till lagmansrätten, men lagmannen brukade vanligen endast fastställa häradsrättens beslut.

Också hövitsmännen och fogdarna på Tavastehus slott skaffade sig egendom i Sääksmäki. Bl.a. riksrådet Knut Posse, som var hövitsman på Tavastehus åren 1470–1490, köpte en gård i Kalvola med erämarker och fiskevatten. Den donerade han år 1494 till ett av Åbo domkyrkas altare. Suvanto behandlar ingående de viktigaste frälsegårdarna och framhåller att det i fogderäkenskaperna för år 1546 framgår att det i Sääksmäki härad fanns 32 frälselandbönder som saknades i jordeboken. Tyvärr finns det ingen lista över dem. Först år 1565 finns det detaljerade listor över frälselandbönderna i varje administrativ socken. Suvanto kan därför också visa i vilka delar av häradet frälsemännen bodde och var de hade sina ägor. Han uppskattar frälsets andel till 2,2 och 2,3 %. Motsvarande siffra för hela landet år 1560 var 2,9%.

Fastän Suvanto undersöker hela perioden från senmedeltid är källäget sådant att tyngdpunkten av naturliga skäl ligger på 1500-talet. Bosättningen undersöks via jordeböckerna, men Suvanto konstaterar att ingen jordebok berättar hela sanningen om bosättningen. De äldsta skiljer inte ens mellan byarna och speciellt inte mellan enstaka hemman och byar. Också uppfattningen att jordeboken skulle uppta samtliga hemman är alltför optimistisk. Suvanto diskuterar jordeboksvarianterna och deras källkritiska problem och antagligen skulle alla forskare som använder fogderäkenskaper ha nytta av att läsa hans källanalyser.

Det går att följa utvecklingen av antalet skattehemman från början av 1500-talet. Domboken för sydvästra Tavastland över åren 1506–1510 är den enda bevarade medeltida domboken i Finland och den ger bland annat uppgifter om råar och gränser. Genom att beakta de husbönder som nämns, kan

antalet hemman uppskattas byvis i de centrala socknarna. Det finns få uppgifter om skördeutfall, men under de första årtiondena av 1500-talet inföll åtminstone två perioder med låga skördar och missväxt, nämligen åren 1507 samt 1528–1529.

I allmänhet har bönderna betraktats ”uppifrån”, ur kronans och ståndspersonernas perspektiv. Då har allmogen ofta framstått som en relativt enhetlig massa utan någon mera framträdande differentiering. Suvantos förtjänst är att han betraktar ”massan” på nära håll och spårar skillnader och grupperingar. Han ser hur den var sammansatt av olika personligheter och hur olika deras livsvillkor kunde vara. Det är en styrka som gör att Seppo Suvanto kan se individen och dennes möjligheter i ett kollektiv. Han undersöker också mindre grupper i den stora helheten.

Det fanns ett socialt skikt mellan de etablerade frälseläkterna och skattebönderna. Det bestod av förmögna bönder, som individuellt skiljde sig från resten av allmogen och som försökte avancera socialt. Källorna från vasatiden gör det möjligt att undersöka ståndscirkulationen och t.ex. från Hannukkala by i Tyrväntö kom en man som blev fogde i Sverige och vars son betraktades som jämbördig med frälsemännen. Länsmanssysslan hade under medeltiden alternerat från bonde till bonde och med tiden blev en viss by etablerad som tingsplats. Under Gustav Vasas tid blev växlingarna på länsmansposten färre och länsmännen blev i högre grad representanter för kronan än, som tidigare, förtroendemän för närsamhället.

Suvanto har också försökt utreda nämndemännens sociala status och förmögenhet. 77,5% av dem betalade en högre smörskatt än genomsnittet; förmögenhet och släktens status tycks ha påverkat valet av nämndemän. Det fanns stora skillnader i förmögenhet bland allmogen, speciellt mängden boskap åren 1558–62 och 1571 visade stor variation. Suvanto kunde skilja ut en grupp på 52 hemman, inom vilken den erlagda smörskatten förutsatte 6–7 mjölkande kor och 4–2 i sin. Största delen av dessa fanns i Pälkäne och Tammela, och största delen av hemmanen i Pälkäne har också utnyttjat erämarker.

Lokalsamhället var inte utan konflikter. Allmogen försökte undvika sina skatter och redan i början av 1500-talet försökte man dölja skattejord. Tendensen ökade och åren 1550–1571 upptäcktes tio fall. På olika sätt försökte bönderna också försvåra fogdens arbete. Det gick sällan så långt som till väpnat uppror och den mest omfattande konflikten gällde transporterarna av skattehö år 1560. Då bötfölls 315 bönder för försummelser. Konflikterna med frälset gällde främst godsen Solberga och Lahis. En av de första konflikterna gällde kvarn rättigheterna i Valkeakoski där allmogen fruktade ett frälsemonopol. Mycket framgångsrikt lyckades bönderna, under den över tioåriga konflikten, försvara sina andelar av forsen.

Brottsligheten var en del av lokalsamhället och Suvanto behandlar dråp, stölder och rån samt sedlighetsbrott. 1500-talet var en ”våldsamt” period och Suvantos material stöder den hypotesen. Ett intressant påpekande gör Suvanto då han framhåller att dråparna huvudsakligen var bönder eller bondsöner.

Inte en enda gång anklagades en dräng för dråp under perioden 1506–1510, då alla dråp antagligen bokfördes. Då saköreslängderna för de olika socknarna jämförs sinsemellan framgår att det gjordes få dråp i de östra delarna av häradet och Suvanto föreslår att en förklaring kan sökas i variationerna i befolkningsunderlaget, den olikartade ekonomiska strukturen med erämarker och boskapsskötsel samt konflikterna om de goda betesmarkerna i Loimijoki. På de 67 tingen under åren 1506–1510 behandlades 16 stölder och 9 rån. Bland tjuvarna representerade elva husbondefolket och den gruppen stod också för samtliga rån. Det fanns flera begärliga varor bland stöldgodset: spannmål och andra livsmedel, pengar och värdeföremål, kittlar, kläder och nät.

Begreppet familj är okänt i källmaterialet. Basenheten var hemman och gård, skattemantal, nästa fränder samt släkt och ätt. Inte heller termerna matlag och hjonelag förekommer. Endast i jordeboken för Tammela år 1556 finns uppgifter om antalet manspersoner över 16 år, förutom husbonden. I jordeboken ingår 220 hemman och i 191 hushåll bodde endast medlemmar av kärnfamiljen. Kärnfamiljernas stora andel i Tammela kan förklaras med att 86 hemman var utbrutna mellan åren 1539–1556. Det är naturligt att en utveckling där hemmanen delas samtidigt innebär en utveckling mot kärnfamiljer.

Suvanto behandlar ingående böndernas namnskick. Han konstaterar bland annat att de tyska namnens andel minskade under 1500-talet. Han drar paralleller till de allmänna trenderna i samhället och pekar på hansans nedgång och minskningen i pälshandeln.

Trots några dåliga skördeår var 1500-talet, fram till 1580, en förhållandevis gynnsam period med goda skördar. Samtidigt ökade antalet hemman genom de många hemmansklyvningarna. Utvecklingen gav samtidigt orsaken till de kommande, negativa trenderna. De små hemmanen med begränsad tillgång på arbetskraft kunde inte alltid klara de tunga skatterna och missväxtåren efter år 1580. Också nedgången i erämarksfarandet medförde ekonomiska problem. Trots allt klarade bönderna relativt bra att behålla sina rättigheter till skattehemmanen. Det var egentligen endast på frälsegården där ägarna försökte öka antalet landbönder, fastän flera frälsemän försökte utöka sina frälsegårdar. Det var först de mera omfattande förläningarna i slutet på 1550-talet och i början av 1560-talet, som utgjorde ett hot. De hade i vissa fall nästan karaktären av donationer. De innebar också början på en utveckling som i flera fall skulle leda till förlusten av böndernas börsrätt.

Suvantos starka sida är att han skapar en helhetsanalys utgående från ett mångfacetterat och omfattningsrikt arkivmaterial. Det är fråga om grundforskning, som kommer att vara aktuell under en mycket lång period. I boken ingår också användbara bilagor med en utredning av erämarkernas ägare i Sääksmäki. Suvantos bok kan sägas utgöra en nyckel till 1500-talets lokalsamhälle och blir en värdefull hjälp för envar som försöker att skapa sig en uppfattning om den enskilde bondens möjligheter att skapa sig en framtid i en miljö, som präglades av både traditioner och nya strömningar.

Lena Huldén

Vilka har bott kring Bottenviken?

Thomas Wallerström, *Norrboten, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi*, 1–2, Lund Studies in Medieval Archaeology 15:1–2, 381 och 192 s. Stockholm 1995.

Till de omstridda problemen i finsk och svensk medeltidsforskning hör frågorna kring den fasta, agrara bosättningens uppkomst i områdena kring Bottenviken, d.v.s. i svenska Norrbotten och i norra Österbotten på den finska sidan. Till detta frågekomplex ansluter sig även uppfattningarna om vilka kvänerna och birkarlarna egentligen var. Kvänerna omtalas redan i Ottars bekanta beskrivning av förhållandena i Nordnorge mot slutet av 800-talet, medan birkarlarna framträder entydigt i skriftliga källor först fr.o.m. de första årtiondena av 1300-talet.

I centrum för Thomas Wallerströms avhandling i ämnet arkeologi är den fasta bosättningens uppkomst i Norrbottens kustland och kontakterna mellan denna region och yttrevärlden under medeltiden. Författarens målsättning är också att klarlägga den process som ledde till att denna nordliga periferi införlivades med Sverige. Med utvecklingen i undersökningsområdet som utgångspunkt görs ett ambitiöst försök att på ett generellt och teoretiskt plan rekonstruera den utveckling som resulterade i att den medeltida kungamakten i Sverige får en utpräglad territoriell karaktär.

Bebyggelseutvecklingen under vikingatiden och medeltiden i undersökningsområdet, som sträcker sig från Pite älv i söder till Torne älv i norr, undersöks inte enbart med arkeologisk metod, utan författarens grepp är utpräglat tvärvetenskapligt. Paleobotaniska metoder nyttjas, och resultaten av kulturgeografiska undersökningar samt finsk och svensk ortnamnsforskning dras in i argumenteringen. Även analysen av sockenbildningsprocessen nyttjas för bebyggelsehistoriska slutsatser.

I äldre forskning utgick man från att områdena norr om Umeå och Bygdeå först på 1320- och 1330-talen fick en fast, agrar bosättning som ett resultat av statsmaktens och stormännens ansträngningar. I nyare forskning har dock framförts att ett antal källuppgifter tyder på att det redan tidigare funnits fast bosättning längre norrut.

I sin undersökning av bebyggelseutvecklingen i Norrbotten kommer Wallerström till slutsatsen att den svenska kolonisationen norr om Umeå och Bygdeå inleddes först på 1320- och 1330-talen såsom de skriftliga källorna visar. Den kolonisationsaktiviteten ses som initierad av statsmakten med kyrkliga och världsliga stormän som verkställare, vilka i feudala former fick överta vidsträckta områden i den aktuella regionen. När den svenska bosättningen började avancera norrut, fanns både i Lule och Torne älvdalar en bofast befolkning med en jordbrukskultur som bl.a. genom svedjebruket skilde sig från svenskarnas. Början på denna äldre bosättning går i Tornedalen till-

baka till 1000–1100-talen och i Lule älvdal till 1000–1200-talen. Även i Pit-edalen finns det spår av jordbruksaktivitet från tiden före 1300. Paleoeologiska analyser har varit en förutsättning för rekonstruktionen av bebyggelseutvecklingen, eftersom det med dessa analyser varit möjligt att datera inledningsfasen i jordbruksaktiviteten i de olika älvdalarna. Den helhetsbild som Wallerström tecknar verkar plausibel och harmonierar tämligen väl med de resultat som finländska forskare vid Uleåborgs universitet redan tidigare kommit till. Särskilt värdefull är behandlingen av de två kronologiskt skilda bosättningsfaserna i Norrbotten.

Den jordbrukande befolkning som fanns i Norrbotten före de svenska kolonisterna var av finskt ursprung. I likhet med finländska forskare ser Wallerström Tavastland och Övre Satakunda som ett av utgångsområdena för befolkningen, dock med något andra regionala tyngdpunkter än hos J o u k o V a h t o l a. Däremot tillmäter Wallerström de östliga inslagen en betydligt större betydelse än finländska forskare. De östliga inslagen utgörs enligt honom inte endast av karelare, utan även andra östliga, finsktalande grupper är företrädda i området, synbarligen redan innan karelarna uppenbarar sig i norr på 1100-talet. Som stöd för slutsatsen om den mycket starka östliga närvaron i områdena kring Bottenviken anförs bl.a. förekomsten av östliga föremål i de lappska offerplatsfynden, de timrade gravkonstruktionerna i Hieta-niemi, som har dateringar från 1300–1500-talen, samt det ryska ursprunget till stora delar av det medeltida beskattningssystemet i Finland och vissa nordsvenska områden. Också förekomsten av namn på olika folkgrupper, som uppfattas höra i hop med orden kainuu/kajaani, långt in på ryskt område anförs som argument för uppfattningen om ett starkt östligt inslag i den finska befolkning som bodde kring Bottenviken.

Kvänerna/kainulaiset, som inom finländsk forskning har uppfattats som den finskspråkiga befolkning av västfinskt ursprung som bebodde området kring Bottenviken, men hade intressen i erämarksnäringar och beskattning av lappar såväl norrut som österut, vill Wallerström ge en betydligt vidare geografisk ram. Det vill synas som om han uppfattar även de östliga lapplandsfararna och beskattarna, bl.a. karelarna och vepserna, som kväner, vilket kommer till uttryck i formuleringar som t.ex.: "Därmed finns det inget som hindrar att kainulaiset varit ett folk med utbredning exempelvis inom nutida ryskt område där språkbyten med övergivanden av finsk-ugriska språk (d.v.s. övergång till ryska, anm. av EO) har skett under medeltid och nyare tid." (s. 315). Birkarlarna åter uppfattas av Wallerström som ättlingar till de kväner i nordväst vilka fortsatte med lappbeskattning och lapphandel men under den svenska kungamaktens beskydd och vilka därigenom kom att legitimera de svenska anspråken på de nordliga vidderna. Termen birkarlar skulle sålunda vara en svensk benämning på dessa "kainulaiset vid Bottenviken" och skulle ha uppkommit först efter 1323. Birkarlarnas erämarksnyttjande och lappbeskattning skulle till sitt ursprung och även till terminologin vara av novgorodiskt ursprung.

Bakom det resonemang som Wallerström för om det dominerande östliga inflytandet verkar ligga den axiomatiska uppfattningen, att det inom det vidsträckta område, som skiljde åt Sveariket från de ryska furstendömena med Novgorod längst i nordväst, inte kan ha uppstått någon nämnvärd självständig samhällsorganisation med egna institutionella strukturer under vikingatid och tidig medeltid. Detta skulle förklara varför ursprunget till sådana beskattningssystem och sociala strukturer i Finland och i de nordliga regionerna kring Bottenviken, som avvek från förhållandena i de mellansvenska landskapen, ses som bevis på östligt, ryskt inflytande. De argument som anförs för denna uppfattning håller dock inte vid en närmare granskning.

Skatteenheten rök anförs som ett bevis på det östliga inflytandet. Denna enhet sammankopplas med motsvarande ryska term *dym*. Därvid beaktas inte att röken enligt existerande källor inte har förekommit som skatteenhet i de delar av det novgorodiska territoriet som gränsade till de västfinska stammarnas intressesfär. I de södra delarna av Karelen, där jordbruket var dominerande näring, var *obšan*, som språkligt betydde ett skakelpar, men avsåg en mindre gaffelplog, den grundläggande skatteenheten, medan bågen hade motsvarande funktion i de norra delarna av Karelen såsom Wallerström anför.¹ Om det ryska *dym* har legat som grund för skatteenheten rök i de finska landskap som kom under svensk överhöghet, hade man även väntat sig en inlåning av själva termen. Så är dock inte fallet, eftersom det finska ordet i svenska Karelen för skatteenheten rök på 1300-talet var "sudzi".² Dessutom ser det ut att ha existerat olika slag av rökenheter i de finska landskapen, med den västligaste förekomsten på Åland.³

Även skattetermen båge i betydelsen fullvuxen man i olika delar av Finland och Västerbotten, men även i Dalarna, ses som ett lån från ryskt område. Som bevis för denna slutsats anförs bl.a. benämningen *lukumies/lukaman* för uppborrdsmän i smärre västfinska skattedistrikt, eftersom Wallerström anser att förleden kommer från det ryska ordet *luk*, båge. Argumenteringen håller dock inte. Benämningen *lukumies* för bolmannen har i förledet ordet *luku*, som även har betydelse räkning/räknande samt antal, och termen *lukumies* förekommer i finskan även i andra sammanhang som "räknare", "räkningsman", bl.a. vid skogsavverkningar.⁴ I fråga om termen båge i betydelsen fullvuxen man har man inom finländsk forskning ansett att den på ett naturligt sätt självständigt uppstått på olika håll i samhällen där jaktbytet, pälsvär-

¹ Heikki Kirkinen, *Karjala idän ja lännen välissä I*, Historiallisia Tutkimuksia 80 (Helsinki 1970), s. 56–59.

² Kustaa Viikuna, 'Die Pfluggeräte Finnlands', *Studia Fennica* 16 (Helsinki 1971), s. 121; REA nr 110.

³ Eljas Orrman, 'Om enheterna rök och krok i Finland under medeltiden', *HTF* 1977, s. 345–347.

⁴ Jfr *Nyky-suomen sanakirja III* (Porvoo 1954), uppslagsorden *luku* och *lukumies*; verbet *lukea* har även betydelsen räkna.

ken, spelade en central roll i beskattningssystemet.⁵ Dessutom bör beaktas att på ryskt område förkommer både (luk) inte i någon benämning på upp-bördsmän. Uppbördsmannen för dan-skatten hette sålunda dantsik.⁶

Inte heller den skattetekniska termen krok i betydelsen fullsuttet hemman som betalade grundränta kan ses som ett lån som skulle gå tillbaka på den ryska beskattningenheten ralo, plog. Den finskspråkiga motsvarigheten till skatteenheten krok har inget direkt språkligt samband med den ryska termen ralo. Från Tavastland finns nämligen från slutet av medeltiden uppgiften att krokskatten på finska hette arravero och arra/aura har således varit finsk motsvarighet till termen krok. Dessutom bör observeras att i de till finskt område gränsande ryska områdena, bl.a. i Karelen, var namnet på den skattetekniska termen plog socha, inte ralo; socha avser gaffelplog, ralo representerade jordbruksredskap som närmast motsvarar de årdertyper som i forskningen betecknas med termen krokårder och bågårder.⁷

Behandlingen av kroktermens ryska ursprung visar klart att några alternativ till denna tolkning inte ens övervägts. Användningen av plöjningsredskap som skatteterm, ursprungligen för ett fullsuttet normalhemman, har nämligen varit en allmän företeelse inom ett vidsträckt område som sträckte sig från Östersjöns sydkust över Baltikum till Finland. Det hade varit naturligare att se den finska krokenheten i denna kontext.⁸

De timrade gravkonstruktionerna i Hietaniemi ser ut att vara ett starkt argument för det karelska och det allmänt östliga inflytandet i trakterna kring Bottenviken, särskilt i Tornedalen. P i r j o U i n o, som 1997 behandlat Karelen järnålder i sin doktorsavhandling, ställer sig dock avvisande till tolkningen att timmergravarna skulle ha samband med karelsk eller vepsisk närvaro i norr; som argument anför dock endast de sena dateringarna och förekomsten av sentida timrade gravkonstruktioner i norr på finskt område. Uino uppfattar de timrade gravkonstruktionerna i Karelen som ett främmande element från 1100-talet, då karelarna börjar framträda i ryska källor. Enligt Uino har de timrade gravarna såväl i Ladogaområdet som i de övriga delarna av norra Ryssland tillhört en handelselit, som med materialla symboler ville demonstrera sin makt.⁹ Denna tolkning av de karelska timrade gravarna komplicerar tolkningen av gravarna i Hietaniemi. I alla fall vill det synas som

⁵ Jfr Väinö Voionmaa, *Suomalaisia keskiajan tutkimuksia* (Porvoo 1912), s. 83.

⁶ Kirkinen, *Karjala idän ja lännen välissä*, s.48-53,

⁷ Kauko Pirinen, *Kymmenysverotus Suomessa ennen kirkkoreduktiota*, Historiallisia Tutkimuksia 55 (Helsinki 1962), s. 122 not 13; Kirkinen, *Karjala idän ja lännen välissä*, s. 56; Kustaa Vilkuna, 'Die Pfluggeräte Finnlands', s. 101-104, 121; Orman, 'Om rök och krok'.

⁸ Jfr t.ex. E. Tarvel, *Der Haken. Die Grundlagen der Landnutzung und der Besteuerung in Estland im 13.-19. Jahrhundert* (Tallinn 1983).

⁹ Pirjo Uino, *Ancient Carelia - Archaeological Studies*, Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 104 (Helsinki 1997), s. 64, 197-199.

om dessa gravar dock på ett eller annat sätt står i samband med impulser öst-erifrån.

Ursprunget till formerna för erämarksbruket och de mekanismer, genom vilka lapparnas resurser exploaterades av den fasta befolkningen kring Botenviken, söks av Wallerström energiskt i öster, hos ryssarna, men därvid förbigås det västfinska, av Satakundabor och tavaster bedrivna erämarksbruket. Ägandet av lappar härleds sålunda från rysk livegenskap, men då beaktas inte alls relationerna mellan karelerna och lapparna mot slutet av medeltiden och i början av nya tiden. Även om karelerna vid Vita havets västkust ägde erämarkslotter och beskattningsrätter till lapparna, ser det inte ut att inom Novgorods maktssfär ha existerat ett regelrätt ägande av lappar. I de brev av storfursten rörande skoltlapparna från förra hälften av 1500-talet, som slavisten J. J. M i k k o l a utgett i finsk översättning, skymtar möjligheten av slaveri för lappar endast i samband med brott mot liv och skuldsättning, och bevarade handlingar visar att lappar sålt och testamenterat fångstmarker och andelar i fisken på 1600-talet. Dessutom är det skäl att notera att under 1200–1300-talet var den regelrätta livegenskapen med kategoriskt flyttningsförbud för de ryska bönderna först i vardande; flyttningsförbudet infördes först i slutet av 1500-talet. Däremot fanns det i Ryssland slavar/trälar (sing. holop), och sådana nyttjade de novgorodiska aristokraterna på de besittningar som de skaffat sig i områdena kring Vita havet. Karelerna bevarade dock sin personliga frihet. Eftersom utvecklingen i Ryssland fr.o.m. medeltiden gick mot ökad ofrihet för allmogen, är det mindre troligt att lapparnas rättsliga situation i förhållande till karelare och ryssar skulle ha förbättrats från 1200–1300-talen till 1500–1600-talen.¹⁰

De flesta fall i medeltida källor, där ägande av lappar förekommer i konkreta situationer, har på ett eller annat sätt anknytning till Tavastland. Så är också fallet med Kantala gårds ägande av lappar 1390, som i undersökningen presenteras som ett exempel på lapparnas livegenskap av östlig typ; Kantala hemman låg inom det västliga åkerbruksområdet i Säxmäki/Vånå i Tavastland, och donatorn på gården, hövitsmannen Magnus Kase var av svensk frälseätt.¹¹ Satakundabornas och tavasternas erämarksbruk karaktäriseras av ett utpräglat privat nyttjande av fångstområdena. Fångstmarkerna var uppdelade i privatägda lotter, mansskogar, som kunde köpas och säljas, doneras och bytas. Därför ingår ägandet av lappar på ett naturligt sätt i denna form av erämarksbruk, vars ursprung inte behöver sökas i Ryssland.

Wallerström nyttjar i viss mån kulturgeografiska forskningsresultat, men visar inget större intresse för att utgående från geografiska variabler analysera den geografiska utbredningen av de båda skikten av fast bosättning. I fråga om Norrland bör de faktorer som inverkat på hur långt mot norr den agrara

¹⁰ J. J. Mikkola, *Koltrakylän arkisto* (Porvoo 1941), s. 22–27, 108–128; idem, *Lännen ja idän rajoilta* (Porvoo 1942), s. 42–44.

¹¹ Eric Anthoni, *Finlands medeltida frälse och 1500-talsadel*, Helsingfors 1970, s. 70.

bebyggelsen sträckt sig under vikingatid och tidig medeltid vara av stort intresse. Detsamma gäller för den tidiga finska bosättningens utbredningsområde mot söder. Det har framhållits att jordmånens lämplighet för jordbruk med primitiva redskap har varit en faktor som i hög grad har inverkat på bebyggelsens utbredning längs Norrlandskusten, eftersom de postglaciala finsedimenten i kustregionen upphör norr om Örnsköldsvikstrakten, där även den nordligaste kompakta vikingatidsbygden var belägen. Å andra sidan förekommer liknande jordarter i kustområdet från Tornetrakten söderut ända till Piteåtrakten, medan kuststräckan mellan Örnsköldsvik och Piteå saknar dessa typer av finsediment.¹²

I undersökningen ges mycket utrymme åt presentationen av olika generaliserande modeller och teorier om utvecklingen i de västeuropeiska feodala medeltidssamhällena. Dessa modeller och teorier bidrar i tämligen liten mån till förståelsen av den konkreta utvecklingen i Norrbotten. Dessa avsnitt visar omfattande beläsenhet, men författarens egna reflexioner och kommentarer blir inte sällan blotta banaliteter. Teoripresentationerna har i hög grad prägnen av påklistrad extra grannlåt.

I sin behandling av kungamakts och stormännens roll i det svenska samhället och de regalrättsliga anspråken under 1300-talet, utgår Wallerström från att det svenska riket var ett typiskt europeiskt samhälle, som i stort sett kan karakteriseras med uttrycket "nulle terre sans seigneur". Stormännen kallas sålunda vasaller, och kronans jorrdonationer av närmast allodial karaktär (med t.ex. besittningsformeln *pleno proprietatis iure*) betecknas som förlänningar (s. 168, 320). Framställningen är problematisk även i det avseendet att olika termer används utan att de definieras närmare. Sålunda redovisas inte explicit vad som avses med feodalismen. På sina ställen får läsaren intrycket att begreppet feodalism används som synonym för termen regalism (s. 298). Författaren diskuterar även vidlyftigt innebörden i de fåtaliga medeltida handlingarna rörande förhållandena i Norrbotten. För läsaren presenteras de latinska handlingarna dock endast i översättning, och det förblir oklart i vilken mån analysen grundar sig på originaltexterna.

I behandlingen av den svenska kronans regalrättsliga anspråk på 1300-talet granskas även situationen i Finland, särskilt i Viborgs län. Det vill synas som om Wallerström räknar med att stormannagrupper med intressen i det östra gränsområdet erhållit omfattande "förlänningar" av jordegendom liknande "förlänningarna" i Norrbotten, men situationen har här varit mera komplicerad. Viborgs län kom som pantlän för ett par längre perioder i Bååt- och Bielkekretsens besittning. Med undantag av Kaukjärvi i Nykyrka på Karelska näset och Sääminginsalo i Savolax ser stormannabesittningarna inte ut att ha bestått av mycket vidsträckta områden, utan av ett flertal smärre godskom-

¹² Eljas Orrman, 'Geographical factors in the spread of permanent settlement in parts of Finland and Sweden from the end of the iron age to the beginning of modern times', *Fennoscandia archaeologica* VIII (1991), s. 16–18.

plex om några gårdar som låg utspridda bland den övriga bebyggelsen. Pantlänsinnehavarnas jordförvärv ser ut att ha uppstått på många sätt, och de godsöverlåtelser av kronan till stormän som är skriftligt belagda har varit entydiga donationer.¹³ Direkta belägg för feodala överlåtelser finns däremot inte, men i fråga om en jordöverlåtelse kan begränsningar i arvsrätten konstateras. Hälften av Sääminginsalo vidsträckta obebodda ö hade donerats av Albrekt av Mecklenburg till Nils Turesson (Bielke), men denna donation hade "de iure et antiqua regni consuetudine" återgått till kronan, eftersom Nils Turesson avlidit utan bröstarvingar. Sääminginsalo har dock i forskningen betraktats som arvegods inom släkten Bielke, och då skulle den kungliga donationen närmast vara att uppfatta som en konfirmation.¹⁴ Å andra sidan inträtter sig författaren inte för yttringar av sådana rättsliga anspråk som saknar samband med stormännens jordförvärv, t.ex. *REA* 74.

Förtjänsterna i Wallerströms avhandling ligger i behandlingen av den konkreta bebyggelseutvecklingen i Norrbotten. Undersökningen klarlägger och nyanserar på många sätt bebyggelseutvecklingen i de stora älvdalarna i Norrbotten och presenterar även en kronologi. En grundligare systematisk analys av geografiska faktorerers betydelse för bebyggelseutvecklingen i undersökningsområdet hade dock varit önskvärd. Däremot ter sig det energiska försöket att bevisa de östliga inslagens dominans i de folkgrupper som går under namn av kväner och birkarlar samt i deras institutionella kultur som förfelat. Framställningen präglas av tröttande mångordighet och av talrika upprepningar. Läsbarheten blir inte bättre av en splittrad disposition. Arbetet utmärks dessutom av mycket talrika tryckfel och av att hela ord saknas, vilket leder till att förståelsen av texten ställvis blir lidande.

Eljas Orrman

Senmedeltiden i nyare dansk historieforskning

Per Ingesman & Jens Villiam Jensen (red.), *Danmark i senmiddelalderen*. 415 s. Aarhus 1994.

Studiet av senmedeltiden i Danmarks historia fr.o.m. 1960-talet var temat för ett seminarium som i april 1993 arrangerades av Århus universitet. Per Ingesman och Jens Villiam Jensen har gett ut anförandena vid seminariet under rubriken *Danmark i senmiddelalderen*. Förutom en inledande översikt av Knut Helle består verket av arton artiklar och en bibliogra-

¹³ Yrjö Kaukiainen, 'Viipurin läänin ruotsalaisasutuksen synty varhaiskeskiajalla', *HAik* (1974), s. 117–123.

¹⁴ *REA* 187, 192–193; Kauko Pirinen, 'Savon keskiakä', *Savon historia I* (Kuopio 1988), s. 302–305.

fi. Artiklarna håller genomgående hög standard och som helhet fungerar verket som en utmärkt översikt över aktuell dansk senmedeltidsforskning.

Den senmedeltida agrarkrisens effekter i Danmark behandlas direkt eller tangeras i flera av artiklarna. *Svend Gissel* som var ledare för det nordiska ödegårdsprojektet, presenterar resultaten av projektets danska undersökningar under 1970- och 1980-talen samt övrig dansk forskning med anknytning till krisen. Genom omfattande utgrävningar i Vorbasse i mellersta Jylland har de talrika utvecklingsfaserna i byns historia kunnat klarläggas. Den medeltida utvecklingen i Vorbasse, särskilt med tanke på eventuella kontraktionsföreteelser, granskas av *Erlend Porsmose*. De utgående från malthusianska och marxistiska teorier formulerade förklaringarna till orsakssammanhagen bakom den senmedeltida agrarkrisen granskas kritiskt av *Nils Hybel*. Han kommer till slutsatsen att nyare forskningsresultat såväl i Norden som särskilt i England talar mot de malthusianska och marxistiska tolkningarna, men att de däremot bekräftar uppfattningen att befolkningsförlusterna som hade framkallats av digerdöden varit den utlösande faktorn till krisen.

Utvecklingen av relationerna mellan bönder och jordägare i Danmark under senmedeltiden presenteras av *Erik Ulsig*. Medan böndernas juridiska ställning kontinuerligt försämrades mot slutet av medeltiden, var den ekonomiska utvecklingen däremot gynnsam för dem till följd av arbetskraftsbristen efter digerdöden. Jordägarna lade om driften på sina godscomplex från storgodsdrift till landbodrift på i regel stora *fæstegårdar*. Den följande utvecklingsfasen, övergången från *fæstegodssystemet* till den moderna storgodsdriften, *hovedgårdssystemet*, i slutet av medeltiden och i början av nya tiden, behandlas av *Jens Villiam Jensen*. De danska kronogodsens är föremål för *Carsten Porskrog Rasmussens* bidrag. Han analyserar de kvantitativa förändringarna i kronogodsens omfattning samt formerna för deras ekonomisering under senmedeltiden. Från ca 5 % på 1230-talet steg kronojordens andel av hemmanen till ca 10–12 % vid sekelskiftet 1500.

I motsats till *Aksel E. Christensen* hävdar *Anders Bøgh* att *Valdemar Atterdags* och *Margaretas* regeringstid ledde till ökad feodalisering av det danska samhället och att monarkerna förstod att nyttja denna utveckling till sin fördel. Utvecklingen ledde till att bönderna i allt högre grad kom att bli beroende av jordägarna, bl.a. kom domsrätten över bönderna nästan helt i händerna på storgodsägarna. Å andra sidan ledde utvecklingen till ökad autonomi för bönderna inom ramen för byalaget, så att mellanhavanden mellan bönderna reglerades inom deras egen krets, utan inblandning av utomstående; sålunda kom byalagen att få en viss bestraffningskompetens över sina medlemmar. Här anknyter *Bøgh* till *Peter Blickles* undersökningar om den centraleuropeiska bondekommunalismen.

Senmedeltidens politiska historia behandlas i tre bidrag. I två av dem står spänningen mellan *regimen regale* och *regimen politikum* på olika sätt i centrum för intresset. *Jens E. Olesen* granskar *Erik av Pommerns* regeringspraxis och framhåller att unionsmonarken styrde unionen som en en-

het, inte som en union eller en allians bestående av tre rikena. Kungen regerade enligt monarkistiska principer, men samtidigt ägde en aristokrativering av det danska rådet rum. Kungens förhållande till rådet förblev dock gott ända fram till brytningen mot slutet av 1430-talet. Poul Enemark behandlar åter den aristokratiska intressepolitiken i unionsrikena. Han framhåller att den nationella aspekten i den moderna historieskrivningen i alla tre nordiska länder har varit så dominerande ända till 1970-talet, att det aristokratiska intresset att bevara unionen länge förblivit obeaktat. I det tredje bidraget granskar Esben Albrechtsen ur en machiavellistisk synvinkel hur senmedeltidens regenter i Danmark och det nordiska unionsriket nyttjat rättsliga medel och maktmedel i sin politik. I denna bedömning får Valdemar Atterdag ett högt vitsord, medan Kristian II:s agerande i samband med Stockholms blodbad får ett underkänt betyg.

Stadskultur och handel behandlas i fyra bidrag. Bjørn Poulsen tar upp till granskning relationerna mellan de danska städerna och landsbygden. Han visar att handel och andra till marknadssektorn hörande aktiviteter såsom bondeseglation och hantverk var allmänt utbredda på landsbygden under senmedeltiden och i praktiken inte i högre grad hindrades av restriktionerna i lagstiftningen. Det var inte ovanligt att bönder förvärvade hus i städerna och upptogs i städernas gillen. Möjligheterna att skriva de danska städernas sociala och ekonomiska historia under senmedeltiden granskas ur ett genusperspektiv av Grethe Jacobsen.

I en exposé över omstruktureringen av den västeuropeiska handeln under senmedeltiden hävdar Poul Enemark bl.a. i polemik mot Wilhelm Abel och Michael Postan att den västeuropeiska spannmålsodlingens kris under senmedeltiden inte enbart framkallades av befolkningsminskningens effekter, såsom stegrade produktionskostnader och minskad spannmåls efterfrågan, utan att den med höga kostnader producerade västeuropeiska spannmålen utkonkurrerades av billig spannmål från Östersjöområdet; i Västeuropa övergick man däremot till andra grödor. Även de långväga oxdrifterna till Västeuropa hör till samma sturkturförändring i handeln. Stadsarkeologins möjligheter att belysa internationella kontaktmönster under medeltiden demonstreras av Per Kristian Madsen med keramikfynden i Ribe som exempel.

De kyrkliga förhållandena är föremål för fyra artiklar. Troels Dahlerup presenterar en översikt av forskningsläget rörande kyrkans roll i samhället. Bl.a. relationerna mellan kungamakten och kyrkan behandlas, varvid Dahlerup framhåller kungamakts starka position i förhållande till kurian så att man rentav kan tala om en "begynnande nationalkyrka"; detta kom till synes bl.a. i att senmedeltidens danska biskopar var inhemska män. Relationerna mellan Danmark och påvestolen granskas av Per Ingesman genom en kvantitativ analys av 6500 påvebrev rörande Danmark från tiden 1316–1536 i källutgåvan *Acta pontificum Danica*. I studien dryftas de tryckta påvebrevens representativitet ingående och framhålls att det först

1983 öppnade penitentiariatsarkivets handlingar i viss mån kan förändra bilden. Studien visar att antalet danska påvebrev steg markant fr.o.m. mitten av 1470-talet och därefter förblev på en hög nivå fram till mitten av 1520-talet. Denna stegring förklaras med följande faktorer: intensifieringen av kontakterna mellan den danska kungamakten och kurian; den allmänna expansionen av det påvliga provisionssystemet; förekomsten av mycket aktiva, såväl danska som tyska ämbetsjägare vid kurian, vilka hade intresset riktat på Danmark. Donationerna till kyrkliga institutioner i Danmark under senmedeltiden analyseras av Ole Bay, som finner att donationerna av jordegendom till klostren minskade fr.o.m. 1480-talet, medan donationerna till kapitel och stadskyrkor för själamässor höll sig på hög nivå ända fram till ca 1510. Mot slutet av medeltiden blev penningdonationerna den dominerande donationsformen. I sitt bidrag påtalar Lars Bisgaard det ringa intresset bland danska historiker för senmedeltidens religiösa liv. Han anknyter till frågeställningar som behandlats av mentalitetshistoriker inom Annales-skolan och pläderar för liknande undersökningar i Danmark.

Verket avslutas med en mycket nyttig bibliografi, som har sammanställts av Per Ingesman och Jens Villiam Jensen. Den upptar de viktigaste källpublikationerna för den aktuella perioden utan avseende på utgivningstidpunkt, medan litteraturavdelningen endast upptar sådana arbeten som publicerats efter 1947.

Eljas Orrman

Sigillmaterial i färgtryck

Clara Nevéus, Siegfried Heim och Lena Westling Karlsson, *Medeltida småkonst. Sigill i riksarkivet*. Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 19, 71s. Stockholm 1997.

Sfragistiken eller sigillografen torde idag höra till de hart när bortglömda historiska hjälpvetenskaperna. Få är de historiker som längre ser sig behöva studera dessa juridiskt bindande vaxkakor eller blybullor. Trots det räknar man med att de västeuropeiska samlingarna och arkiven innehåller mellan två och tre miljoner sigillavtryck och kanske 50 000 matriser.

Vid sidan av de omfattande medeltida beståndsöversikterna har Riksarkivet i Stockholm nu även gett ut en populärt skriven bilderbok i färgtryck för de förlorade generationer av medievalister som inte kunnat bekanta sig med det omfattande sigillmaterialet tidigare. Av materialets skörhet följer att få någonsin kommer att utöka sina sigillografiska kunskaper i praktiken; skriften presenterar också kort sigillvårdens tekniska aspekter.

Efter en god men synnerligen kort inledning vidtar presentationen av sigil-

len. Skriftens tyngdpunkt ligger snarare under själva fotografierna av de 68 utvalda sigillerna – fördelade på rubrikerna Kyrkans män, Kyrkliga institutioner, Städer och borgare, Landskap, Folkungarna, Stormän och Makthavare – än på den njugga förklarande texten. Urvalet har i hög grad skett på estetiska grunder. Att beteckna sigillerna som småkonst implicerar att författarna har velat tillskriva sigillerna mjukare värden än den traditionella sigillografen har gjort. Är sigill konstföremål i en estetisk sfär eller bruksföremål i en politisk och social sfär? Sigill är även ett centralt källmaterial för diplomatiken, filologin, paleografen, genealogin, heraldiken och folkloristiken; sigillavtrycken avspeglar såväl institutionell historia som den materiella kulturen och tidens mentala attityder, men alla dessa aspekter har i detta verk underordnats fotografiernas skönhet och den förenklande textens primat. Sigillens kontakt med den rikspolitiska sfären framträder däremot tydligt, eftersom kungligheter är rikligt företrädade bland de valda exemplen. Sigillvalet uppvisar även i övrigt en känsla för medeltida celebriteter och tenderar sålunda illustrera Sveriges politiska och officiella historia, mer än sigillens funktion i det breda men ack så glömda samhället.

Lovvärt är försöket att hålla sig till det svenska rikets medeltida gränser: Nådendals stadssigill är inkluderat och de danska landskapen saknas. Presentationen av Nådendals stadssigill ger dock en uppfattning av att birgittinerklostret grundades och förblev i Bjerno (fi. Perniö) socken, vilket tyder på slarvigt lästa medeltidskällor – klostret flyttades de facto redan kring 1443 till Reso socken där det Nådendal vi känner uppstod.

Skriftens begränsade omfång och populära avsikter har inte möjliggjort en djupare presentation av ämnet, men det är alltid glädjande och nyttigt att se något av det råmaterial som vår bild av medeltiden är uppbyggd av. Boken ger mersmak under den sannolikt långa väntan på större systematiska och täckande inventarier.

Derek Fewster

Rättskultur och rättssäkerhet i stormaktstidens Stockholm

Hans Andersson, *"Androm till varnagel ..."* *Det tidigmoderna Stockholms folkliga rättskultur i ett komparativt perspektiv*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Economic History 28, 210 s. Stockholm 1998.

Hans Andersson studerar en mindre uppmärksammas sida av den svenska stormaktstidens historia. Han undersöker den folkliga rättskulturen och rättssäkerheten och företer jämförelser mellan olika städer som represen-

terar olika rättssystem. Efter en ingående inledning följer avsnitt som handlar om brottsstrukturen och den sociala sammansättningen i samhället. I bokens viktigaste kapitel (4-7) behandlar Andersson kvinnors kriminalitet, rättslig argumentation, hedersbegreppet, civilmål samt rättsskyddet. I kapitel åtta jämförs Stockholm med den engelska staden Chester och med den tyska stadsstaten Bremen.

En av undersökningens starka sidor är att den knyter an till flera teoretiska diskussioner inom olika vetenskapsdiscipliner. Andersson har strävat efter att utnyttja många olika teorier för det egna forskningsbygget. Tyvärr är hans tillämpning av teorierna på det egna materialet och analysen av teori och begrepp inte helt genomarbetade.

Andersson definierar rättskultur i enlighet med Lawrence M. Friedman (inte i enlighet med Leon Friedman, som Andersson själv anger), som värderingar och attityder som håller ihop rättssystemet och bestämmer dess betydelse i kulturen. Han formulerar undersökningens problemställning utgående från denna definition. Följande frågor blir aktuella: vad ansåg folk om lagen, drog man varandra inför rätta, respekterade man lagen, hur använde man sig av lagen, vilken utbildning hade domarna, fanns det en advokatinstitution samt vilka informella eller traditionella rättsliga sedvänjor och sanktioner existerade? Samtliga frågor är centrala i detta sammanhang. En definition av rättskulturen som härstammar från vår egen tid blir ändå delvis ensidig och relaterar inte alltid till stormaktstida förhållanden.¹

Av de uppräknade frågorna behandlar Andersson minst domarnas bakgrund och utbildning samt allmänhetens respekt för lagen, tjänstemännen och traditionerna. Att domarnas bakgrund och metoder förbigås på detta sätt är allvarligt eftersom domarna var en viktig del, kanske den mest centrala delen, av rättskulturen. Man kan inte skilja domarna från en "folklig rättskultur". Borgmästarnas, rådmännens och kämnärarnas akademiska utbildning, eller det faktum att de hade kunglig fullmakt att utöva sitt yrke, skilde dem inte till något separat från "folket".

Rättsväsendets förfaringssätt, kyrkans och samfundets sociala kontroll samt samhällets officiella normer behandlas inte i någon större utsträckning, utan har nästan helt avgränsats utanför arbetet. Jag menar att man för att kunna undersöka just 1600-talets rättskultur måste ta upp denna typ av frågor. Rättskulturen under stormaktstiden måste definieras på ett bredare sätt än dagens. Både domstolsinstitutionens officiella normer samt samfundets och domarnas inofficiella normer och sedvänjor är en del av 1600-talets rättskultur. Domarnas och samfundets traditionella tänkesätt och deras arbetsmetoder, med hjälp av vilka de gestaltade "rätten" och samfundslivet, är också

¹ Det är svårt att definiera begreppet "rättskultur". Om detta, se verket *Nordisk identitet. Nordisk rätt i europeisk gemenskap*. Publikationer utgivna av Institutet för internationell ekonomisk rätt vid Helsingfors universitet. Red. Pia Letto-Vanamo. 30. Saarijärvi 1998, och speciellt Jukka Kekkonens kritiska artikel om användningen av begreppet "rättskultur".

viktiga faktorer. Man måste alltså ta många olika aspekter i betraktande. Det är också skäl att beakta faktorer inom själva domstolsväsendet (lagar och andra officiella normer och t.ex. starka domarpersonligheters inflytande i rätten) samt domarnas åsikter om de behandlade fallen. Det är svårt att tänka sig att borgmästarna och rådmännen i stormaktstidens täta stadssamhällen skulle ha kunnat verka helt fristående från det omgivande samfundets värderingar och tänkesätt eller statens och kyrkans officiella normer. Det handlar egentligen om en växelverkan, om samspel och konflikt mellan dessa tre "aktörer": staten, domstolens ledamöter och stadsborna.

Andersson förbigår den nordiska forskning som ligger nära hans område. Kyrkohistoriska verk (speciellt av C. - E. Norman n), Eva Österbergs interaktionsmodell eller Rudolf Thunanders undersökning om Göta hovrätt kunde ha stött hans egna tolkningar. Nu förblir dessa verk endast i bakgrunden. Andersson betraktar t.ex. inte interaktionen mellan de olika aktörerna, utan ser materialet främst ur ett "underklassperspektiv". Det är dock tvivel underkastat om undersökningens frågor kan besvaras endast genom att undersöka underklassen.

Andersson tar avstånd från den historiska kriminologin med hänvisning till att han undersöker både brott- och civilmål. Man frågar sig om inte också förvaltningsärenden är av betydelse för undersökningens tema? Stormaktstidens människor skilde inte förvaltnings-, civil- eller brottmål från "rättskulturen". Samtliga bildade en helhet. Trots sin kritik behandlar Andersson materialet på ett traditionellt sätt och civilmålen upptar endast tio sidor. Rättskulturen kan undersökas *uttryckligen* genom brottmålen, eftersom man genom dessa kommer i kontakt med de flesta sidorna av denna kultur, vilket också Anderssons material visar.

Rättsskyddet behandlas utgående från ett "likhet inför lagen"-perspektiv. Tanken är god, men medför ett problem som författaren själv påpekar (s. 137): 1600-talets människor hade inte lika rättigheter eftersom de levde i ett ståndssamhälle.

Undersökningens tidsramar är inte helt lyckade. De flyter fram och tillbaka utan stringens. Grundföresatsen är att undersöka huvudstaden under 1620-talet och under 1700-talets första decennier. Glappet mellan de två undersökta tiderna är möjligen för långt; tiden och staden har kanske förändrats för mycket under dessa hundra år. Det ymniga källmaterialet är ett annat problem. Arbetet hade fått mera spänst om Andersson hade koncentrerat sig på ett visst material och undersökt det systematiskt. Angående vissa intressanta frågor hade det varit spännande att undersöka dem under en längre tid i stället för att plöja igenom allt material under en kort period på några år.

Andersson använder sig också av rättsfilosofen Robert Alexys teori om rättslig argumentation som ett metodiskt verktyg. Han undersöker de rättsliga argumenten och eventuella förändringar ur olika perspektiv och kommer till några slutsatser: 1) betydelsen av vetenskapliga fakta ökade, 2) motståndarens karaktär ifrågasattes, 3) man visade på motstridigheter i mot-

ståndarens argumentation, 4) dogmatiska argument var ovanliga, 5) i rätten diskuterades allmängiltiga frågor om hur människan borde leva samt 6) irrationella argument förekom.

Centrala tillvägagångssätt i stormaktstidens rättssalar var att ifrågasätta motståndarens karaktär (2) och att blotta motstridigheter i dennes argumentation (3). Anderssons första punkt, att betydelsen av vetenskapligt fakta ökade, står däremot på svag grund. Punkten bygger främst på utlåtanden av läkare och barberare i några barnmordsfall. I denna fråga hade det varit givande att undersöka brottstypen under en längre tid. Med rätt så lite arbete hade man kunnat få ett ganska stort material.

Författaren menar att de dogmatiska argumenten var fåtaliga (4). Detta håller jag inte med om. Dessutom hänger ju de motstridiga punkterna fyra och fem ihop. Som exempel på punkt fem (att rätten diskuterade allmängiltiga frågor om hur man bör leva sitt liv) beskriver Andersson några fall av barnmord och tidelag. Då rätten behandlade dessa fall byggde argumentationen på religionen och uppfattningen om Guds vrede. Dessa brott var så svåra att Guds vrede hotade hela samfundet om man inte straffade förövarna hårt nog. Detta undersöker Andersson dock inte alls. Att han inte heller behandlar lagar och förordningar är också problematiskt. Mose lag var ju t.ex. en viktig rättslig källa under den undersökta tiden.

Tillämpningen av Alexys teori är inte helt genomförd. Andersson har problem redan med klassifieringen av materialet. Dessutom har han infört en egen kategori som inte finns hos Alexy, "irrationella argument". Som exempel på detta nämns en piga som stod anklagad för stöld. Hon förklarade sitt agerande med att hon var "ung och oförståndig". Kvinnan hade blivit dömd för stöld två gånger tidigare och visste nog vad konsekvenserna för stölden var. "Ung och oförståndig" var dock en fras som användes av rådstuvu- och hovrätten då man ville mildra en dödsdom till böter eller kroppsstraff. Hennes argumentering är alltså inte alls irrationell, utan i högsta grad rationell sett ur tidens perspektiv. Den anklagade kvinnan åberopade sin ungdom och sitt oförstånd eftersom kvinnan enligt tidens hierarkiska samhällssyn, som byggde på de tre stånden, uppfattades som det svagare könet och därför också var mera oförståndig. Ungdomen var på motsvarande sätt mindre klok än de äldre o.s.v.

Andersson menar också att fall där folk inför domstolen har visat de verktyg som brottet utförts med (t.ex. stenen som söndrade fönstret) är exempel på irrationell argumentation. Inte heller detta är irrationellt i 1600-talets domstol. Enligt den legala bevisföringsteorin måste käranden ha bevismaterial över det begångna brottet. Överlag är det farligt att stämpla 1600-talets människor som irrationella. Domstolen ansåg inte att människorna i de ovannämnda fallen handlade irrationellt.

I inledningen presenterar Andersson civilisationsteorin kortfattat (M u c h e m b l e d, E l i a s, J a r r i c k, S ö d e r b e r g). Man får den uppfattningen att han menar att folket påverkades av statens civiliseringssträvan-

den, d.v.s. att civiliseringen inte var spontan, utan regisserad ovanifrån. Av någon anledning kan man inte finna spår av denna uppfattning senare i texten. Andersson diskuterar inte heller domarnas position mellan "staden" och undersåtarna, utan antar som många andra forskare att domarna är en del av "staden" och mot undersåtarna. Detta är dock inte alls fallet i 1600-talets städer. Statens, domarnas och undersåtarnas (åtminstone borgarnas) synpunkter skilde sig inte särskilt mycket från varandra. En orsak till detta är just statens uppifrån dikterade information.

Andersson återkommer indirekt till civiliseringen i undersökningens intressantaste avsnitt, i vilket han studerar hedersbegreppet och våldet. Våldsbrottsligheten steg kraftigt under den undersökta perioden. Antalet mord sjönk under samma tid, så det var alltså den lindrigare våldsbrottsligheten som ökade. Detta är ett viktigt resultat. Andersson visar att brott begångna av kvinnor ökade, medan männens brottslighet sjönk drastiskt.

Hedersbegreppet förblev oförändrat bland kvinnorna, medan det förändrades bland männen. Männens traditionella kollektiva hedersuppfattning förutsatte att mannen alltid skulle försvara sin heder, med våld om så behövdes. Denna uppfattning förändrades dock under inflytande av den växande statsmakten. Andersson påpekar också att militärväsendet disciplinerade männen och att deras tankevärld förändrades då ekonomin utvecklades. Penningen, den ekonomiska nyttan, blev viktigare än den gamla kollektiva hedern och äran. Kvinnans heder var däremot av mera privat natur och var kopplad till hennes sexualitet (jämför *Lyndal Ropers* uppfattning i denna fråga). Också ett växande rättsskydd, som Andersson bl.a. belägger med att man löste civilmål snabbare än tidigare, kan vara ett skäl till den noterade processen. Anderssons förklaringar förefaller på det hela taget mycket trovärdiga.

Avsnitten som behandlar hedern och äran är de mest givande och nyskapande delarna av arbetet. Analysen kunde gärna ha förts ännu längre. Andersson kunde ha diskuterat när hedersuppfattningen egentligen förändrades. Han kunde också ha dryftat religionens roll i sammanhanget och på detta sätt återknutit till civiliseringstemat.

På 1620-talet var antalet åtal mycket större än antalet domar. Andersson drar slutsatsen att det var lättare för de "permanent bosatta" (vilket ungefär svarar mot borgerskapet) att lösa sina konflikter utanför domstolen. Män inom underklassen (tjänstefolk, soldater o.d.) dömdes ofta till strängare straff än borgare och högreståndsmän. Detta resultat är intressant, men inte nytt. Det visar att samfundet tog hand om de sina, en "vi" och "de andra"-attityd blir tydlig. Därför är det svårt att säga om stadsbornas rättssäkerhet var svag. Man måste hålla i minnet att borgarna genom sina privilegier hade ensamrätt att sköta rättsväsendet i staden. Varför skulle inte borgarna, liksom de övriga stånden, ha hållit på de egna? 1600-talets samhälle var helt enkelt inte "demokratiskt". Man kan inte studera detta samhälle med moderna begrepp och värderingar, utan genom den egna tidens förutsättningar.

Enligt Andersson ifrågasattes domstolsväsendets auktoritet i Stockholm under 1620-talet. Folk protesterade mot domstolens medlemmar och man gjorde vågade gester, som visade att domstolen inte respekterades. Slutledningen är intressant, men materialet är nog övertolkat i denna fråga. Observationen grundar sig på några fall, som inte kan ge anledning till några slutsatser utan att man har satt dem i sitt sammanhang.

Enligt stadens tänkeböcker finns det elva fall i Stockholm under åren 1623–1627, i vilka domarnas och domstolsväsendets auktoritet har ifrågasatts på något sätt. Av dessa fall kan två sättas på de av Andersson nämnda "horungarnas" konto. Utöver dessa är det en dräng och en tjuv som smädar domstolen. Resten av de anklagade (sju st.) var kronans tjänstemän som var besvikna på att rätten inte hade dömt till deras fördel i civilmål. På basis av detta material kan man inte göra några slutledningar om det stockholmska domstolsväsendets auktoritet. Under den nämnda tiden behandlade stadens rådstuvurätt 1 400 brott- och civilmål. Kämnersrätten har förmodligen dömt i ungefär lika många mål. Min egen erfarenhet säger att Stockholms rådstuvurätt respekterades i enlighet med sin rang av huvudstadsdomstol.²

Det är alltså inte motiverat att säga att domstolen i Stockholm åtnjöt en svag auktoritet under 1620-talet. Dessutom genomfördes under denna tid reformer som drastiskt påverkade stadsbornas liv. Införandet av den lilla tullen ledde till problem också i många andra städer, vilket skulle ha framkommit om Andersson hade läst några stadshistoriska verk. Överlag har han inte försökt jämföra huvudstaden med det övriga riket. Arbetet avslutas däremot med en jämförelse mellan Stockholm och en tysk samt en brittisk stad. Kapitlet förblir dock en presentation av rättsförvaltningen i de olika systemen och ett referat av annan forskningslitteratur. I relation till den egna undersökningens tema är resultatet magert. Det skulle förmodligen ha varit mera givande att jämföra huvudstaden med t.ex. Norrköping eller någon annan viktig stad inom den svenska delen av riket.

"Androm till varnagel ..." är inte en helt genomarbetad bok. Samma saker upprepas flera gånger i olika sammanhang, vilket ger intrycket att Andersson inte har läst igenom sitt manuskript med en förenhetligande tanke. Speciellt irriterande är det när vissa saker förklaras omständigt först i inledningen för att sedan upprepas en eller t.o.m. två gånger i sammanfattningarna. Författaren avslöjar också sina forskningsresultat redan i början av kapitlet. Käll- och litteraturförteckningen är slarvigt gjord, ett tiotal böcker saknas i den.

Idén bakom undersökningen är mycket god, men den odefinierade och

² *Stockholms stads tänkeböcker från år 1592. Utgivna av Stockholms stadsarkiv. Del XIII–XVI. 1622–1627.* Red. Sven Olsson, Naemi Särnqvist, Lars Wickström, Jan Gejrot. (Uppsala och Stockholm 1978–1994). Uppgifterna om antalet fall i rådstuvurätten är från P i i a V u o r e l a, *Raadin vallassa, kruunun varjossa, Tukholman kaupungin hallinto- ja oikeuslaitos kasvavien vaatimusten puristuksissa 1580–1627.* Pro gradu-avhandling i Finlands historia, Jyväskylä universitet 1997.

lösa frågeställningen påverkar slutledningarna negativt. Andersson har inte tillräckligt ingående tagit ställning till de centrala begreppen i arbetet eller funderat över hur de skall tillämpas i den egna undersökningen. Källorna är inte heller valda med så stor omsorg. Införandet av olika teoretiska synpunkter i historieforskningen är ändå en stor förtjänst. I kapitlet om våld, heder och ära kommer Andersson dessutom fram till många tankeväckande resultat.

Petri Karonen

En avhandling om vasarnas heraldik, en kulturhistorisk antologi, en handbok i ryssofobi ...

Leif Tengström, *"Muschoviten...Turcken icke olik"*. *Ryssattribut, och deras motbilder, i svensk heraldik från Gustav Vasa till freden i Stolbova*. *Jyväskylä Studies in the Arts* 55, D. I-II, 493+519 ss. 253 fig.+ XXXVI planscher, Jyväskylä 1997. Diss.

Bokens tema – vasatidens ryssfientliga svenska inställning och propaganda, avspiegad i heraldiska symboler och bilder – intar sin plats i korsningen av två slags problemkretsar och samtidigt av två slags historiska läroämnen. Den första, snävare problemkretsen är den svenska renässansheraldiken inom läroämnet ikonografi; den andra, mycket mera omfattande problemkretsen är Västeuropas syn på ryssarna som ett orientaliskt, hedniskt och barbariskt folk inom läroämnet mentalitets- och idéhistoria.¹ Till verkets tredje plan kommer jag vid granskningens slut. Leif Tengström är väl känd inom sitt studieområde, vilket även omvittnas av hans uppsatsförteckning (II:399).

Avhandlingens egentliga heraldiska kapitel är samlade i dess andra del. De svenska landskapsvapnen, skapade till Gustav Vasas begravning år 1560, tolkas av författaren som symboler, ej endast som igenkänningstecken.² "Emblematiken har under renässansen en retorisk funktion", konstaterar han (II:270). Naturliga bilder, konstgjorda föremål eller fantasiföremål tjänade under 1500-talets kulturella och politiska förhållanden politiska och ideologiska målsättningar; erövringar och besittningar motiverades och rättfärdigades med hjälp av sköldemärken. Landskapsvapnens och adelsvapnens skölder-

¹ Se anmälan av Inga von Corswant-Naumburg, 'En doktorsdisputation om svensk heraldik under Vasatiden' i *Heraldisk Tidskrift* Bd 8, N 76 (1997), s. 292-296.

² Jmf en annan syn: Henrik Degerman i *Heraldisk Tidskrift* band 5, N 45 (1982), s. 248

märken – i första hand motsatsparet det raka svärdet och den krokiga sabeln – tolkas övertygande som ett åskådligt uttryck för konfrontationen mellan det västeuropeiska Sverige och ett väsensskilt Ryssland. Svenska (i vidare bemärkelse) adelssläkters vapen beskrivs och tolkas. Sedan kommer Tengström till motsatsförhållandet mellan ryssebågen och armborstet och till några speciellt ryska märken på de svenska adelsvapnen – rysehatt och rysemössa, rysehuvud, rysk brynja, ryskt gissel, rysk örn. Lika värdefulla kapitel ägnas åt heraldiska frågor. Tengström diskuterar både vapen ur Finlands historia – storfurstedömet Finlands vapen, Johans hertigvapen, Lapplands vapen och dyl. – och den senare Vasatidens viktigare och i forskningen ofta diskuterade heraldiska innovationer som inte har någon direkt koppling till Moskvariket, nämligen Johan III:s Salvatororden och Göteborgs stads vapen.

Beskrivningen och bevisföringen i detta heraldiska storverk belyses konsekvent med en enastående bildsamling, kopierad delvis i färg och i vissa fall förfärdigad av författaren själv under hans musei-, arkiv- och biblioteksbesök i Norden (framförallt i Riksarkivet och Riddarhuset i Stockholm), i det övriga Europa och till och med i före detta sovjetiska Centralasien. Man kan gärna tro författaren i hans utgångstes att boken är den första dissertationen om Finlands statsvapen (I:15), fastän finländska statsinsignier har undersökts av flera forskare, vilket också framgår av verkets ofantliga bibliografi (140 s.). Här räcker det att nämna Knut Pipping, Kauko Pirinen, Jan Ranneke och vad gäller 1800-talet Matti Klinge. Vågar en outsider påpeka vissa försummelser, så är det Ranneke & Pirinens *Suomen vaakunat ja kaupunginsinetit* (1949) samt Kari K. Laurias uppsatser i *Karjalan heimo* och i *Liehuvat värit*.³ Den ryska heraldiska och kulturhistoriska litteraturen torde ha varit otillgänglig för författaren av språkliga skäl.

Avhandlingens heraldiska andra del inleds och föregrips av en lika omfångsrik universalhistorisk framställning av den svenska Rysslandssynens mentala och intellektuella bakgrund (titeln till del I). Under flera år plockade författaren med "en bred träl" (I:17) exemplen utanför konsthistorien. Han har samlat citat, bilder och kartor av både antika, medeltida och humanistiska författare från Europa och (efter kristendomens delning) Västeuropa, samt ur den likaledes västeuropeiska forskningen om antika, medeltida och renässansens inställningar till den asiatiska, barbariska respektive ryska världen. Utgående från det klassiska barbarbegreppet och dess senare modifieringar hos Herodotos, Orosius, Gregorius av Tours o.s.v. följer författaren skiftande föreställningar om gränsen mellan Europa och Asien. Därefter öser han generöst ur sin excerptsamling för att visa den europeiska bilden av skyterna – Östeuropas befolkning under antiken, östslavernas föregångare. Utan att dröja vid germanerna, folkvandringstiden och vikingatiden går Tengström över till den katolska korstågsideologin med dess inrotade före-

³ Se bibliografen till: Aleksandr Pasjkov, *Gerby i slugi Karelii* (Petrozavodsk 1994), s. 351.

ställning om grekisk-ortodoxa ryssar som både hedningar och fiender. Humanisterna och kyrkoreformatörerna inte bara övertog denna ytterst negativa inställning, utan vidareutvecklade den. Den mörka bilden fick just på 1500-talet tredubbel näring: den ryska expansionen västerut, den västeuropeiska upptäckten av Moskvariket tack vare diplomat- och köpmansresor, den inre ryska maktkampens avskrivbara drag personifierade i tsaren Ivan IV. Således låg den nästan enhälliga slutsatsen nära till hands: "Muschoviten... turcken icke olijk". Dessa ord av Gustav Vasa utgör avhandlingens titel och refräng.

Resten av den första delen är en strukturerad beskrivning av ryssarnas laster enligt den studerade tidens västliga ögonvittnesrapporter, reseminnen, smådeskrifter och flygblad – rysk hybris, fallenhet för lyx, "liderlighet och otukt", dryckenskap, feghet, grymhet, tyranni och sammanfattningsvis "ryskt barbari". Något främmande verkar de 80 sidor som har tillägnats goterna eller snarare myten om goterna till och med 1600-talet, de behövs dock för att i Kurt Johannessons spår underbygga den gotiska renässansen i brödernas Magnus skrifter.

Utanför sitt direkta specialområde, den heraldiska ikonografin, verkar Tengström vara mindre självständig. Hans kommenterade förteckning av ryska synder är i själva verket en utvidgad återgivning av nuvarande finländska riksarkivarien Kari Tarkiainens upsaliensiska avhandling "*Vår gamle Arffiende Ryssen*" (1974) och dess mera omfattande finskspråkiga version från år 1986. Dock torde denna omständighet sakna större betydelse utanför experternas snäva krets. Den vanlige läsaren, inbegripet historieläroaren, uppskattar förhoppningsvis denna massiva antologi med citat, ibland rätt långa, av författare (Aischylos, Shakespeare, Marlowe), äldre historiker (Herodotos, Jordanes, Adam Bremensis o.a.) samt kyrkofäder, påvar, monarker, ambassadörer och företagare från alla möjliga västeuropeiska stater och konfessioner.

Dock spänner Tengström som citatsamlare sin båge, eller rättare sagt armborst (den västliga vapenarten), för högt. Den omätliga törsten efter flera och flera ryssfientliga utsagor låter honom bryta avhandlingens kronologiska ram och ta med den senare stormaktstidens Rysslandsfarare, upplysningens filosofer, uppdiktade personer hos Runeberg, de Custines reseskildring från 1830-talet och till och med vårt sekels reportage och statistik, privata brev (från vinterkriget finska deltagare), dagorder (av Mannerheim under fortsättningskriget) och ministertal (ryssen Kosyrevs beryktade skämtretorik). Därvid distanserar sig författaren, i motsats till den försiktigare Tarkiainen, nästan aldrig från sina källor. Tvärtom bibringas läsaren en implicit övertygelse om ryssen som en oförbätterlig syndare. Frågor om till exempel en viss skribent har uppfyllt en politisk beställning eller har privata skäl för sitt rysshat, om ett visst påstående gäller för hela folket eller en mindre del, om det gäller för alltid eller för en viss politisk konstellation och ett begränsat skede ställs aldrig. Författaren känner antingen inte till eller ignorerar 1500-talets ryssvänliga skribenter. Sådana fanns dock också. De tillhörde Tyska rikets

rika köpmannakrets, som var intresserad av östhandel. Inte minst tack vare detta "parti" kom det aldrig till ett krig mellan den tyska kejsaren och tsaren.⁴

En kulturhistorisk antologi har förvandlats till ett slags handbok i russofobi med citat från alla möjliga tider och författare. Därför är det helt logiskt att Tengström, som så vitt jag vet själv är finlandssvensk, undviker att utnyttja nutida finsk, finlandssvensk och rikssvensk forskning om rysshatet, ryskräcken och deras förutsättningar, nyligen till exempel förträffligt analyserade av Outi Karemaa, som behandlar tiden 1917–1923.⁵ Man letar förgäves efter sådana verk i Tengströms ändlösa litteraturförteckning. Undantaget utgör dennes uppenbara vedersakare professor Matti Klinge, som citeras både på svenska och finska (t.ex. II:20–21, 92, 104, 112, 120). Tengströms kritik hänför sig både till vasatiden och 1800-talet. I det förra fallet torde han ha rätt (I:179; II:20-21); bland annat har nutida ryska experter samma åsikt om det svenska Karelen's vapen. Med hänsyn till 1800-talets finländska insig-nier står däremot Klinges banbrytande *Sinivaikoiset värit* fast oavsett politiska konjunkturer.

Av dessa skäl vill recensenten avslutningsvis ge läsaren litet motgift mot Tengströms ryssfientliga generaliseringar. Man bör komma ihåg att svenskar-nas anor går till de germanska barbarerna, de härstammar från nordbor, vi-kingar; de förra ingjöt förakt i romarna och de senare avskyddes av de kristna västeuropéerna. Den gamla ryska Kievstaten, byggd med vikingars viktiga medverkan, var (före mitten av 1000-talet) en del av den enhetliga kristna världen. Kievrikets krigare använde raka karolingiska svärd – precis som skandinaverna. Arabförfattarnas smutsiga ryska köpmän var både östslaver och skandinaver, oftast de senare. Medeltida moskoviter, som av den västliga kyrkan utmålades som hedningar, svartmålade sitt eget onda Andra – de hed-niska och muslimska mongolerna och turkarna. Visst var det medeltida och tidigmoderna Ryssland ett mycket efterblivet land, dock vittnar den av Teng-ström själv ofta citerade ryska Nestorkrönikan och det s.k. Igorkvädet om landets kulturella framgångar före den mongoliska erövringen. Om vi nu går till den nya tiden efter den ryska Stora oredan (början av 1600-talet), märker vi en jämn ström av utlänningar på väg österut för att tjäna pengar, göra kar-riär och bosätta sig där. Mot slutet av 1600-talet innefattade Moskva ett ut-länningskvarter och efter Stora nordiska krigets slut började den finska och svenska immigrationen till detta syndiga och barbariska Ryssland. Därför har Margareta Attius Sohlman rätt, när hon på sitt milda sätt fast-

⁴ Se Georg Forsten, *Baltiiskij vopros v XVI i XVII stoletijach*, bd 1 (Sankt Petersburg 1893), s.467-477.

⁵ Outi Karemaa, *Vihollisia, vainoojia, syöpäläisiä. Venäläisviha Suomessa 1917–1923* (Porvoo 1998).

⁶ Margareta Attius Sohlman, "Moscovitae fidem christianam sequuntur" (Umeå 1994), s. 85.

ställer att den bild, som västeuropéerna tog med sig hem från Ryssland, "ofta inte alls stämde med verkligheten"⁶. Tengström känner sin föregångare, men struntar i henne – logiskt nog. Själva citaten från en 1500-talstraktat i titeln hos Attius Sohlman vederlägger hans huvudtes: "moskoviter följer den kristliga tron"!

I ett verk på 1000 sidor, till en väsentlig del bestående av citat, lönar det sig knappast att förebrå författaren en ansenlig mängd skrivfel. Tvärtom förundrar man sig över att de faktiska felen är så få. Här skall nämnas bara några som recensenten har märkt. Turkiet var aldrig Rysslands viktigaste utrikesmarknad (I:46). Under medeltiden och den äldre nya tiden var den främsta ryska handelspartnern Västeuropa. "Quasse" som ryssarna drack (I:240) och dricker är alkoholfritt och finns också i dagens finska matserveringar. Tvärt emot Tengströms påstående (I:314) blev de Custines bok om Ryssland tryckt mycket senare också på ryska, inte minst under det korta stalinska "tövädret" i början av 30-talet. På 500-talet kunde ryssarna inte ha ett kavalleri (II:146) för det fanns ännu inga ryssar; först under vikingatiden kan man tala om fornryssar som en grupp bland övriga östslaver. Som flera andra utländska Rysslandsforskare förvränger Tengström i Attius' spår ett ryskt talesätt, vars riktiga översättning är "Det är högt till Gud och långt till tsaren" (I:205). Under Olaus Magnus' tid fanns ännu inte något Archangelsk (II:423), staden kom till först senare. "Streletsy" var absolut inte adliga (II:221), utan meniga ärfvtliga soldater med eldvapen. Till slut vågar sig recensenten på en heraldisk förklaring: ett får på Baranoffs vapen (II:219, fig. 242) svarar mot namnet, "baran" betyder nämligen bagge.

Väger man avhandlingens goda och mindre goda sidor mot varandra, blir sluträkningen trots allt positiv. De svensk-ryska relationernas dramatiska historia under vasatiden har berikats med en ofta förbiseedd, men hädanefter sakligt undersökt källgrupp. Den bildade läsaren på Östersjöns bägge sidor skall alltid uppskatta det flitigt samlade och frikostigt tryckta (uppenbarligen på författarens bekostnad) värdefulla materialet. En del därav är giftigt, men också gift kan vara nyttigt, om man är förvarnad.

Aleksander Kan

Nya hjälpmedel!

Det Kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling. Erhvervelser 1924–1987. Vejledning i benyttelse. 1–2. 675 s. København 1995.

Det är ofta besvärligt att "hemifrån" försöka kontrollera var det relevanta källmaterialet finns. I det sammanhanget utgör arkivinstitutionernas och bibliotekens tryckta kataloger och vägledningar en värdefull hjälp. Visserligen börjar allt flera institutioner ha sina kataloger tillgängliga på internet, men det är ofta mycket besvärligt att nå fram och alla har inte heller möjlighet att söka digital information.

Många av de stora nationella biblioteken har ett handskriftsbestånd som ofta tävlar i "exklusivitet" med de privata samlingar som finns i riksarkiven. Handskriftssamlingen på det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn är både omfattande och historiskt ytterst värdefull. Den består inte bara av manuskript från tidig medeltid, utan också av moderna privatarkiv. Handskriftsbeståndet är över fyra och en halv kilometer, d.v.s. bland de största i Norden.

Handskriftssamlingarna har vuxit med olika typer av handlingar under olika tider. Efter första världskriget befann sig de tyska biblioteken i ett nödläge och det Kongelige Bibliotek kunde då köpa upp flera medeltida manuskript. Sedan ökade antalet accessioner snabbt och under perioden efter andra världskriget fram till 1987 tillfördes över 7000 accessioner.

För att underlätta tillgången till detta stora bestånd har handskriftsavdelningen sammanställt en översiktskatalog i två delar, med alla accessioner från åren 1924 till 1987. Översiktskatalogen finns också tillgänglig i digital form, i databasen REX. Den nya översiktskatalogen är i praktiken uppställd i alfabetisk ordning efter arkivbildare så att katalogen blir överskådlig och lätt att använda. För varje arkivbildare har man också antecknat levnadsår och yrke. Exempelvis Adam av Bremen har fått epitetet "historiker", vilket kanske framstår som något anakronistiskt.

Den nya översiktskatalogen är dock ett storverk och handskriftsavdelningen har allt skäl att vara nöjd med sin insats. Det Kongelige Bibliotek har åstadkommit en högklassig katalog och gjort sina arkivfonder i en högre grad tillgängliga för forskningen. Det är skäl att framhålla det positiva i att en institution fortfarande anser det viktigt att trycka sin översiktskatalog, i tider av inbesparingar och rationalisering.

Lena Huldén

Finlands mest utgivna medeltidsurkund

Registrum Ecclesiae Aboensis eller Åbo Domkyrkas Svartbok. The Black Book of Åbo Cathedral. Facsimile version of the 1980 edition with a new introduction and translations of the original preface and the register of documents with brief introductions. Ed. Elisa Pispala. 88+8+XXXIII+668 s. Jyväskylä 1996.

På grund av de begränsningar i det mänskliga minnet, som gör, att det som länge sedan har blivit tänkt och gjort, lätt blir bortglömt, om det inte förtärks av skriftligt vittnesbörd... (harang fritt översatt efter REA 19)

Utgivningen av medeltidsurkunder har i Finland långa traditioner. Redan på 1700-talet utgav kretsen kring Porthan många medeltidsbrev i *Tidningar utgifne af ett Sällskap i Åbo*. Många av de original, som då avtrycktes, har sedermera förkommit och är idag enbart kända genom publiceringen. Det var dock 1800-talet, som var källutgåvornas "stora" period. Då påbörjades utgivningen av diplomatier i många länder och medeltidsforskningen började baseras på urkunder i stället för att, som ofta tidigare, ta krönikornas och legendernas uppgifter som absoluta historiska sanningar. Historikerna i Finland höll sig väl framme i utvecklingen. Visserligen hade utgivningen av det svenska diplomatiet påbörjats redan år 1816, men i mitten av 1800-talet publicerade E d v a r d G r ö n b l a d i Köpenhamn den källkritiska editionen *Nya källor till Finlands medeltidshistoria*. I den ingick bland annat urkunder från det s.k. Sturearkivet, som då förvarades i Köpenhamn. Dr R e i n h o l d H a u s e n utnämndes till statsarkivarie år 1883 och han kom att göra flera av de viktigaste källpublikationerna, inte bara *Åbo domkyrkas Svartbok*, utan också serien *Finlands medeltidsurkunder* i åtta delar.

Åbo domkapitel beslöt år 1474 att alla mål och ärenden därefter skulle dokumenteras skriftligt så att man för framtiden hade en skriven källa att kontrollera. En sekreterare påbörjade arbetet med att skriva av civila mål omedelbart, vilket visade sig vara angeläget, eftersom en del av originalbrevens snart gick förlorade i en brand på biskopens borg Kustö i mitten av 1480-talet. Det är osäkert när domkyrkans egna originalhandlingar gått förlorade. Reinhold Hausen ansåg att de var försvunna redan då reformationen infördes. En möjlighet är att danskarna, under Christian II:s tid, lade beslag på domkyrkans arkiv. Däremot lyckades domkapitlet behålla kopian ända tills Åbo hovrätt grundades, då den överläts dit. Därifrån flyttades den år 1669 till antikvitetskollegiet.

Den s.k. Svartboken är den viktigaste enskilda finska medeltida kopian. Den har förvarats i Sverige sedan slutet av 1600-talet, först hos Antikvitetskollegiet, varifrån den flyttades till Kungliga Biblioteket, för att genom ett byte i slutet av förra seklet komma till Riksarkivet i Stockholm. Namnet Svartboken fick den på grund av de svarta läderpärmarna, som den traditio-

nellt inbundits med. Det är en codex av papper med 255 skrivna blad. Den inleds med ett samtida register över de brev som ingår med en kort överskrift och en hänvisning till det blad i boken där respektive handling finns avskrivnen.

Av de finska historikerna var H. G. Porthan den förste som intresserade sig för Svartboken. År 1782 anhöll han om att få den avskrivnen i Kungliga Biblioteket där sekreteraren J. A. Stechau åtog sig uppdraget. Arbetet gick långsamt, men när den väl blev färdig använde sig Porthan flitigt av kopian. Han skänkte den senare till universitetsbiblioteket i Åbo och den hör till det lilla fåtal handskrifter, som inte förstördes i Åbo brand år 1827.

J. E. Waa r a n e n var den förste som strävade efter att trycka Svartboken. Han skrev själv av den, men hans publiceringsplaner förverkligades aldrig. Efter hand död år 1868 kom avskriften att införlivas med det dåvarande statsarkivets samlingar. Planerna skulle dock fullföljas av Reinhold Hausen och Svartboken med ett tillägg, den s.k. Skoklosters codex Abensis, utkom år 1890. Omkring hundra år senare lät Helsingfors universitetsbibliotek mikrofilma Hausens utgåva, som således idag också är tillgänglig på microfiche.

År 1952 utgavs Svartboken på nytt, den här gången som faksimile, av Jalmari Jaakkola, Aarno Maliniemi och John E. Roos. Det är en mycket traditionell utgåva med förorden också översatta till latin. Arbetet tillägnades biskop Magnus Stjernkors, som var domprost då arbetet med Svartboken påbörjades.

44 år senare, d.v.s. hösten 1996 publicerades Svartboken ytterligare en gång. Den här gången stod en av Hausens efterträdare, riksarkivarie Veikko Litzén bland initiativtagarna. En av riksarkivets forskare, teol.lic. Elisa Pispala blev redaktör för verket. Upplagan är en faksimile av Reinhold Hausens publikation och inte en ny, transkriberad upplaga. Det nya i utgåvan representeras av ett nytt register, ett nytt förord på engelska av professor Kauko Pirinen och en översättning av Hausens förord till engelska. Det har säkert varit ett riktigt beslut att utgå från Hausens arbete. När han gav ut Svartboken, kompletterade han bland annat registret så att det ser mycket mera "färdigt" ut än originalet. Hausen var också oerhört noggrann och skicklig i att tyda de medeltida handstilarna. Beslutet att direkt kopiera upplagan från 1890 visar på en pietet inför och vördnad för både Reinhold Hausen som arkivforskare och hans konkreta arbete. Samtidigt är det dock synd att Hausens text blivit direkt fotograferad eftersom man då inte har kunnat införa de rättelser, som ingår i den lista på korrigeringar, som Hausen själv gjorde upp. Avsikten med att ge ut Svartboken ytterligare en gång, är att göra vårt medeltida kulturarv allmänt känt, också för en europeisk publik. Hausens upplaga har en längre tid varit slutsåld och Kauko Pirinen har i sitt förord kunnat redogöra för det moderna forskningsläget.

Man kan således lugnt fastslå att Svartboken är Finlands mest utgivna och avskrivna medeltidsurkund. Hausens upplaga innehåller, förutom den egent-

liga Svartboken också den papperscodex, som förvarats i det Braheska biblioteket på Skokloster i Uppland. Innehållet i den sk. *Skoklosters codex Aboensis* hör nära samman med Svartboken, men den innehåller också flera urkunder, som saknas i Svartboken. Av codexens ursprungligen 185 blad har 124 bevarats och förutom de medeltida urkunderna innehåller den anteckningar av en ung präst, Arvidus Nicolai, som levde i slutet på 1500-talet. De består av avskrifter av visor, utkast till predikningar och fyra brev. Breven innehåller beskrivningar av girigheten och gemenheten hos adressatens mormor, som beskrivs som en *membrum diaboli*.

Motivet för utgivandet av Svartboken är kulturpolitiskt mycket intressant. Det passar in i en trend där historieforskningen inte längre är en huvudaktör, utan i stället riktar man sig till en annan publik. Trenden kan sägas börja på 1980-talet då de äldsta finska medeltidsurkunderna översattes till finska och publicerades. Avsikten var då att göra ett ganska exklusivt källmaterial till var mans egendom och demokratisera möjligheterna till källforskning. Till vem riktar sig då nyutgåvan av Svartboken? Den symboliserar ett stort och omfattande initiativ under en tid då medeltidsforskning är "inne", men man kan inte säga att det bland medeltidshistorikerna skulle finnas ett oerhört behov av en ny upplaga. Visserligen har den gamla länge varit slutsåld, men det har varit en förhållandevis vanlig bok, allmänt tillgänglig som referenslitteratur till och med i de flesta större stadsbibliotek. Priset på nyutgåvan avskräcker också de flesta unga forskare och en bredare publik från att skaffa den. Genom att det valda språket är engelska, inte finska, är avsikten inte att fortsätta översättningsprocessen och den intressanta idén att omforma de historiska källorna så att de i verklig mening kan bli var mans egendom. Kulturpolitiskt passar Svartboken dock väl in det etablerade samhällets publiceringsprogram, som skall göra oss till européer. Den är en stor och tjock utgåva, som förhoppningsvis länkar oss till en europeisk kulturtradition, samtidigt som en senmedeltida kyrklig kopiebok i europeiska sammanhang knappast är någon ovanlig företeelse.

Lena Huldén

Olaus Magnus i ny översättning

Olaus Magnus, *Historia de Gentibus Septentrionalibus. Roma 1555. Description of the Northern Peoples. Rome 1555. I–III*. Transl. by Peter Fisher and Humphrey Higgens. Ed. by Peter Foote. The Hakluyt Society, Second Series Volume 182, xcii+1248 s. London 1996–98.

Ett massivt projekt som påbörjades av det lofvärda Hakluyt Society 1972 har slutligen resulterat i att Olaus Magnus' storverk utkommit i en tredelad engelsk översättning, försedd med en omfattande introduktion, uppdaterade kommentarer och ett flertal register. Verket utgör ett angeläget tillskott till mängden översättningar av *Historia de Gentibus Septentrionalibus*; de första utkom redan på 1560-talet.

Det nyutkomna verket är den första kompletta översättningen till engelska och den andra kompletta översättningen i modern tid överhuvud: den tillhandsvarande, men rätt sällsynta svenska upplagan, som Michaelisgillet utgav redan 1909–1925 är den första. Michaelisgillets fyrdelade storsatsning har även utkommit som ett kommenterat nytryck 1976 och som ett faksimile 1982. Kommentarererna som skrevs av John Granlund utkom ursprungligen 1951; dessa har även i det nya verket varit fundamentet som alla vidare utläggningar vilar på. Om *Historia de Gentibus Septentrionalibus* fortsatta popularitet under 1900-talet vittnar även utgivandet av faksimileupplagor av den latinska originaltexten åren 1971 och 1972.

Eftersom Olaus Magnus skrev på latin, men beskrev de nordliga regionerna på den folkliga nivån utanför den latinska civilisationen, kan en översättning av de 22 böckerna i *Historia de Gentibus Septentrionalibus* aldrig vara en rent tekniskt process. Att bearbeta verket kräver av översättaren stora insikter i tidsepoken, dess lärdom och vardag, ordval och folkspråk. Humphrey Higgens, som inte hann slutföra arbetet under sin livstid, och Peter Fisher, som fullbordade det, har utfört detta nästan övermänskliga värv, som kunde liknas vid ett livsverk. Utgåvan har förutsatt ett digert forskningsarbete, långt utöver tidigare översättningar och Granlunds kommentarer, och redaktören Peter Footes bidrag är imponerande. Som en följd står den långa introduktionen och den omfattande bibliografien även var för sig som vederhäftiga bidrag till forskningen kring Olaus Magnus och hans tid.

Då Hakluyt Society, på sitt sedvanliga sätt, gått in för en publicering av hela verket har volymerna även undgått en fallgröp som så många moderna källutgåvor fallit i: den lokalpatriotiska eller nationalistiska excerperingen. Om det sedan gäller hela Finland eller Åland eller Jämtland och Härjedalen, har det ofta varit behändigt att utge begränsade och måhända historiskt anakronistiska dokumentsamlingar, som i och för sig har ett vetenskapligt värde, men som även valt och vrakat i samtida helheter och låtit provenienser och medeltida gränser stryka med. Även Olaus Magnus har tidigare varit ett

racksamt byte för dylika regionala och nationalistiska behov. På finskt håll utkom 1973 en delöversättning av verket som en pocketupplaga, *Olaus Magnus Gothus. Pohjoisten kansojen historia. Suomea koskevat kuvaukset*, där translatorn Kaarle Hirvonen gick in för att endast presentera nationellt intressanta och lösryckta fragment, med resultatet att både helheten och författarens avsikter fördunklades. Finsknationella myter, som det av Olaus Magnus regionmässigt odefinierade bruket av värddkasar, presenterades här som nationella sanningar. Även Olaus Magnus' *Carta Marina* från 1539 har ibland styckats för liknande ändamål i olika tryckalster, för att visa "fakta" – enligt 1900-talets gränser och ett nationalistiskt eller regionalt paradigm.

Eftersom den moderna forskaren inte gärna tragglar genom 815 sidor re-nässanslatin är det av stor vikt att det finns en fullgod översättning på ett modernt folkspråk. Även svenskspråkiga forskare väl bekanta med Michaelis-gilletts upplagor torde ha utbyte av de tyvärr så dyra volymerna Hakluyt Society gett ut.

Derek Fewster

Medeltida fragment återuppväckta

Brev ur askan. De i slottsbranden 1697 eller på annat sätt förlorade miscellaneabreven enligt äldre arkivförteckningar, Johan Peringskiölds anteckningar, m.m. Utgivna av Hans Gillingstam. Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 17, 165 s. Stockholm 1996.

Oräkneliga är de försvunna, förmultnade och uppbrända medeltida handlingarna i det Svenska riket. Den historiska resignationen inför ödeläggelserna kan dock ibland ruskas om och övergå i en optimistisk iver när gamla källhandlingar återuppstår ur glömda helheter, ens i fragmentarisk form. Det är inte endast arkeologin som tillför "nya" källor till medeltidsforskningen, utan även arkivarbetet kan plötsligt återuppväcka stycken av historien ur förgängelsens töcken.

Svenska Riksarkivet har nu bidragit med ett sådant återupplivande resultat genom Hans Gillingstams högtintressanta arkivhistoriska studie och källutgåva *Brev ur askan*. Skriften mångdubblar med ett slag antalet nu kända, men ej i original bevarade, medeltida miscellaneabrev – d.v.s. brev av blandat, ofta privat ursprung – som statsmakten i olika sammanhang hävade in under 1500- och 1600-talen. Gillingstam har, följande Ina Friedlaender:s tidigare undersökningar, sökt skuggor av försvunna medeltida diplom i diverse kopieböcker, i anteckningar av Rasmus Ludvigsson, Per Olofsson Westius, Eric Wennæsius, Johan Hadorph d.y., Johan Peringskiöld m.fl. skriftställare och arkivsekreterare. Det har förutsatt ett noggrant lärdoms-

historiskt rekonstruktionsarbete att följa miscellanea-handlingarnas väg från 1600-talets Antikvitetskollegium, då de långt fler än 4 000 originalen var fördelade på ett 80-tal knippor, till dagens Riksarkiv, då antalet knippor uppvisar ansevärliga luckor efter slottsbranden 1697, arkivmissöden, slarv, stölder och andra förödande händelser. Redan på 1680-talet saknades knipporna XXXV och XLVIII, år 1720 saknades ytterligare knipporna V (med 60 brev), VII (54 brev), X (78 brev), XXI (64 brev) samt LIV (48 brev). På 1820-talet märkte man dessutom att åren 1359–1361, 1395–1397, 1500–1504 och 1519–1529 saknades bland de registrerade knipporna; dessa hade sannolikt försvunnit redan innan den latinska numreringen tillkom inom Antikvitetskollegiet.

Samlingarna har reducerats kraftigt, men nästan 300 register och anteckningar om brev, en gång förvarade i de förlorade knipporna, återstår i en eller annan form och dessa har nu gjorts tillgängliga för forskningen. Publikationen innehåller i kronologisk ordning en restaurering av knipporna V (handlingar funna från 1310–1345), VII (1326–1329), X (1339–1343), XXI (1372), 1395–97, XXXV (1407–1408), XLVIII (1439–1442), LIV (1454–1455), 1500–1504 samt 1519–1529 (1520–1529). Av dessa nu tryckta register och anteckningar hör nästan 200 kronologiskt till de sex första delarna av *Svenskt diplomatarium*, som sålunda kompletteras på ett ytterst värdefullt sätt. Läsningen underlättas dessutom av ett ortregister och ett personregister.

I detta sammanhang är det värt att notera att Riksarkivet i Finland i maj 1998 påbörjade ett forskningsprojekt för utgivandet av ett *Diplomatarium Fennicum* i databasform intill år 2004. Styrningsgruppen leds av professor Veikko Litzen, med fil. lic. Anja Inkeri Lehtinen, professor Kauko Pirinen, informatiker Elisa Orrman samt överinspektör Matti Walta som medlemmar. Reinhold Hausens klassiska, men tyvärr så bristfälliga och ibland rentav missledande storverk *Finlands Medeltidsurkunder* kommer kanske äntligen att ersättas av en kritisk utgåva av källhandlingarna belysande den östra riksdelens lokala medeltid. Att hålla reda på alla feldateringar, oredovisade diplom, utelämnade texthelheter och för Hausen okända handlingar har blivit allt tyngre med åren. *Diplomatarium Fennicum* har en uppgift liknande *Brevur askan*: att sammanföra och uppdatera de spridda fragmenten som trots allt kvarstår av en fjärran tid.

Derek Fewster

FRÅN FÄLTET

Historien och tiden i Åbo

Historieämnet har en stark ställning vid Åbo Universitet (Turun Yliopisto) med fyra olika inriktningar (allmän, politisk, kultur- och Finlands historia) under ledning av åtta professorer. Ambitionen att kontinuerligt ordna konferenser och större evenemang, inte minst med teoretisk inriktning, är imponerande. Hösten 1997 hölls en konferens på temat *History and Memory*, ett evenemang som rönt stor framgång med förstklassiga inledare och stor publikuppslutning. I år, den 25–26 september, följdes konferensen upp med en ny stor satsning under rubriken *History and Time*. Arrangörer var institutionerna för historia och politisk historia, vilka av undervisningsministeriet utnämnts till "centers of excellence" och som nu förefaller att ha försetts med resurser i enlighet därmed.

Barbara Adam (Cardiff, Wales) är professor i socialteori och har nått ryktbarhet med några arbeten som problematiserar tidsbegreppet. Hennes öppningsanförande "Timescapes of Modernity" genomsyrades av hennes engagemang för att nå en bred publik och att peka på den oreflekterade eller otillräckliga tidsuppfattning som hon tillskriver samtiden och dess katastrofala civilisatoriska konsekvenser. Matti Männikkö (Turun Yliopisto) framkastade i sitt inlägg frågan "Saako historioitsija jossitella? – Kontrafaktuaalisuus historiatutkimuksessa", får historikern spekulera med kontrafaktiska resonemang? Männikkö besvarade sin fråga jakande och påbjöd kontrafaktisk spekulering. Han ville dock dra upp legitima ramar för historiskt informerat spekulerande.

Antoon van der Braembussche (Erasmus University, Rotterdam) drog i sitt inlägg "History, Time and Memory" upp tidsuppfattningens långa linjer, börjande med Aristoteles och Augustinus och slutande med Lyotard och Ricouer, samt problematiserade minnets olika dimensioner, skillnaderna mellan 'Gedächtnis' och 'Erinnerung'. Thomas Wallgren (Helsingfors Universitet) skisserade i sitt anförande "The Modern History of Change" tre faser från den tidigmoderna till den senmoderna (alternativt postmoderna – föredragshållaren hade här inte själv tagit ställning för det ena eller andra) i sättet att tala om och förhålla sig till förändring. Genom att ta fasta på det för olika epoker karakteristiska presenterade Wallgren intressanta jämförelser mellan politiska och konstkritiska diskurser. Van der Braembussches och Wallgrens anföranden återspeglade mycket av vad som dryftats under de senaste tjugo åren inom filosofi och historieteori. Här uppnådde

den historiska självreflektionen ovana höjder: utsikterna som öppnade sig var hänförande och luften kändes nästan farligt tunn.

Huvudföreläsarna var, till följd av ett par sena inhiberingar, fyra till antalet. Efter deras anföranden följde presentationer av närmare ett fyrtiotal papper om pågående forskning. Dessa genomgicks i olika arbetsgrupper, några under ledning av internationella gästordföranden. För nästa år planeras en ny uppföljning, denna gång på temat *History and Space*.

Henrik Knif

Medarbetare i detta nummer:

Derek Fewster, fil.mag., forskare, Svenska litteratursällskapet, Helsingfors; *Lena Huldén*, fil.dr, arkivchef, Svenska litteratursällskapet, Helsingfors; *Mika Kallioinen*, fil.lic., forskare, Åbo universitet; *Aleksander Kan*, fil.dr, professor emeritus, Uppsala universitet; *Petri Karonen*, fil.dr, docent, Jyväskylä universitet; *Henrik Knif*, fil.dr., professor i tjänsteförhållande, Åbo Akademi; *Juhan Kreem*, M.A., forskare, Tallinna Linnaarhiiv, Reval; *Christian Krötzl*, fil.dr., överassistent, Tammerfors universitet; *Marko Lamberg*, fil.mag., forskare, Jyväskylä universitet; *Thomas Lindkvist*, fil.dr., docent, Göteborgs universitet; *Eljas Orrman*, fil.dr, landsarkivarie, Vasa landsarkiv; *Tapio Salminen*, fil.mag., forskare, Tammerfors universitet; *Timo Salminen*, fil.kand., Riihimäki; *Kirsi Salonen*, fil.mag., forskare, Tammerfors universitet; *Per Olof Sjöstrand*, doktorand, Uppsala universitet.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningarna av uppsatserna av Mika Kallioinen (övers. Petra Hakala), Christian Krötzl, Timo Salminen, Kirsi Salonen (övers. Max Engman) och Tapio Salminen samt av recensionen av Petri Karonen (övers. Henrika Tandefelt). Uppsatsen av Juhan Kreem är översatt av Max Engman.

Jarl Gallén

Finland i medeltidens Europa

Valda uppsatser
Utgivna och redigerade av John Lind, Jarl Pousar, Henry Rask och Henrik Stenius

I denna bok presenteras ett urval populärt hållna artiklar av professor Jarl Gallén (1908–1990). De härrör sig från hela hans aktiva liv som medeltidsforskare och speglar samtidigt de frågeställningar som intresserade honom. Den internationalisering som präglade medeltidens Europa före nationalstaternas uppkomst – och som särskilt den katolska kyrkan var uttryck för – var ett huvudtema i Galléns vetenskapliga författarskap. Ett annat var Finlands ställning mellan öst och väst.

I en efterskrift ger professor Max Engman en bild av Jarl Gallén som historiker.

Hft. 192 s. Bokhandelspris ca 140 mk.

Nils Erik Forsgård I det femte inseglets tecken

En studie i den äldre Zacharias Topelius livs- och historiefilosofi

I denna idéhistoriska avhandling öppnas nya och dramatiska perspektiv på författaren och historiefilosofen Zacharias Topelius och dennes samtid. Studien koncentrerar sig på tre bärande element i Topelius historiefilosofi: på nationalismen, på tusenårsrikesföreställningen och på antisemitismen.

Hft. 264 s. Bokhandelspris ca 150 mk

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND

KUNINKAALLISIA, KEISARILLISIA, TASAVALTAISIA

Suomen valtionpäämiehet ja heidän puolisonsa
[KUNGLIGA, KEJSERLIGA, REPUBLIKANSKA
Statsöverhuvud och deras gemåler i Finland]

Finska Historiska Samfundets Nationalbiografi-projektets
förfäna CD-ROM-multimediaskiva (på finska)
utkommer i mitten av december !

Skivan innehåller Finlands alla regenter och statsöverhuvud samt deras gemåler under tusen års tid från början av medeltiden med Edmund den Gamle till Martti Ahtisaari. Alla de ryska kejsarna som regerade över Gamla Finland från år 1721 finns också med. Likaså presenteras nu första gången för den finska publiken regenternas gemåler från den svenska och ryska tiden. Artiklarna är skrivna av de bästa experterna i vårt land och representerar således den senaste kunskapen i historievetenskapen.

Skivan förenar text, bild, ljud, film, historiska kartor och annat visuellt material och utnyttjar multimedians nya möjligheter. Publikationen innehåller 141 biografiska artiklar, över 400 bilder samt ljud- och videoprov.

Det finns ypperliga möjligheter att söka information med hjälp av tidsträcban, länkar och olika slag av index. Programmet kräver Windows (Pentium). Priset är 360,- .

Till Julklapp!

Beställningar: TIEDEKIRJA, Kyrkogatan 14, 00170 Helsingfors. Tel. 09-635 177, telefax 09-635 017, e-mail: tiedekirja@pp.kolumbus.fi

Innehåll

Äldre historia i blickpunkten	405
Per Olof Sjöstrand: Om Ålands äldsta skattesystem	408
Mika Kallioinen: Pestepidemierna och bosättningsexpansionen i det medeltida Finland	433
Tapio Salminen: Tidigare okända medeltida brev från Finland i Revals stadsarkiv	453
Juhan Kream: Gäster i Reval under medeltiden. Gävor i stadens räkenskaper	471
Marko Lamberg: Med mjölk i spenarna men utan man. Ogifta mödrar i senmedeltidens Stockholm	489
Timo Salminen: Uppbörderna av klockskatt i Finland på 1530- och 1540-talen	513
Kirsi Salonen: Vid nådens källor. Det påvliga penitentariatet och finländarna 1449–1523	522
Översikter och meddelanden	
Christian Krötzl: Kurian och europeisk moral under senmedeltiden – nya källor i Vatikanarkivet	548
Granskningar	
Jarl Gallén: Finland i medeltidens Europa. Valda uppsatser. Av Eljas Orrman	553
Lena Törnblom: Kastelholm, en nyckel till Sverige. Ett slottsläns politiska och militära betydelse åren 1470–1523. Av Eljas Orrman	555
Christian Lovén: Borgar och befästningar i det medeltida Sverige. Av Lena Huldén	563
Poul Grönder-Hansen (red.): Margarete I. Nordens frue og husbond. Lars-Olof Larsson, Kalmariunionens tid. Från drottning Margareta till Kristian II. Michael Linton: Margareta. Nordens drottning 1375–1412. Michael Nordberg: I kung Magnus tid. Norden under Magnus Eriksson 1317–1374. Av Thomas Lindkvist	567
Seppo Suvanto: Yksilö myöhäiskeskiajan talonpoikaisyhteiskunnassa. Sääksmäen kihlakunta 1400-luvun alusta 1570-luvulle. Av Lena Huldén	570
Thomas Wallerström: Norrbotten, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi 1–2. Av Eljas Orrman	574
Per Ingeman & Jens Villiam Jensen (red.): Danmark i senmiddelalderen. Av Eljas Orrman	580
Clara Nevés, Sigfried Heim & Lena Westling: Medeltida småkonst. Sigill i riksarkivet. Av Derek Fewster	583
Hans Andersson: "Androm till varnagel ...". Det tidigmoderna Stockholms folkliga rättskultur i ett komparativt perspektiv. Av Petri Karonen	584
Leif Tengström: "Muschoviten ... Turcken icke olijk". Ryssattribut, och deras motbilder, i svensk heraldik från Gustav Vasa till freden i Stolbova. Av Aleksander Kan	590
Det Kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling. Erhvervelser 1924–1987. Vejledning i benyttelse. 1–2. Av Lena Huldén	595
Registrum Ecclesiae Aboensis eller Åbo Domkyrkas Svartbok: The Black Book of Abo Cathedral. Av Lena Huldén	596
Olaus Magnus: Historia de Gentibus septentrionalibus. Romae 1555. Description of the Northern Peoples. Rome 1555. I–III. Av Derek Fewster	599
Brev ur askan. De i slottsbranden 1697 eller på annat sätt förlorade miscellaneabreven enligt äldre arkivförteckningar, Johan Peringskiölds anteckningar, m.m. Utgivna av Hans Gillingsstam. Av Derek Fewster	600
Från fältet	
Henrik Knif: Historien och tiden i Åbo	602

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet
Prenumerationspris 1998: Mk 140,- Postgiro 952 63-7. För beställningar till utlandet tillkommer Mk 25,-
Lösnummerpris: Mk 50,- Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.